

PÉCSI SZEMLE

városthörténeti folyóirat

1999.

tavaszi

PÉCSI SZEMLE

1999. II. évfolyam

TAVASZ

Főszerkesztő
ROMVÁRY FERENC

Szerkesztők
HUSZÁR ZOLTÁN, ROZS ANDRÁS, SÍKFŐI TAMÁS
Szerkesztőségi munkatárs
BUJDOSÓ EMÓKE

Szerkesztőség: 7626 Pécs, Búza tér 8.
telefon, üzenetrögzítő, telefax: 72/334-811
Kiadja a Pécsi Direkt Kft. ALEXANDRA KIADÓ
telefon és telefax: 72/315-529

*

Alapító:
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata
Támogatja:
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága
és a Polgári Kör Pécs
Felelős kiadó: Matyi Dezső

*

Megjelenik negyedévenként
Kapható:
Pécsett a nagyobb újságárusító pavilonokban, a Csontváry Múzeumban,
a Zsolnay Múzeumban, a Várostitörténeti Múzeumban, a Művészetek Házában,
a Pécsi Galériában, a Parti Galériában,
a Városi Kulturális Központ Információs Irodájában,
a Betűdzsungelben, az ABCD Áruházban és a Seneca könyvesboltban
Budapest: Alexandra könyvesbolt, Lurdy ház
Debrecen: Alexandra könyvesbolt, Debrecen Plaza
Győr: Alexandra könyvesbolt, Győr Plaza
Kecskemét: Alexandra könyvesbolt, Pólus Róna

Előfizethető:
az Alexandra Kiadónál
7636 Pécs, Alkotás utca 1.
éves előfizetői díj: 600.- Ft.

*

A szedés a szerkesztőségben, a tördelés a Reproflex Nyomdában történt
Készült 1000 példányban, B5-ös formátumban, AcciusTCE betűvel
Nyomtatta a Reproflex Nyomda Kft.
Felelős vezető: Misángyi Károly ügyvezető igazgató
Index: 25-907, ISSN 1419-290X

PÉCSI SZEMLE

városthörténeti folyóirat

1999.

tavas

GÁBOR OLIVÉR

ÉVEZREDES SZENTHELYEK PÉCSETT ÉS KÖRNYÉKÉN II. JAKAB-HEGY¹

Vannak helyek, melyeket akár évezredekén át, a világ változásaitól függetlenül is nagy tisztelet övez. E tisztelet, mely néha a vallások változását is elbírja, két okból eredhet: vagy az emberi hagyományokból, vagy pedig pusztán a hely különös voltából. Pécssett és környékén mindkettőre akad egy-egy példa. Az egyik a Szent István tér, a másik a Jakab-hegy.

A legősibb szenthelyek az őskorban valószínűleg egyediségüknek, vagy valamely hozzájuk kötődő csodás eseménynek köszönhetőek megjelölt voltukat. Az ember néha tabu helyként tisztelve messze elkerülte őket, máskor azonban visszajárt gyönyörködni, emlékezni és gondoskodott is róluk. Így alakultak ki a szent ligetek, szent források, szent fák. Később már építményeket is emeltek. Ezek eleinte kövek, földhalmok, vagy sírjelzők voltak, legkésőbb pedig kápolnák, templomok, síremlékek. A közös pedig az volt bennük, hogy a többi helytől jól érthető jelzésekkel elkülönítve, egy-egy embercsoport számára a puszta látványánál jóval többet, valami evilágon túlit jelentettek.

A Pécsi Szemle előző számában írtam a Szent István térről, mint évezredek szent helyről.² A másik ilyen hely már nem Pécssett, hanem attól nyugatra található: a Jakab-hegyről van szó. Eltérően a Szent István tértől, leginkább különös szépsége, és jó fekvése miatt válhatott évszázadokon át tartó tisztelet tárgyává. Ki ne ismerné ugyanis a Nyugat-Mecsek legszebb kirándulóhelyét, a csodálatos kilátást nyújtó Zsongorkővel, és a varázslatosan vörös Babás-szerkövekkel? A Jakab-hegy vörösítő vonulatai már a 6-os útról jól láthatóak, kivált amikor a fák már elveszítették lombjukat. A hegyről pedig jó időben akár a déli határon túli hegyekig elláthatunk. Talán a különös, vörös sziklák, a szép kilátás, és az, hogy itt található a Nyugat-Mecsek legmagasabb pontja, csalták ide az embert, már az őskortól kezdve. Így a hely jól védhető, megerősített, központi településsé vált a vaskorban. Tehát ugyanúgy, mint a Szent István tér Sopianae-hoz való viszonya esetében: előbb volt a megtelepedési szándék, aztán alakult ki, a már meglevő település mellett, a bronzkor végén – vaskor legelején az ismert temető. Későbbi szakrális hagyományok emlékei is fellelhetők itt, amelyek nem kötődnek a vaskori előzményekhez. Így a középkorban templomot, kolostort építettek ide. Az újkorban pedig már egész mondkör kötődik a Jakab-hegyhez, mely ismét csak nem kapcsolódik közvetlenül a középkori előzményekhez. Mégis láthatjuk, hogy három különböző korszakban is kiemelt jelentősége volt a helynek. Persze nem csak a régmúlt emberének, hanem nekünk is sok mindent nyújthat e népszerű kirándulóhely. Megtalálható itt a természetvédelmi területtől kezdve a régészeti látványosságokig minden, mégpedig közerthető tájékoztató táblákkal ellátva. Szakrális jellege azonban ma már csak a monda és a régészeti emlékek révén él tovább.

A bronzkor vége zavaros időszak volt. A nyugalmas középső bronzkori életet először az északnyugat felől beözönlő halomsíros kultúra népe zavarta meg, majd őket hamarosan a Dunántúlon megtelepedő, már tömegtermelésre képes bronziparral rendel-

¹ Köszönet Kárpáti Gábornak, mint a Jakab-hegy régészeti emlékei legjobb ismerőjének, a cikk megírásában nyújtott segítségért

² Évezredek szent helyek Pécssett és környékén I. In: Pécsi Szemle 1998. ősz-tél 4-10. p.

kező urnamezős kultúra népe váltotta fel. Azt nem tudni, hogy mennyiben jelentett ez népességcserét is egyben, de az biztos, hogy az újabb hódítók is védekezésre szorultak. Ennek bizonyítéka, hogy központi telepeik gyakran hegytetőn, vagy jól védhető helyen létesültek. Így az első Jakab-hegyi telep létrehozója is ez utóbbi kultúra embere volt. E telep körülbelül a Krisztus előtti 7. századig létezett. Ekkor, ha a késő bronzkori ember számára fájdalmasan is, de lassan beköszöntött a vaskor. Az első vastárgyakat a preszkíták hozták magukkal keletről. Elpusztult a telep, de a preszkíták nem telepedtek meg itt, legalábbis nagy számban nem. Talán csak vékony uralkodó réteget alkottak a leigázott korábbi népesség fölött. Erről tanúskodnak a sírokban talált lószerszámok és legkorábbi vastárgyak, melyek keleti eredetűek.³ Persze elképzelhető az is, hogy a preszkíták nem hódítóként, hanem csak kereskedőként jelentek meg itt. Ugyanis egyik fő szokásukra, a régészeti nyelven csontvázasnak nevezett temetkezési rítusra

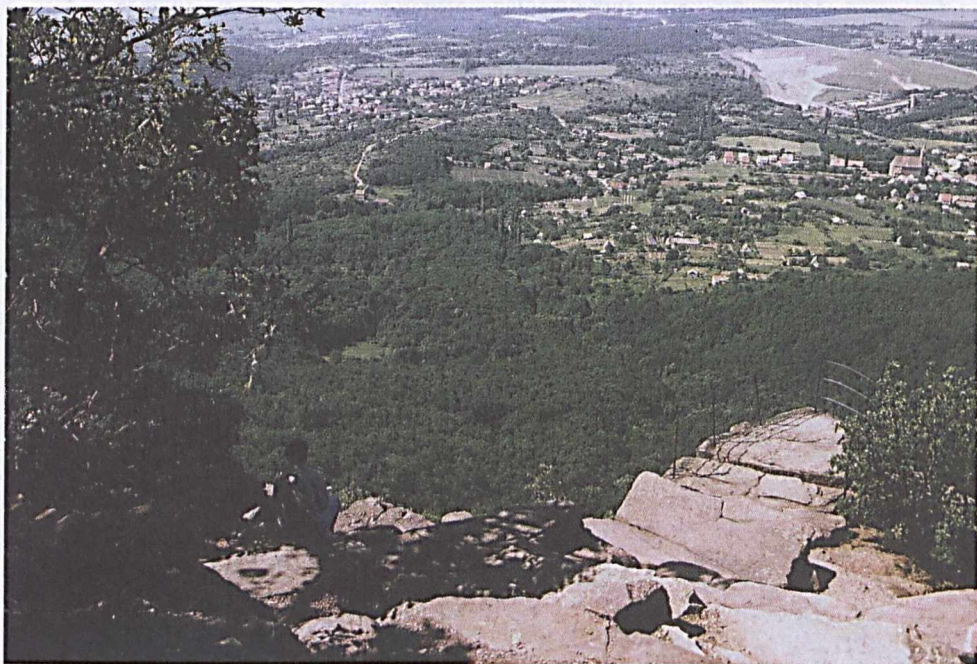

Jakab hegy, Babás-szerkő

(a másik rítus a hamvasztásos) nincs példa a Jakab-hegyen. Márpedig temetkezési szokásait egyetlen nép sem adja fel egykönnyen, még akkor sem, ha új területre költözik. Ezt bizonyítja, hogy az Alföldön tömegesen, a Dunántúlon pedig szórványosan (pl. Kakasd, Somlószőlős) meg is jelentek a csontvázas preszkíta sírok. Másrészt a preszkíta lószerszámok és vastárgyak Morvaországban, Ausztriában és Itália északi részén is megjelentek ekkor, ahova már biztosan nem juthattak el a preszkíta hódítók, sőt ezen legnyugatibb tárgyak valószínűleg keleti mintáról, ott, helyben készült utánzatok voltak.

³ A leletek egy része a JPM Régészeti Múzeumának állandó kiállításán megtekinthető

A Jakab-hegyen ekkor új telep épült, melyet már sánccal is megerősítettek. A településtől nyugatra pedig óriási, halomsíros temető létesült. Eddigi tudásunk alapján, mivel a korábbi temető(k) helyét nem ismerjük, ekkortól⁴ számíthatjuk a hely szakrális történetének kezdetét. A temető ugyanis elkülönül a településtől, önálló létesítmény: ez a végső sacrum, a halottak felkészítésének, és túlvilági útra bocsájtásának helye. Maga a temetés igen gondosan történhetett. Persze a szertartásról ma már csak a régészeti ásatások révén kaphatunk ismereteket, azon tárgyak és objektumok okán, amelyeket az idő megkímélt. A halottakat először elhamvasztották, majd hamvaikat egy sekély gödörbe tett urnába szórták. E fölé kőpakolást, vagy kisebb, jelképes kőkamrát raktak, amit még külön kőgyűrűvel, vagy kőfallal vettek körül. Az egészre pedig földhalmot emeltek, melynek magassága néha elérte az öt métert is. Az urna mellé tették a halott útravalójaként szolgáló ételt és italt, valamint szerszámaikat, fegyvereit és ékszereit, a halott és

Jakab hegy, Zsongorkő kilátó (felülről)

családja gazdagságának függvényében. A sírok elkészítésébe fektetett nagy munka, és a mellékletként berakott értékes tárgyak, melyek komoly anyagi veszteséget jelenthettek a gyászoló családnak, a régész számára pontosan mutatják a szertartás fontosságát, és a halottak presztizsét. Nagyon gondosan ügyeltek a szertartás rendjére is, hiszen minden halomsír azonos rítust tanúsít. Ezek alapján alig hihető, hogy a temetőt csak ezen alkalmakkor látogatták. Valószínű, hogy a sírokat gondozták, és gyakran megemlékeztek halottaikról a közeli telep lakói, vagyis a jól elkülönülő temető folyama-

⁴ A latin és görög szerzők által illír-pannonoknak nevezett népesség korától

tosan szent területnek minősült. Meg kell említeni azonban, hogy volt még egy kisebb temető is, nem messze innen. Ez a halomsírcsoport is ugyanazt a képet mutatja, mint a nagy temető.

A Krisztus előtti 2. században ismét új népesség telepedett meg itt: a kelták. Ez már a késői vaskor ideje. Ők megerősítették a sáncokat, és a római hódításig⁵ laktak itt. Valószínűleg szintén létesítettek temetőt, melynek helye azonban ma még nem ismert. A késői vaskorban tehát a megtelepedéssel együtt minden bizonnyal folytatódott a szent hely hagyománya is, de erre régészeti bizonyítékunk nincsen.

A római uralom és a népvándorlás kora intervallumot jelent a Jakab-hegy történetében. Ekkor valószínűleg lakatlan volt.

A pálos kolostor már a középkorban, 1225 körül épült meg. Mindez több mint ezer éves szünetet jelentene szakrális történetünkben. Ugyanakkor mind írásos, mind

Jakab hegy, Zsongorkő

pedig régészeti bizonyítékai vannak a hely lakott voltának 1225 előtről is. A krónikák beszámolnak a már eleve ott élő remetéről, akiknek Bertalan, pécsi püspök 1225-ben a kolostort építtette. Az ásatások révén pedig kiderült, hogy e kolostornak több építési periódusa is volt. Így a kolostor templomának legkorábbi formája valószínűleg 1225 előtti. Ezt támasztják alá régészetileg az itt talált legkorábbi sírok is, melyek közt női sír is volt (!), azaz a kolostor talán egy korábbi falu temetője és temploma fölé épült. A pálosok ideje alatt jelentős átalakítások történtek a környezetben. A többször átépített, sőt

⁵ Azaz időszámításunk kezdetéig

erődített kolostor mellett megépült a mesterséges víztározó, és a Közép-Európában egyedülálló vízszintes "sivatagi kút". Maguk a szerzetesek itt éltek és itt is temetkeztek. Sírjaik szintén előkerültek az ásatások folyamán. A kolostor és a sírok ismeretében nem igényel tehát különösebb magyarázatot a hely szakrális volta.

A pálosok a török időkig maradtak itt. A hódoltság ideje csakúgy, mint annyi más helyen, a Jakab-hegy életében is szünetet jelentett, hiszen a mohamedánoknak igazából nem volt fontos egy keresztény szerzetesrend támogatása. A törökök egyébként is jobban tolerálták a reformáció idején létrejött, újabb keresztény irányzatokat, mint a katolicizmust.

A hódoltság után azonban helyreállították a megmaradt épületek egy részét. Ezen munkálatok kezdeményezői újra a szerzetesek voltak. Rajtuk kívül azonban már új lakók is jelentek. 1745 után ide vonultak el azon egyházi, vagy világi személyek, akik a világtól távol saját lelki épülésüket óhajtották szolgálni. Mivel kényszervezekelésre „bűnösök” is érkeztek ide, volt a helynek egyfajta, nem világi, penitenciális jellege is. A fentebb már említett, felemelően szép környezeti adottságok révén nyilvánvalóan alkalmas volt a Jakab-hegyi telep arra, hogy az ideérkezők a világtól elvonulva megtisztuljanak. Így ekkor ismét csak keresztény-szakrális cél szolgálatát segítette elő a hely szépsége, elzártsága.

II. József, uralomra kerülése után egy évvel rögtön megkezdte a szerzetesrendek feloszlátását, melyet VI. Pius pápa 1782. évi közbelépése sem tudott megakadályozni. II. József végül 1786-ban írta alá feloszlató rendeletét. Ekkortól számíthatjuk a kolostor lassú elnéptelenedését, ami nagy változást jelent a Jakab-hegy szakrális életében. Hivatalosan megszűnik „szent hely” jellege, ugyanakkor kezdi szétsugározni a hozzá kötődő szakrális képet. Megkezdődik a hajdani épületek építőköveinek elhordása, ám az egykori templom felszentelt tartozékainak egy részét a környék templomai megmentik a maguk számára. Ettől kezdve a hegy misztikus jellege leginkább a környék lakossága által mesélt mondákban ölt testet. A egyszerű emberek lassan ellefejtik az egykori kolostor létezését, és a romok alapján várról kezdenek mesélni. A vár alatt elásott kincsről: arannyal és ezüsttel töltött kádokról beszélnek, melyeket egy sárkánnyá, és egy kakassá változott király őriz. Ugyanígy, a jóval régebbi, vaskori sáncok a tanultabb emberek számára kezdettől fogva avar gyűrűnek minősülnek. Bár Magyarország területén bizonyíthatóan eddig még nem találtak nagyobb avar sáncot, mégis nem ritka dolog ez a félre magyarázás. Az alföldi hatalmas sáncrendszert, melynek egyes részeit hol Csörszároknak, hol pedig Ördögároknak nevezik, sokáig maguk a régészek is avar korinak hitték. Ma már tudjuk, hogy szarmaták építették, római támogatással. A Jakab-hegyi sáncokat mégis, nyilván a hagyomány folytán a mai turista térképek még mindig avar gyűrűnek tüntetik fel, jóllehet legkésőbb Török Gyula 1940-es évek végén végzett, illetve Maráz Borbála 1976-tól megkezdett újabb ásatásai nyomán világossá vált igazi koruk.

A legismertebb monda talán a Babás-szerkővek eredetéről szóló. Eszerint két gazdag, de fukar család nem adott alamizsnát a faluba vetődő koldusnak. A koldus erre megátkozta őket: „Válgatok kővé, amikor a legboldogabbak vagytok!” Az átok fogott. Amikor a két család lányai eladósorba kerültek, verseny kezdődött köztük, melyikük esküvője lesz pompásabb. Az egyik menet éppen lefelé jött a kápolnától, amikor az út legkeskenyebb részén szembetalálkozott a felfelé igyekvő másik menettel. Egyik sem akart kitérni a másik útjából. Fogadkoztak, hogy inkább kővé válnak. Amikor pedig elhangzott a fogadalom, abban a pillanatban kővé váltak az átok nyomán. Így a Jakab-hegy déli oldalán végighúzóódó, vörös homokkősziklák sora nem más, mint vőlegények, menyasszonyok, szekerek, lovak és násznépek hosszú menete.

⁶ A viszonylag kis mélységben levő vízzáró réteg miatt vízszintesen helyezkedik el. A hasonló sivatagi kutat *vádi*-nak nevezik

A Zsongorkőhöz is fűződik egy monda. Ez nem meglepő, hiszen a hegy déli lábára fölé kinyúló szikla talán az egész Mecsek legszebb kilátását adja, és mindenképpen feltűnő jelenség. Zsongor vitéz embereivel kiszabadította kedvesét, Marikát a török fogóságából. Az őket üldöző törökök elől ugrottak le mindketten lovastól a Zsongorkőről a mélybe. Természetesen halálukat lelték, de emléküket megőrizte e monda.

Végül szólni kell a „kortalan” szakrális jellegekről. Az egyik a Zsongorkő fölött levő Remetebarang, mely tulajdonképpen egy sziklába vájt, rövid alagút. Érdekessége, hogy a barlang nem mészkőbe vájódott, hanem homokkőbe, ami szokatlan jelenség. Így a geológus szakemberek szerint is elképzelhető, hogy nem a víz munkájáról, hanem mesterséges létesítményről van szó. Ezt sugallja az is, hogy a szikla körül, melyben a barlang van, egy katlanszerű mélyedés található, melyet apró „sáncgyűrű” vesz körül, mintha őskori áldozóhelyről lenne szó. Régészeti kutatás azonban itt még nem folyt, így

Jakab hegy, a pálos kolostor romjai

e feltételezés egyenlőre találgatás, mind a barlang használatának idejét, mind pedig esetleges mesterséges voltát tekintve.

A másik kortalan jelleg a Babás-szerkő elnevezés. Mivel egyértelműen ősi magyar (és nem is idegen nyelvből régen átvett) megnevezésről van szó, azt azért biztosan állíthatjuk, hogy eredete 895 utáni. De már kétséges az, hogy magyar elnevezése idején a névadók a szerkövekkel kapcsolatos korábbi hiedelmekre utaltak-e, vagy a velük azonos korú mondai elemekre. A megnevezés hármasszóösszetételből áll, melyben a legutolsó tagot, a *kő* szót nem kell indokolni. Azonban a *baba* szó mindenképpen képiségre utal, mely a vörös homokkőszikla alakzatokba beleképzelte emberi alakokat fed, mint ahogy azt a ma élő monda is mutatja. A helynév ősiségére persze ez a végső soron gyermeknyelvi eredetű szó sem utalhat, hiszen szinte minden európai nyelvben

máig megvan, valószínűleg az ősidőktől kezdve.⁷ A *szer* szó a legérdekesebb. Eredete túlmutat nemcsak a honfoglalás korán, de a finnugor koron is. Ősi urali szó. Eredeti jelentése valószínűleg *sor* lehetett. Jelentéstartalma mára a finnugor nyelvekben jelentősen kibővült.⁸ Ha megfigyeljük, a Babás-szerkövek valóban akár sziklasorként is felfoghatók, mint ahogy a mondában valóban két esküvői menetet jelképeznek. Tehát az eredeti *sor* jelentés elfogadható a névben. Ugyanakkor tudjuk, hogy honfoglaláskori Ópusztaszer helynevünkben már esetleg valami bővítettebb jelentéstartalom lelhető fel. A monda szerint itt osztották fel a vezérek Magyarország területét egymás között, azaz rendet, sorrendet alakítottak ki egy *szertartás* keretében. A jelentéstartalom tehát itt sem mond ellent az eredeti *sor* jelentésnek. Viszont a magyar nép történetében oly fontosnak bizonyuló *szertartás* révén Ópusztaszer belépett a mondák világába, tehát bebizonyosodik, hogy a *szer* jellegű helynevek közt igen régi is akad, mégpedig mítikus töltéssel. Így nem kizárt, hogy a Babás-szerkő helynév is ilyen régi, kultikus elnevezés. Erre utal a hozzá fűződő monda, mely azt az alapvető emberi magatartást tükrözi, hogy mindent meg kell magyarázni, legfőképpen a különös dolgokat. Még akkor is így van ez, ha csak transzcendens magyarázatot találunk rájuk. A *szer* szó képzett, és szóösszetételes alakjai közt ugyanis vannak vallási jelentésűek is.⁹

A Jakab-hegy mint szent hely, csak néhány dologban hasonlít a Szent István térhez. Hasonlít abban, hogy szakrális története több mint egy évezredre tekint vissza, és hogy temető, valamint templom (=pálos kolostor) is létesült rajta. Ennél fogva középkori története már szintén a kereszténységhez kötődik. Hasonlít abban is, hogy falakkal vették körül egy részét az őskorban és a középkorban, csakúgy mint a középkori püspöki várat. Végül pedig történetében ugyanúgy voltak „üres időszakok”, mint a Szent István tér történetében. Persze különbség is akad bőven. A Jakab-hegy jóval magasabb, erdős területen fekszik, így jobban védhető, ugyanakkor éppen ezért a vízutánpótlást mesterséges vízgyűjtőkkel kellett biztosítaniuk az itt lakóknak. Az ember jóval előbb (Kr.e. 1000 körül, a késő bronzkorban) telepedett meg itt, míg a Szent István tér első régészeti emlékeit a római korból ismerjük. Továbbá a Jakab-hegynek az őskorban, a Szent István térnek pedig a római korból és a középkorban volt központibb szerepe. Legfőbb különbség azonban az, hogy szakrális történetét, ellentétben a Szent István térrel, nemcsak a keresztény vallás határozta meg, hanem azon kívül még őskori, pogány kultuszok is.

⁷ Vö.: pl. angolban a *baby*, vagy a törökben a *baba* stb. In: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1967./I köt. *baba* címszó alatt

⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1967./III. köt. *szer* címszó alatt

⁹ Vö.: *szerpap*, *szerzetes*, *szertartás*, stb.

PÉCS KÖZÉPKORI EGYETEME A KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Több, mint harminc éve annak, hogy **Csizmadia Andor**, a Pécsi Tudományegyetem jogtörténész professzora, az 1367-es egyetemalapítás közelgő jubileuma alkalmából áttekintette az addigi kutatásokat. A jubileumi időszak tudományos hozadékanak számbavételére és értékelésére a hetvenes évek közepén **Klaniczay Tibor** akadémikus vállalkozott, s egynémely területen – egyetemi beszédek, tanárok – maga is megpróbálta továbbgondolni a felvetődő kérdéseket.¹

A kutatómunka természetesen azóta sem szünetel, a hetvenes évek végén megkezdődtek a székesegyház mögötti egyetemi ásatások, 1993-ban megjelent a *Pécsi egyetemi beszédek* kritikai kiadása. Bizonyosra vehető, hogy az újabb kutatások áttekintése és értékelése is megszületik majd, éspedig a korábbihoz méltó színvonalon. Addig is hadd szolgáljam az ügyet azzal, hogy néhány lényegesnek vélt kérdésről elmondjam a véleményemet.

Veszprém vagy Pécs?

Ez a kérdés akár szónoki is lehetne, mivel **Békefi Remig** már a múlt század végén bizonyította, hogy a veszprémi székesegyházi (káptalani) iskola, jóllehet a középkor jelentős oktatási intézménye volt, nem tekinthető egyetemnek. Az Akadémiai Kiadónál nemrég megjelent *Korai Magyar Történeti Lexikon* idevonatkozó szócikke szerint is csupán **IV. (Kun) László** magasztaló, a veszprémi iskolát a párizsi studiumhoz hasonlító adománylevele alapján volt szokás egyetem vagy főiskola itteni létezésére következtetni, s következésképp ezzel elvitatni Pécestől az egyetemalapítás elsőségét.²

Nem is meglepőtenem fel újra ezt a dilemmát, ha **Gazda István** tudománytörténész a külföldi magyarság érdeklődését is megcélzó *Pannon enciklopédia: Régi universitások* című fejezetében nem írja le a következőket: „Valószínűleg az első, jogászokat is képző főiskolánk, studium generálénk Veszprémbe jött létre, s 1276-ig állt fenn. Ezt követte az 1367-ben megalakult híres pécsi egyetem, mely sajnos csak néhány évtizedig működött. Ám az enyhén szólva csúsztatás, hogy „**Nagy Lajos** 1367-ben kért engedélyt a pápától arra, hogy az országnak *ismét* (kiemelés: B. M.) legyen egyeteme. „Tudjuk, hogy amikor **V. Orbán** pápa, **Nagy Lajos** azóta sajnos elveszett folyamodványára visszautalva hozzájárul a pécsi *studium generale* megalapításához, és erről az érintett felet is értesíti, még közvetve sem utal valamiféle előzményre, amelynek helyébe léphetett volna az új alapítás. Hihetőbbnek tűnik az, mely szerint Nagy Lajos ugyanúgy érvelt kérelmében, mint évszázaddal később **Mátyás**, akinek már valóban lett volna mire hivatkozni, de csak annyit írt, hogy az országnak *nincs* egyeteme. Gazda István valószínű forrása, **Gutheil Jenő** ugyancsak veszprémi főiskoláról ír, de Lajos királyt azért még nem akarta bevonni a „bizonyítási eljárásba.”³

¹ Csizmadia Andor: A pécsi egyetem a középkorban. In: *Studia Iuridica...* Bp. 1965. 40. p.

Klaniczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*. Bp. 1974. 161-178. p.

² *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Bp. 1994. 727. p.

³ *Pannon enciklopédia. A magyarság kézikönyve*. Bp. 1993. 210-211. p. Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1979. 126-137. p.; 278-280. p.

De ha más házatáján söpörtünk, söpörjünk a magunkén is, éspedig Békefi idézett, a veszprémi iskola egyetem-voltát megkérdőjelező tanulmányából kiindulva! A kitűnő szerző, akinek a középkori pécsi egyetem első tudományos monográfiáját is köszönhetjük, a következőket mondja azoknak, akik azért tartják egyetemnek a 13. századi veszprémi iskolát, mert a perdöntőnek mondott adománylevél *studium*nak nevezi: Ez az elnevezés...nem döntő. Mert ekkor nemcsak az egyetemeket, hanem a többi tanintézeteket is, sőt egy helynek összes tanintézeteit is „studium” néven ismerték. S így IV. László is használhatta a „studium” elnevezést, ha nem egyetemet, hanem csak iskolát értett alatta. Szóval a veszprémi iskolának „studium” elnevezéséből a tanintézetnek egyetemi volta mellett és ellen egyenlően alkothatunk bizonyítékot.⁴ Nyilván jogos ez a megállapítás. Tízegynehány évvel később Békefi, már mint a pécsi egyetem monográfusa, egyértelműen egyetemnek tekinti azt a forrásában többnyire *studium*nak, de *scholának* is nevezett pécsi oktatási intézményt, melyben a sokat idézett, fegyverükkel felelőtlenül játszadozó „hallgatók” szerepelnek. Ezzel maga is bizonyítottanak látja, hogy 1400 körül, esetleg kicsivel korábban (*olim*), még működött az itteni *studium generale*. Forrásértelmezését nyilván akaratlanul is befolyásolta, hogy Pécsen valóban egyetemet alapítottak 1367-ben. Ha azonban felfedezzük Békefi Remig főművét, mely a hazai káptalani iskolák történetének mindmáig pótolhatatlan összefoglalása, mit olvashatunk Csanád címszó alatt? A szerző, mint a csanádi káptalani iskola 1402. évi fennállásának bizonyítékát idézi bizonyos Mihályfia Eligius esetét, aki 18 évesen iskolába menet egy hasonló korú ifjú halálát okozta körületekintés nélkül kirepített nyilvesszejével. A forráscsoport ugyanaz, mint amelyben a pécsi ifjak kihágása is szerepel, de itt a *schola* a domináns szóhasználat. Ráadásul Csanádon sohasem kísérleteztek egyetem alapítással, ugyanakkor a káptalani iskola ősről már a Szent Gellért-legendában is olvashatunk.⁵

A pécsi eset értelmezésénél talán az is az egyetem felé hajlította Békefit, hogy forrásában *rektor*ról is szó esik, aki katedróját odahagyva próbál tettelegesen is beavatkozni az eseményekbe, míg nem kis híján maga is ütlegelés alá esik. Ő azonban, minthogy a verekedést megelőzően még előadott, sokkal inkább a plébániai iskolák iskolamesterének tűnik, akit akkoriban ugyancsak rektornak neveztek. De így nevezték egyesek szerint azt az oktatószemélyt is, aki a sublector felügyelete alatt vezette a székesegyházi (káptalani) iskolák mondhatni alsó és középső tagozatát, míg a felső tagozat, a *schola maior* munkáját maga a sublector irányította. Amióta a lectortól, annak mintegy helyetteseként átvette ezt a szerepet, ő tekinthető az egész iskola vezetőjének, abban az esetben is, ha a városi (civil) tanulók növekvő száma miatt a két alsó tagozatot külön épületben helyezték is el.⁶

Természetesen a középkori egyetemeknek is volt rektora, akit a pécsihez hasonló bolognai típusú egyetemeknél az egyes karok hallgatói saját soraikból választottak. Elvileg a rector is foglalkozhatott tanítással, de inkább csak a „bentlakásos” kollégiumokban szokásos szöveg ismételtetést felügyelte.

S ha már itt tartunk, érdemes emlékeztetni arra, hogy a középkori egyetemeknél a *rektor* semmiképpen sem azonos a *kancellárral*, az egyetem legfőbb előjárójával, aki az egyetemet alapító-javadalmazó hatalmasságok nevében jogosult rendelkezni, figyelemmel a hallgatók és a tanárok érdekvédelmi tömörülésének – univerzitások, doktori kollé-

⁴ Békefi Remig: Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. In: Századok, 1896. 310-337. p.

⁵ Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 73. p. Uő: A pécsi egyetem. Bp. 1909. 41-43. p.

⁶ A magyar nevelés története. I. kötet. Bp. 1988. 15-18. p.; 29-38. p.

giumok – autonómiájára. A pécsi egyetem életében oly nagy szerepet játszó **Vilmos** püspök is minden bizonnyal kancellár volt. G. Sándor Mária azonban rektornak nevezi két országos kiállítás katalógusában is. Minthogy más alkalommal maga is kancellárnak titulálja püspökünket, talán csak terminológiai különbséget lát e kétféle megjelölésben.⁷

A terminológiai kérdések egyébként rendkívül fontos szerepet játszanak a különböző iskolatörténeti, egyetemtörténeti kérdések eldöntésénél. Mint a veszprémi, a csanádi, illetve a pécsi „oktatási intézményekre” vonatkozó források esetében is láthattuk, nem biztos, hogy a *schola* nem jelent egyetemet, miként az sem, hogy a *studium* csak egyetemre vonatkozhat. **Mezey László** kiváltképp sokat foglalkozott ezzel, valamint **Petrovich Ede**, aki az egyetem 15-16. századi továbbélésének lehetőségét fontolgatta. Miközben neki a *schola maior* értelmezésének problémájával is szembe kellett néznie.⁸

Ma már elfogadott, hogy a *studium generale* helytől, kortól és egyéb körülményektől függően jelentheti az intézmény hatókörének a helyi „vonzáskörzetet” túlmutató egyetemességét, mind a látogatottságra, mind pedig a megszerezhető fokozatok érvényére, érvényességére vonatkozóan. Ilyen értelemben adott esetben egyetemről beszélhetünk akkor is, ha valamely intézményben általános érvénnyel csupán egyetlen stúdiumot oktattak. Egy nemzetközi szervezetben gondolkodó szerzetesrend nem csupán helyi igényeket kielégítő iskoláját is könnyebben minősíthetjük *studium generale*-nek, rendi főiskolának, mint a székes- és társaskáptalan stúdiumát. Jelentheti továbbá a *studium generale*, az egyetem-fogalom mai értelmezéséhez közelítően, az oktatott tudományok univerzitását (*universitas litterarum*).

A kétfajta értelmezés alapját képező tényezők természetesen nem választhatók el mereven egymástól, hisz az intézmény egyetemesebb hatóköre az oktatás skálájának szélesedését eredményezheti és fordítva: az oktatott tárgyak szélesebb köre, párosulva az oktatás megfelelő minőségével, megérlelheti azt az igényt, hogy *studium generale* jogán működjék-e az iskola. Ezt a jogot még a pécsi egyetem alapítása időszakában is általában a pápától kérték az egyetem alapítói. A prágai egyetem 1347-48-as alapításának körülményei már egy új kor kezdetét jelzik, amikor egyre inkább nemzeti intézményekké válnak az egyetemek. Tudjuk azonban, hogy még **Mátyás** király sem mulasztotta el, hogy pápai hozzájárulást kérjen az *Universitas Istropolitana* megalapításához.

Mint az alábbiakban látni fogjuk, a középkori pécsi egyetem, kivált annak lehetséges továbbélése kapcsán majdhogynem kulcskérdéssé válik a *schola maior* megnevezés értelmezése. Mint ahogy fentebb már volt szó róla, általában a székesegyházi (káptalani) iskolák felső tagozatát jelentette. Mezey azonban figyelmeztet arra, hogy a püspöki székhelyek, mint kiváltképp jeles helyek – *loci sollemnes* – esetében általában véve is *schola maiornak*, nagyobb püspöki iskolának nevezhetjük a székesegyházi iskolákat.⁹

Előzmények és következmények

A rövid életű, de így is példaértékű pécsi egyetem alapításának árnyékában némiképp elhalványulnak az előzmények. Ami pedig az egyetem megszűnése után következett be a helyi iskola struktúrájában, azt általában csak az egyetem tükrében, annak feltételezett minőségéhez mérve szemléljük. A jót az egyetem példájának, a kevésbé jót pedig az egyetem megszűnésének, illetve alacsonyabb szinten való továbbélésének tulaj-

⁷ A magyar iskola első évszázadai (996-1526). Az „1000 éves a magyar iskola” országos program győri kiállítása. Győr, 1996. 203-204. p. Pannonia Regia, 1994.

⁸ Mezey László: Deáksg és Európa. Bp. 1979. 152-153. p.; 172.; passim Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetem megszűnése. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1986. 153-170. p.

⁹ Mezey i.m.: 184. p.

donították. A vesztes mindenképpen a pécsi székesegyházi (káptalani) iskola, holott ez már 1367 előtt is az egyik legjobb volt az országban.

Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy Pécs városát **V. Orbán** pápa alkalmasnak tartotta egyetem alapítására, minthogy „másoknál jelesebb és erre a célra felettebb megfelelő és alkalmas”. S mi több, Lajos király ezt már hét évvel korábban is így találta, mert a sokat emlegetett **Bartolomeo Piacentini** padovai tanár – legum doctor – meghívása már valóban az egyetem alapítás szándékával történt, 1360-ban, **Miklós** püspök halálának évében.¹⁰ S tegyük hozzá, hogy bár a pécsi iskolázás korai dokumentumai nem éltek túl a hódoltságot, a székesegyházi iskola nem akármilyen kezdeteire utal egy Szent István idejéből külföldön fennmaradt levél, melyből kiderül: Pécs első püspöke *tankönyvet* kért és kapott egy francia püspöktársától, mégpedig az Európaszerte elhíresült chartres-i székesegyházi iskola alapítójától.¹¹

Nem jár jobban a pécsi székesegyházi iskola ügye akkor sem, ha a török előtti másfél évszázadot érintő kutatások tükrében szemléljük. Ebből az időszakból Petrovich nyomán többnyire két adatot szokás idézni. Az egyikből megtudjuk, hogy az a bizonyos lakóház, melyet az akkori segédpüspök 1460-ban kiszemelt magának, a „nagyobb egyház iskolája mellett” állott (*prope scholam maioris ecclesiae*). A másik pedig arról tanúskodik, hogy a király 1495-ben „megadományozta” a pécsi schola maior tanulóit. A kutatók szerint lehetséges, hogy mindkét adat egyszerűen csak a „nagyobb egyház”, vagyis a székesegyház, a székeskáptalan iskolájára utal, ám lehetséges az is, hogy mindkettő, vagy legalább is az egyik adat valamiféle főiskolára utal.¹²

Az utóbbi értelmezés természetesen megengedi azt a feltételezést is, hogy **Gáboriel Asztrikk**kal szólva „nem teljes létezésében” ugyan, de még a Mohács előtti századforduló táján is működött az egyetem. Avagy beszélhetünk egyfajta „emelt szintű” székesegyházi iskoláról is, mely úgymod az egyetemi előzményeknek köszönhetően válhatott ilyenné. A 15. század második felének székesegyházi iskolája, nevezzük azt schola maiornak, az egyetemi előzményektől függetlenül is kiválóan fejlődhetett.

A kutatók, kivált az egyetemtörténet kutatói mintha megfeledkeznének arról, hogy a pécsi székesegyházi iskola kiemelkedő színvonala nem csupán az egyetemi előzményekből „vezethető le”, de természetes fejlődési folyamat eredménye is lehet. Kiválképp oly jeles egyháznagyok idején, mint az itáliai tanultságú **Barius Miklós** és **Janus Pannonius** püspök, vagy a könyvgyűjtő és könyvtáralapító **Handó György** prépost. Nem véletlenül írja azt Marosi Ernő, hogy „ha Janus Pannonius könyvtára, melyben „minden latin nyelvű könyv, megtalálható volt, s a pécsi prépost Handó György ... 300 kötetre becsült gyűjteménye valóban a káptalan kezelésébe kerül, Pécs egyedülálló lehetőséget kínált volna olyan tanulmányokra, melyek messze meghaladták volna a káptalani iskolák szokásos szintjét, s az egyetemek színvonalával versenyezhetek volna.” Meglehet versenyezhetek is, mert jelenlegi ismereteink szerint még Janus Pannoniusról (III. János püspökről) sem mondhatjuk teljes bizonyossággal, hogy csupán magánkönyvtárát gyarapította a humanista szellemiség jegyében. Abban viszont teljesen bizonyosak lehetünk, hogy Handó György prépost a „maga egyházát”, vagyis a székeskáptalat gyarapította a **Vespasiano da Bisticci** által is felelmegetett firenzei könyvvásárlásaival.¹³

¹⁰ Boda Miklós: A középkori pécsi egyetem alapításának előzményei. In: Baranya. Pécs, 1991/1-2. 71-79. p.

¹¹ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Sajtó alá rendezte: Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. 109. p.

¹² Petrovich Ede: A középkori egyetemre vonatkozó források. In: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. Pécs, 1968. 89-108. p.

¹³ Marosi Ernő: Magyarországi művészet, 1300-1470. Bp. 1987. 143. p.

Handó „nyilvános” könyvtárát a Káptalan utca 2. szám alatti préposti házzal való azonosítás óta szokás itt elhelyezni.¹⁴ A magam részéről valószínűbbnek tartom, hogy az szoros építészeti egységben működött a székesegyházzal. Korábban már megkockáztattam azt a feltevést, hogy Handó prépost talán ahhoz a románkori kápolnához csatlakozva építette fel könyvtárát, amely egykor a székesegyház délkeleti tornyánál állott. Tudjuk, hogy itt jelentős épületmaradványok álltak még a 18. század elején is, a kortársak szerint egy kápolna maradványai. Ez korántsem mond ellent az előbbi feltételezésnek, kivált, ha a prépost Michelozzo nevezetes „háromhajós” könyvtárát (1441) vette alapul építkezésénél, melyet saját szemével is láthatott a San Marco kolostorban, amikor 1473-ban könyvtárnyi könyvet vásárolt Firenzében.

Fontos lenne tehát, hogy az egyetem múltjának felderítését ne tudjuk le azzal, hogy **G. Sándor Máriának** köszönhetően immáron ismertté vált középkori épülete. S mi több, úgy véljük, hogy ezzel együtt megtaláltuk annak az iskolának az épületét is, melyet az egyetem alapítása után száz évvel emlitenek a fentebb már idézett források. S miért gondoljuk azt, hogy megtaláltuk? Mert tudni véljük, hogy ez az iskola, a schola maior nem csupán szellemileg, de fizikailag, elhelyezését tekintve is folytatója az egyetemnek. S miért tudjuk biztosan, hogy az egyetem volt a székesegyház mögött feltárt épület? Mert úgy gondoljuk, hogy száz évvel később is ebben az épületben működött a schola maior. Vagyis két bizonytalanság kellene, hogy erősítse egymást, ami azért az egyéb bizonyítékok ellenére is erősen elgondolkoztató kell hogy legyen.¹⁵

Előjáróban. Félreértés ne essék, hiszek G. Sándor Mária „találatának” helyességében, csupán érvelését és egyes, az egyetem épületére valló alaprajzi elrendezésére, az egyetemi címerre, Evlia Cselebi szavainak értelmezésére vonatkozó bizonyítékait nem tartom minden esetben kellően meggyőzőnek. Minthogy európai jelentőségű leletegyüttesről van szó, úgy gondolom, az ellenérdekű bizonyítékok mérlegelése és némi „alkotói szkepszis” sem ártana, inkább csak használna az ügynek.

Helyét kereső egyetem

Néhány évvel ezelőtt a Petrovich Ede által kijelölt ösvényen elindulva, magam is áttekinttem az első egyetem lokalizálásával kapcsolatos kísérleteket.¹⁶

Azt szokták mondani, hogy az egyetem ténylegesen igazolható működésével egykorú oklevelekben nem történik utalás az épületre, az egyetem elhelyezésére vonatkozólag. A magam részéről azonban ilyen utalásnak tartom azt a Villanovában, 1372. szeptember 30-án kelt oklevelet, melyben **XI. Gergely** pápa megerősítette az egyetem kánonjog tanárának, **Galvano di Bolognának** Vilmos püspök által tett adományokat.¹⁷ Ez az oklevél a szomszéd háztulajdonosok megnevezésével körülírja Galvano pécsi lakóházát. Ez nem csekélység, ha figyelembe vesszük, hogy akkoriban még nem törekedtek önálló egyetemi „székházak” építésére. Kolostorokban, kápolnáknak, püspöki, káptalani rezidenciák helyiségeiben, a tanárok lakásául szolgáló épületekben zajlottak az előadások. Tehát ha netán sikerül valamelyik szomszéd birtokát azonosítani, többet fogunk tudni az egyetem úgymond „elhelyezéséről” is. Megjegyzendő: ebben az oklevélben többször is szerepel a szomszédok *hospitiuma*, amely a korabeli egyetemi szókinszben

¹⁴ Petrovich Ede: Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. sz. ház történetéhez. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1956. 31-34. p.

¹⁵ G. Sándor Mária: A középkori pécsi egyetem helye és épülete. In: Pécsi Szemle. 1998. ősz-tél, 12. p.

¹⁶ Boda Miklós: A középkori egyetem lokalizáciájáról. In: Baranya, 1992-93/1-2. 5-34. p.

¹⁷ Régi magyar egyetemek emlékezete. Szerk.: Szögi László. Bp. 1995. 58-60. p.

gyakorta jelenti a hallgatók csoportos szálláshelyét is. Az ilyen hospitium többnyire a benne lakó legidősebb diák neve alatt szerepel a nyilvántartásokban.

Úgy tartják, hogy azoknak a 16-17. századi szerzőknek az írásaiban, akik valamilyen megemlékeznek a török előtti idők nevezetes pécsi iskolájáról, feltehetően a középkori egyetemről, az egy **Evlia Cselebit** kivéve nem utalnak az egyetem városon belüli helyére. Ez azonban kiegészítésre szorul, mert **Vinkovics Benedek** pécsi püspök, aki sajnos kívülről kénytelen szemlélni egyházát, de „szemtanúi vannak”, Evlia ittjárta előtt huszonnég évvel, 1639-ben a következőket írja jelentésében: „A püspöki székház az említett városban a székesegyház mellett volt. A templom körül a rezidenciának vára is volt, amely ép, és most a törökök lakják. Mellette volt egykor a pécsi Akadémia, amely most, mint hallom, török fegyvertárrá lett átalakítva.”¹⁸ Erre a forrásra újabban talán azért nem szokás hivatkozni, mert látszólag a latin eredeti is megengedi azt a feltételezést, hogy az Akadémia a belső váron kívül volt.

Nem szokták idézni ebben a vonatkozásban **Dallos Miklós** pécsi püspök, Vinkovics írásánál két évtizeddel korábbi, 1620-ból való relációját sem. Igaz, az Akadémiát nem említi, ugyanakkor megjegyzi, hogy a székesegyházban nem csupán az oltárokat hagyta érintetlenül a török, de „A graduálás és antifonás könyvek is ott vannak kis láncsal a falhoz erősítve, amelyen lógnak.” Nagyon érdekes a két forrás összevetése, ha meggondoljuk, hogy a két reláció keletkezése közti időben, 1622-ben látott napvilágot Kölnben, és vált hamarosan Európa-szerte népszerű olvasmánnyá: **Istvánffy Miklós** főművének nyomtatott kiadása, benne a pécsi „gimnáziumra” való sokat idézett utalással. Nem lehetetlen, hogy ennek ismeretében kérte meg 1639-ben helyi informátort Vinkovics püspök, nézzen már utána, hol állhatott vajon az Istvánffy által megemléltetett „gymnasium literarum”, aki végül megtalálta az „akadémiát.” Nem lehetetlen, hogy Evlia Cselebi későbbi, 1663-ban elhangzott szavai is az ő felderítő munkáján alapulnak, hisz némiképp egy tőről fakad a gimnázium és az akadémia Evlia Cselebi platóni iskolájával.¹⁹

A 18. század közepétől egészen a kilencszázas évek elejéig a mai postapalota helyére képzelték az egyetemet, az itt található, akkoriban középkorinak tartott romok alapján. Fordult a kocka, amikor a csak hozzávetőlegesen behatárolt dominikánus kolostor közelében, egy Széchenyi téri építkezésnél megtalálták a könyves-liliomos címet, úgy mond az egyetem címerét, melyet ma a Városháza Múzeum őriz. Az első tudósítások még azt adták hírül, hogy a püspökkert falának bontása közben találták 1883-ban. Hogy a lelőhely utólag mégis a dominikánus kolostor közelébe „helyeződött át”, abban korábban némi „csúsztatást” láttam,²⁰ tekintettel arra, hogy éppen ezidő tájt fedezték fel Münchenben a dominikánus eredetű *Pécsi egyetemi beszédek*-et tartalmazó kódexet, melyet később Petrovich Ede publikált. Mára azonban megváltozott a véleményem, mert egy címeranalógia alapján szinte bizonyosra vehető, hogy a Széchenyi tér délkeleti sarkánál talált töredéket Szent Domonkos rendjének címerére lehet kiegészíteni.

Miután 1908-ban Karácson Imre fordításában napvilágot látott Evlia Cselebi híres-nevezetes műve, amelyben megemlékezett a belső várban látott csodálatos iskoláról, ide helyeződtek át a lokalizációs törekvések. Békefi Remig 1909-ben közzéadott egyetemtörténeti monográfiájában még megelégszik azzal, hogy általában a belső várról ír.

¹⁸ Fricsy Ádám: Pécs a 17. század derekán. Vinkovics Benedek pécsi püspök 1639-es relációja. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1984. 198-199. p.

¹⁹ Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1966. 171-178. p.

²⁰ Boda i.m.: 11-12. p.

Gosztonyi Gyula azonban 1939-ben idézi Békefi Remig 1909-ben tartott akadémiai székfoglalóját.²¹ E szerint Békefi véleménye az volt, hogy bár Evlia sorai és a józan megfontolás alapján is arra lehet következtetni, hogy az egyetem a belső várban volt, „de, hogy melyik épületrészben, figyelembe véve azt, hogy a Szathmáry-féle épület csak a XVI. század elején létesült, egyéb adat híján” nem állapítható meg. Mégis úgy gondolja, mégpedig a Haüy-féle tervrajzra hivatkozva, hogy „a püspöki palota akkor fennálló épületének egyik szárnyában volt” az egyetem.

Szőnyi Ottó és Petrovich Ede, a Szatmári-féle épületet veszik célba. Petrovich úgy véli, hogy az épület földszintjén a 18. században még látható kápolna (nem a toronyhoz közvetlenül csatlakozó románkori kápolnára gondolt!) eredetileg egyetemi célokat szolgált, s feltehetőleg 1367 körül épült. Szőnyi viszont azt állítja, hogy Evlia Cselebi sorai a káptalani iskolára vonatkoznak, míg az egyetemet továbbra is a dominikánusok közéletében kell keresni.²²

Most, hogy a székesegyház épülete mögött G. Sándor Mária feltárta az általa teljes határozottsággal egyetemnek nevezett épületet, tulajdonképpen nehéz dolga van. Egykorú építészeti analógiákra nem támaszkodhat, hisz az önálló „egyetemi székházak” építésének gyakorlata csak a következő évszázadban kezdődött. Csupán az egyetemek „háttérintézményeinek”, a kollégiumoknak az építése vett határozottabb irányt a 14. század közepén. A bolognai Spanyol Kollégium épületére az 1360-as évek után már mint egyfajta építészeti példára tekintenek a későbbi alapítók.

Hogy bizonyosak lehessünk a székesegyház mögötti helymeghatározásban, érdemes lenne Evlia Cselebit illetően a Katona-féle fordítás-változattal is számolni, bár annak bizonyos szövegrészei éppen arra látszanak utalni, hogy Evlia a püspöki palota épületébe helyezte az általa említett iskolát. Itt ugyanis kifejezetten a székesegyház háreme (udvara) körül látható „medreszékről” esik szó.²³

Végezetül itt van a nevezetes címerlelet, mely az Aranyos Mária kápolna feltárását követően került elő az egyetem épületének Magna Aulájában, törökkori réteg alól. A magam részéről tulajdonképpen kezdettől fogva valószínűtlennek tartottam, hogy ez esetben kifejezetten egyetemi címerrel lenne szó. Éspedig azért, mert nem szerepel benne a könyv, amely korántsem volt akkor még általános motívum az egyetemi címerekben, mint azt a nevezetes *Konzilienbuch* címerfestőinek számos, nemegyszer teljesen önkényes kreációi alapján gondolnánk. A kifejezetten *egyetemi* címerek is tulajdonképpen csak a 15. században jöttek divatba. Korábban többnyire az alapító, vagy az építtető személyiség címerét helyezték az épület kapuja fölé. A magam részéről inkább a címer szimbolikájának G. Sándor Mária által megadott feloldását – liliomok = Anjou Lajos; kulcsok = Szentszék – tartottam túlságosan is kézenfekvőnek. Én inkább a helyi tényezőkre, a káptalanra, vagy a püspökségre gondoltam, s mint ez korábbi írásomból kiderül, azt sem tartottam lehetetlennek, hogy Vilmos püspök elődjének, **Neszmélyi Miklósnak**, az Aranyos Mária kápolna alapítójának van köze a címerhez.²⁴

G. Sándor Mária a későbbiek során **Kubinyi András** észrevételei nyomán módosította álláspontját, és már Vilmos püspök úgymond püspöki címerének minősítette a leletet, mely az alapításban főrészes püspök személyén keresztül utalt az általa emel-

²¹ Gosztonyi Gyula: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939. 167. p.

²² Petrovich Ede: A pécsi káptalani levéltár épületének története. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1963. Uő: A középkori pécsi egyetem épülete és címere. In: A JPM Évkönyve, Pécs, 1971. 157-158. p. Szőnyi Ottó: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. In: Archeológiai Értesítő, 1928. 249. p.

²³ Katona Magda: Evlia Cselebi Baranya megyében. In: Baranyai helytörténetírás. Pécs, 1982. 29. p.

²⁴ Boda i.m.: 22. p.

tetett épület egyetem jellegére. Szükség is volt erre a módosításra, mert kiderült, hogy az egyetemnek minősített címet Vilmos püspök már az egyetem alapítása előtt is használta főpapi pecsétjén, amelyen családi címere is szerepelt.²⁵

Továbbra sem tartom azonban lehetetlennek, hogy a püspökség 14. századi címérét találta meg G. Sándor Mária, hisz **Bertényi Ivántól** tudjuk, hogy Franciaországban már a 13. század elejétől találkozhatunk püspökségi címerekkel. A 14. századtól pedig a családi címerek szerepeltetése is általánosnak mondható az egyházi személyek címerin. A 14. századtól kezdődő gyakorlat szerint a püspökök pecsétjükön egyházmegyéjük és családjuk címerét egyaránt feltüntették.²⁶

G. Sándor Máriának a Pécsi Szemlében közölt újabb írásából úgy tűnik, ő maga is mintha ilyen értelmezés felé hajlana. Most a következőképpen oldja fel a címer jelképrendszerét: „a liliomok az alapító Anjou Lajost, a kulcsok pedig Szent Pétert jelképezik, mint akinek tiszteletére épült a pécsi székesegyház.” De aztán mégiscsak visszalép ettől a meghatározástól: „A címerkő mindenképpen az egyetem alapító Vilmos püspökkel hozható kapcsolatba, és az alapító-javadalmazó, Rajna-Pfalzból származó püspök címere lehetett.”²⁷

Erre a címerre majd még egyszer szeretnék visszatérni. Most csak annyit: ha minden kétséget kizárólag kiderülne, hogy a tudományegyetem Rákóczi úti épületén a dominikánus rend címerével, Ifjúság úti épületének diszkapuján pedig a püspökség középkori címerével találkozunk, akkor sem kell szégyenkeznünk. Az egykori pécsi püspökváros, melynek egyházi kultúrája ma is rendkívül jelentős tényező, nem akármilyen örökséget hagyott ránk, s nap, mint nap újabb emlékek – kolostorok, kápolnák, egyetem – kerülnek napvilágra. Ha a különböző történeti érdeklődésű tudományterületek kutatóinak sikerül élettel megtölteni a látszatra élettelen kö emlékeket, s ha az írott források segítségével nem csupán az egyháznagyokat, de az egyház népét is sikerül megszólaltatni, akkor ez így együtt joggal tarthat számat a Világörökség kodifikátorainak figyelmére.

A Pécsi Szemle 1998. évi őszi-téli számában G. Sándor Mária: A középkori pécsi egyetem helye és épülete című tanulmányában közölt képmelléletek képaláírása felcserélődött. Ezért az érintettek szíves elnézését kérjük.

(A szerkesztőség)

²⁵ G. Sándor Mária: A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei. In: A JPM Évkönyve. Pécs, 1992. 111. p.

²⁶ Bertényi Iván: Heraldika és középkori egyháztörténet. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1. kötet. Bp. 1989. 195. p.

²⁷ G. Sándor i.m.: In: Pécsi Szemle, 1998. ősz-tél, 14. p.

KÁRPÁTI GÁBOR
LAUDATOR TEMPORIS ACTI
- letűnt idők dicsérője -

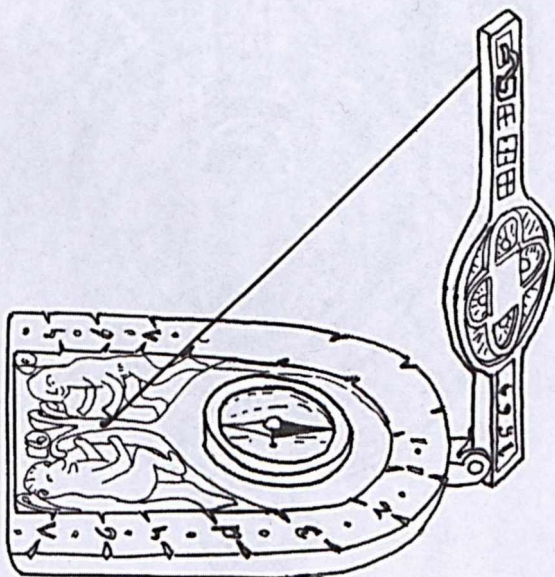
Művelődéstörténeti gondolatok egy zsebóra kapcsán

1980-ban az akkor még magát megnevezni nem engedő **Wágner László** pécsi polgár tanár és műgyűjtő a dolgozat írójának egy érdekes tárgyat adott a következő szavakkal: Nézd, mit találtam a bükkösi iskola egyik szekrényének tetején mindenféle vacak világháborús érme között. Neked adom, ez a dolog nem magángyűjteménybe való. Az ajándékozóval együtt a tenyérében elférő bronzöntvény mibenlétét rögtön meghatároztuk: zseb- (vagy kézi-) napóra, amit a rajta feltüntetett évszám bizonyága szerint 1465-ben készítettek.

A napóra leírása:

A napóra vízszintes számlapú égi pólusra irányított árnyékvetővel (gnomon), ún. polossszal ellátott árnyékóra. Alaplemeze egy pajzs alakú bronzlemez, amelynek szélén az óraosztás skálája van, közepén besüllyesztett kerek dobozban volt egykor az iránytű a pajzs kerek (északi) végén csuklós pántron egy hosszúkás nyitható nyelv van, a nyelvet felnyitva merőlegesen az alaplemezre egy selyemfonál feszült ki a vízszintes síkhoz ferdén, ennek árnyéka mutatja a helyi napórai időt.

Az óra központi részét a tájoló alkotja. Az iránytű-dobozt fedő üveg-, vagy csillámlemez eltűnt a számlapvilágtájakat azok latin nevének rövidítésével jelzik, az észak-dél tengelyt az iránytű ágán belül egy nyíllal hangsúlyozzák. Ez a nyíl egyben az óra tengelyét is jelzi.

A pécsi napóra rajza nyitott állapotban

A számlap a pajzs peremén van, az egész órát rövid egyenes vonalak és jellegzetes gótikus stílusú beütött arab számjegyek jelölik. A félórát pontok mutatják. Az óraskála reggeli fél őtől esti fél nyolcig tart.

A napóra déli részében igen érdekes áttört díszítés látható: két, arccal egymás fele forduló majomszerű lény, amelyek egy fára lépnek fel. A majmoknak nincs farkuk, átmenet az ember és az állat között: asztrológiai jelkép, ami a téli és a nyári napfordulóra utal. A legközelebbi, világszerte ismert párhuzama a híres prágai Orlojon látható (amit a mi órákkal azonos időben építettek). A kompasz fedőlemezén egy jellegzetes négy karéjos középkori dísztmény látható, közepén egy üres pajzzsal, az alsó részén a készítés évére utaló beütött számjegyekkel: 1465. (a mai közismert 4-es számjegy egyébként **Albrecht Dürer** újítása). A bronzöntvény, a felület technikai kidolgozása és a kijelzés finom vésnöki munka, ami leginkább a napéjegyenlőségi majmoknál figyelhető meg. Ez az óra saját korának mérés technikai csúcsteljesítménye volt. Abban az időben alkották, amikor a művelt emberek világról alkotott képébe beletartozott a csillaghit, és a vele együtt mélyen átértett predesztináció. Számtalan horoszkóp maradt fenn e korból. Ezeket néha magukat tudósnak kikiáltó szerencselovagok, de igen sokszor a tudományos elithez tartozó kutatók készítették. Az idő-érzet és az idő megértésére irányuló igény a kor képzőművészetében is jelentkezett. Dürerről tudjuk hogy

A pécsi napóra, felülnézeti rajza

horoszkópot készített, szám-mágiával is foglalkozott. A mi napóránk is egyben képzőművészeti alkotás: XV. századi design, amit együtt a tudósokkal az igényes, művészi kéziipar hozott létre.

Az idő legegyszerűbben mérhető részét a nappal és az éjszaka egységéből összetevődő nap alkotja. A napszakok természetes nagyobb időegységeit először egy földbe szúrt bot (gnomosz) árnyékának változásával finomíthatták. Mintegy 30 évszázaddal ezelőtt a babiloni birodalomban osztották fel a nappalt és az éjszakát 12-12 órára, valószínű, hogy ők találták fel a percet és a másodpercet is, mint filozófiai fogalmakat. A régi korok hatalmas napóráinak romjai a világ több helyén előfordulnak, ilyen a Stonehenge, a perui sziklapillérek, a dzsajpuri obszervatórium, az azték kalendárium kövek stb. A földbe szúrt bot királyi testvérei a híres egyiptomi obeliszek.

A napórák használata folyamatos. Fejlődésében döntő volt a mágneses iránytű elterjedése. Ez a keleti találmány valószínűleg arab hajósok közvetítésével került Európába a XII-XIII. században, ahol újrafelfedezőjeként több nevet is felsorolnak. A pontos tájékozódást biztosító műszer jelentősége a napórák készítésében forradalmi volt, mert függetlenítette a készítőket a napéjegyenlőség terminusától. A tengerészek (és a csillagászok) hamarosan érzékelték a mágneses észak-dél tengely eltérését a világtengelytől. A mágneses eltérésnek a felfedezése és megmérése a német területhez kötődik,

A legközelebbi párhuzam: a II. Pál pápa képmásával díszített napóra

Johānes vō Königsberg

Regiomontanus napórával

éppúgy, mint a napóra és a tájoló kombinációja. Ezeken néha a mágneses eltérést is jelzik (a mi óránkon is megfigyelhető ennek a nyoma).

Az órátípus kifejlesztésében döntő szerepe volt a bécsi **Georg Peuerbach**nak és tanítványának **Johannes Müllernek**, akit szülővárosa Königsberg latin nevén ismer a művelődéstörténet: **Johannes Regiomontanus**. Mindketten kapcsolatban állottak **Vitéz Jánossal**, akinek több művét ajánlották. Peuerbach saját matematikai és csillagászati kutatásán túl igazi humanista tudósként az ókori görög szerzők megismerését tűzte ki céljául. Csillagászati munkái a *Theoretica novae planetarium*, a *Tabulae Waradiensis* és tanítványának nagyszerű csillagászati műve, amit Magyarországon írt, a *Tabulae directionum profeciumque* a kopernikuszi világmép kialakításában döntőek voltak. Vitéz János a pozsonyi Academia Istropolitana tanárai közé meghívta Regiomontanust, aki 1471-ig működött ott.

Néhány szót Regiomontanusról (1436-1476): 12 évesen a lipcsei egyetem tanulója, itt kiszűri a az 1448-ban megjelent Guttenberg kalendárium hibás csillagászati adatait. 1450-től mint a bécsi egyetem hallgatója évkönyveket számol ki, horoszkópokat készít (többek között III. Frigyes német-római császárnak), itt figyel fel tehetségére Peuerbach (1423-1461) magiszter, aki új bolygóelmélet kialakításával foglalkozott. Regiomontanust maga mellé veszi, aki 21 évesen magiszter lesz, és papi szolgálatba lép.

Bessarion bíboros pápai legátus Bécsben megismerkedik Peuerbachal, és az *Almagest* kivonatolására felkéri. Peuerbach váratlan halála miatt a feladatot Regiomontanus vállalja át, és a bíborossal 1461 végén Rómába utazik.

1462-ben az *Almagest* kivonat *Epitome* címen elkészült. Rómában a háromszögtannal foglalkozik, lerakja a trigonometria mai rendszerének alapjait. Folytatja csillagászati megfigyeléseit, sürgeti a naptárreformot.

Összetűzésbe kerül **Trapezuntius**-szal az Almagest-magyarázatok ügyében. Ekor érkezik **Janus Pannonius** Itáliába, aki Vitéz János megbízásából többek közt a leendő új magyarországi egyetem magisztereinek összehozására törekedett. Valószínű, hogy ezután két évig Magyarországon az esztergomi érseki udvarban tartózkodott. 1468-ban Budán van a királyi udvarban. Itt írta Bessarionnak azt a levelet is, amely Trapezuntius munkájában szereplő badarságokról szól. Magyarországi működésének utolsó nyoma 1471. március 15., amikor Esztergomban a Jupitert észlelte. Áttelepszik Nürnbergbe, ahol létét a magyarországi dotáció is biztosítja, de új mecénása **Bernhard Walter** segítségével finommechanikai műhelyt, nyomdát és csillagdát létesít. 1474-ben 53 természettudományos mű közreadásának tervével áll elő. Köztük szerepel a *Tabulae directionum "Iudus Pannoniensis"* (Pannoniai játszadozás) is. Kalendáriumokat ad ki németül és latinul. Rendszeres csillagászati megfigyeléseit **Albrecht Dürer** házának erkélyén (nyilván a művésszel együtt) végzi. **VI. Sixtus** pápa váratlan felkérésére Rómába utazik a naptárreform kialakítására. Barátai tanácsai ellenére elutazik az ellenséges környezetbe. Római tevékenységéről semmit sem tudunk, csupán azt, hogy 1476 júliusában meghal.

A kort, és híveit halála élénken foglalkoztatta. Hívei szerint elhunytát Trapezuntius okozta. Erre utal Dürer 1514-ből való *Melancolia* rézkarca, ami tele van Regiomontanus erőszakos halálának szimbólumaival, sőt egyesek kirablását is érzékelik ebben a "képrejtvényben", pl. a kép jobb alsó sarkában egy emberi alak van, akinek keze egy erszény után nyúl, a nőalak térdén Regiomontanus halotti maszkja látható, ami felé két kéz nyúl.

A tárgyalt időben csak Peurbach és tanítványa, Regiomontanus készített ilyen napórát Bécsben és később Nürnbergben. Nyolc ilyen órát ismerünk:

- 1./ 1451-ben készült III. Frigyesnek. Az ábrázolás: a császár cimere, sas és két vadember.
- 2./ 1453: díszítése két vadember
- 3./ 1455: díszítése két vadember, a fedőkorongon csillagóra
- 4./ 1455: díszítése két vadember
- 5./ 1456: díszítése két vadember, csillagóra
- 6./ 1463: díszítése az iránytű fedőjén IHS betűk
- 7./ Dátum nélkül. Díszítése az iránytű-fedőn II. Pál pápa képe, két majom-figura, közepén stilizált fa.
- 8./ 1465: díszítése az iránytű fedőjén üres címerpajzs, és két félmajom (ez a pécsi óra)

Kié lehetett a pécsi óra?

Területünkön csak egyetlen olyan történelmi személyiséget ismerünk ebben a korban, aki nyílt szellemmel fordult az újdonságok és a tudomány felé: Janus Pannonius. Ő az, aki ugyanannak a szellemi elitnek volt a tagja, mint az órát megalkotó Regiomontanus, és ugyanahhoz a hatalmi elithez tartozott, mint egy másik hasonló óra tulajdonosa, **III. Frigyes** császár.

A költő a 60-as évek derekán kezd asztrológiával foglalkozni, bár ahogy **Galeotto Marziona**k írja: "... jó asztrológus nem vagyok ugyan. Én – Istennek hála! – horoszkópok meg csillagjósok nélkül elég boldogan éltem ez idáig, s remélem élek ezután is. Regiomontanust Janus már régebb óta ismerhette nagybátyja, Vitéz János környezetéből. Kettőjük személyes kapcsolatában döntő változást hozott az 1465 (!)-ös év amikor nagybátyja és **Mátyás király** megbízására kieszközölte az Academia Istropolitana megalapításához szükséges pápai jóváhagyást **II. Pál** pápánál. Valószínűleg Janus-szal együtt jött Magyarországra. Pécsi tartózkodásáról nem tudunk, bár nehezen képzelhető el, hogy a pécsi János püspök nem mutatta volna meg a püspökvár tornyában berendezett obszervatóriumát.

Óránk (mindez feltételezés, vagy talán álom) lehetett tehát Janus Pannoniusé is, kaphatta akár a csillagásztól közvetlenül 1465-ben, amikor a két közép-európai a művészet honában, Itáliában találkozott. Álljon itt bizonyságul Janus csodálatos csillagászati témájú költeménye, Weöres Sándor fordításában:

NYÁRDÉL EGÉN RAGYOGÓ CSILLAG

Déli verőfényben mért villog az üstökös ott fenn?
 Rendbontó csillag: nappal a földre ragyog.
 Már az Oroszlánnak feketés-rőt fürtözetén át
 fölfelé hajtja a nap nyári, heves lovait,
 és nem hagyva a sok kusza árnyat hosszúra nőni,
 függelyes nyilat ont Afrika népeire.
 Minden lángol most: ilyenkor a szép szűzi égbolt
 nem tűr egy szeplőt, foltot az arculatán.
 Mélykék köntösű éjt telehintő mennyei fények
 lángba – vakult seregét rejti el a nappali ég,
 ám egy nagy jövevény, bátrabban, mint valamennyi
 fenn – égő nappal mit se törődve vakít.
 Minden időszakban süt e bíbor – tűzű kométa,
 csóv - uszálya nehéz háborúval fenyeget.
 Ó, te akár Jupiter légy, legfőbb úr a magasban,
 vagy Vénusz kedvelt bájtel csillaga tán,
 vagy fiatalos lobogás, kit az isten rendel az égre,
 hogy te segéld Phoebus lankadozó erejét,
 ó, te szerencsefi, fent versenghetsz nap sugarával,
 s nem csak a zord éjnek mennyei ékszere vagy,
 gyászt, szomorúságot sose hozz, kedvezzen fényed,
 úzd el a balvégzet gyilkait és cseleit!
 Győzd le Saturnus vad hidegét, és Marsot, az ártót,
 mérsékletre tanítsd, nagy heve kárt ne tegyen:
 add, hogy az Arcturus viharától félni ne kelljen:
 hosszas záporosót már sose öntsön a Kos:
 édes arany szőlőnk Gida zord jéggel le ne verje,
 el ne aszalja a dús völgyet a Kánikula,
 bős Orion a hajóst tenger mélyére ne döntse,
 szablyát és buzogányt rázva a bárka felett,
 s óvja a jó Castor tarajos-habú áradat ellen,
 s révbe vezesse a hét-csillagú Medve kegye.
 Föld a vetett gabonát majd százszor visszafizesse,
 sok halat adjon a víz, jó levegő madarat.
 Kínzott földünkön veled újra viruljon a béke,
 zárja be végképpen Janus a fegyvereit.
 Minden népnek hozz virulást és tiszta szerencsét,
 mégis főképpen Pannoniára tekints:
 úzd a nyilas törököt mind Hellespontuson által,
 kit most hűtlenül hord mifelénk a Duna.
 Tiszteljék a királyt az urak, s a király velük együtt
 kormányozza szívét, jóra vezesse honát.
 Így léssz legnemesebb a rózsavilágú tüzek közt,
 s lángot-ölő habokat már sose érj nyugaton.

BOROS LÁSZLÓ

ÖT ÉVES A PÉCSI BAZILIKA KINCSTÁR MÚZEUMA

1994. május 4-től a széles körű nyilvánosság elé tárult az addig rejtett és a nemes értékekhez nem méltó módon tárolt székesegyházi kincstári anyag jelentős része. Az öt éves évforduló kínált kedvező alkalmat arra, hogy a korábbi századokra terjedő viszszatekintésben mutassuk be a dóm-kincstár sorsának főbb állomásait.

A hazai művészettörténeti kutatás munkájában elengedhetetlen az egyházak művészeti emlékeinek kutatása. E nélkül csak hézagosan vázolhatnánk kultúránk eddig ismert vagy még feltárássra váró múltját, hiszen a történeti egyházak jelentős mecénási tevékenységükkel, megrendeléseikkel nagy mértékben járultak hozzá művészeti értékeink gyarapításához.

Hazánkban a nyugati kereszténység hatása Nagy Károly után jelentős mértékben fokozódott. A Dunántúlon a salzburgi érsek esperességet alapított, s ugyancsak ő szervezte a nyitrai egyházmegyét. Megemlítendő ezzel kapcsolatban Liupram érsek pannóniai tevékenysége, amelynek során 865-ben Pécsen is felszentelt egy templomot. Bizonyos, hogy a Kárpát-medencében az esztergomi volt az első szervezett egyházmegye, amely a nyitrai püspökség területén létesült. Ez időből való az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár Karoling-kori kristálykeresztje, amely a legkorábbi keresztény egyházművészeti emlékünks.

Története

A Szent István királyunk által alapított pécsi egyházmegye (1009) főtemplomát Péter király építkezései között említik a későbbi krónikák. Mint "Regia Basilica" bizonyára bőkezű javadalmakban részesült, amely alapból, vagy közvetlen ajándékozással a szertartásokhoz szükséges felszereléssel is ellátták. E feltételezés különösen helytálló lehet a 12. század végére kiépült festett szentélyű, gazdag kőfaragványokkal ékített székesegyház ötvös- és textilneműire, amelyek közel fél évszázad múltán a tatárjárásnak estek áldozatul.

A pécsi középkori egyetem alapító püspöke, Koppenbachi (Hamer) Vilmos (1360-1374) a székesegyház számára búcsúkat kieszközlő, a pápához intézett kérvényének szövegéből kitűnik, hogy az épület már 1366 körül egyik legnagyobb püspöki főtemploma volt házáknak. Alsáni Bálint bíboros (1374-1408), Hampó Zsigmond (1473-1505) és Szathmáry György püspökök (1505-1521) kormányzása alatt fénykorát élte ismét a székesegyház, amelynek a tatárjárástól a török megszállás kezdetéig több mint 20 oltáránál végeztek istentiszteleteket. A pápai javadalmakat élvező püspökség és kanonoki kar, valamint a nagy számú oltár ez időben elegendő és művészi színvonalú felszerelést feltételez.

E gótikus és reneszánsz időkből való egyházi kincsek sorsát az 1543-ban bekövetkezett török megszállás pecsételte meg, illetve a püspöki székből távozó Dudith András (1563-1567) a pusztulástól megóvott értékekkel elhagyta az egyházmegye területét. A török uralom alól 1686-ban a hochkircheni ezred mentette fel a pécsi várat. Vecchi generális és katonái a székesegyházból az ötvöstárgyak és a liturgikus ruházat híján a berendezés egy részét hurcolták el, illetve az épületben jelentős károkat okoztak.

A székesegyházi kincstár jelenlegi anyagában mindössze egy kelyhet találtunk, amely az évszázadok viharait átvészelte. A 15-16. század fordulója táján készült gótikus kehely – a hagyomány szerint – a márévári erdő egyik odvas fatörzséből került elő 1800 körül, ahová a mohácsi csatamezőről megmenekült személy rejtette az őt üldöző rablók elől.

Berényi Zsigmond püspök barokk kelyhe, Bécs 1741.

A török alól felszabadult városban az itt letelepedett mohamedán, illetve a visszatelepülő lakosság körében megindult erőteljes katolizáció a templomok újjáépítésének szükségét hozta magával. A legszükségesebb felszerelési tárgyakat rövid idő alatt pótolták. A hitélet normalizálódásának folyamatát 1704-ben azonban a városba betört rácok pusztítása, majd a kuruc felkelők támadása törte meg. A garázdálkodók a székesegyházat, annak ruhatárát, kincstárát is kifosztották, illetve kuruc ágyútüztől sérült az épület boltozata. A káptalan a dúlást követő években jelentette, hogy a felszerelés hiányában nem tarthatnak istentiszteleteket.

A szatmári békekötés (1711) a székesegyház életében is jelentős fordulatot hozott. Franz Wilhelm Nesselrode püspök (1703-1732) pécsi hivatala elfoglalása (1710) után a barokk stílus meghonosításában szerzett érdemeket. Elsősorban a felszerelés pótlására tett megrendeléseivel bécsi mesterköröket foglalkoztatott, ugyanakkor pozsonyi ötvösöktől is vártak munkákat az 1712-ből származó, 32 egységből álló megrendelés alapján.

A székesegyházi liturgikus felszerelés további gyarapítását az 1735-ben tervezett - az egész berendezésre kiterjedő - nagyvonalú barokkizálás keretében kívánták megoldani. Az ekkor végzett általános állapot felmérése szerint a dóm kincstárában 15 kehely, egy monstrancia, 2 cibórium, kisebb és nagyobb ezüst, illetve aranyozott körmeneti lámpák, ezüst füstölő és navicula, szenteltvízhintő és ezüst veder, két ezüst korsó tállal állott a szertartásokat végző papság rendelkezésére.

A nagy barokkizáló program megvalósításában Berényi Zsigmond (1740-1748) és Klimó György (1751-1777) püspökök jártak élen. A két nagy mecénás a székesegyház 18. századi berendezését és felszerelését a mintaadó osztrák és bajor művészi ízlés változásaira érzékenyen reagáló megrendelésekkel a pécsi dómot a kortárs közép-európai és hazai hasonló főtemplomok színvonalára emelték. A székesegyházi kincstár legértékesebb műalkotásai napjainkban is az ő pompa iránti igényük reprezentánsai, amelyeken jól követhető a vezető stílusirányt diktáló Bécs művészeti hatása.

1781-ben rögzített leltár szerint a székesegyházi ötvösművek száma 121 arany, aranyozott ezüst, illetve ezüst tárgy volt. Ekkor az uralkodóhoz küldött jelentésében a káptalan így jellemezte a kincstár anyagát: "A szent edények és ruházatok méltóak és elegendők."

Valóban, az egykori jelentés helytálló voltát a székesegyházi ruhatár máig megőrzött 18. századi textilneműi, számos ornátus a selyem, bársony, ezüst- és aranybrokát, damaszt, a-reliefhorgolás mester munkáival díszítve, továbbá az albák, karingek brüsszeli csipkeszegélyei, illetve ezek magas művészi színvonala igazolják. Az egyházi ruhák nagyobb számú megrendelése Klimó püspök nevéhez, valamint a káptalani igényekhez fűződnek. A drága anyagokat Bécsből, Pozsonyból hozatták, s a helyi püspöki szabók készítették el a paramentekeket, ugyanakkor bécsi ruhavarrók is számos megrendelést kaptak főként az 1756., az 1774. és az 1777. esztendőkből.

A 18. században két sekrestyéje is volt a székesegyháznak, amit a gazdag liturgikus kelléktár indokolt. A század végére felgyarapított pompás edényeket és felszerelést komoly veszély fenyegette, amikor 1793-ban a Napóleon elleni háború céljára az ezüstenemű beszolgáltatására szólították fel a káptalant. Ez alkalommal 67 font és 44 lat (38 kg) ezüstöt küldtek Budára. 1799-ben a 8 főoltári ezüst gyertyatartó 77 font 25 lat (43,5 kg), valamint a szentélyben függő ezüstlámpa 94 font (52,6 kg) súlyban követelt újabb áldozatot a székesegyháztól.

Az épület Pollack-féle átépítésének költségei miatt a kincstári felszerelés pótlására nem volt lehetőség. Király József (1807-1825), Szepesy Ignác (1828-1838) és Scitovszky János (1838-1849) püspökök energiáit, anyagi erejét a dóm építkezésének, illetve a szellemi haladást elősegítő létesítmények, szociális alapítványok gondja

Pásztorbot, Bécs, 1759.

emésztette fel. A kincstár gyarapításában Girk György (1853-1868), valamint a székesegyházat a mai formájára átépíttető Dulánszky Nándor (1877-1896) püspökök váltak jelentősebb részt a 19. század második felében.

Zichy Gyula (1905-1926) a 20. század nagy mecénás püspöke idején számos jelentős ötvösmű bővítette a kincstár műtárgykészletét. A magyarországi eucharisztikus kongresszus és a Szent István-év (1938) Virág Ferenc püspök (1926-1958) számára nyújtott alkalmat a felszerelés gyarapítására, majd a háború utáni megszálló katonaság nemzeti értékeket fenyegető magatartása jelentett gondot amellett, hogy az egyházi kincseket az ideológiai harc hatalmi támadásai is veszélyeztették.

A bazilika Mária-kápolnájában napjainkban immár megsemmisíthető első pécsi kincstár évszázados története dr. Cserháti József püspök (1961-1989) hivatali időszakával zárul, amelyben ő a politikai és gazdasági szempontból egyaránt kedvezőtlen évtizedek ellenére is elvégeztette székesegyházának sürgető szükségévé vált restaurálását, s a dóm kincskészletét értékes ajándékaival gyarapította.

A kincstári múzeum létrejöttének körülményei

A székesegyház építéstörténetének, 18. századi berendezésének, liturgikus felszerelésének felkutatásával, s ezáltal a barokk-kori állapotának rekonstruálásával, valamint a hozzá kapcsolódó levéltári anyag feltárásával az MTA Művészettörténeti Kutató Intézete mint akadémiai ösztöndíjast bízott meg. E nagyszabású, évekre terjedő kutatómunkát igénylő feladat az egykor a székesegyházhoz tartozó ötvösművekre, szertartási edényekre és ruhaneműekre is kiterjedt. A purista szellemű Schmidt-féle átépítés miatt 1882-ben kiürítésre került berendezés és felszerelés jórésze dokumentálatlan maradt. Ezért a plébániák irattáira, valamint a műtárgyakra vonatkozó helyszíni vizsgálatok az egyházmegye határait messze meghaladó területekre is kiterjedtek. Ennek eredményeként a székesegyház múlt század végi felszentelésének centenáriuma, 1991. június 22-én nyílt kiállításunkon a távoli Heves megyébe elszármazott műtárgyakat is bemutatthattuk.

Ekkor érelődött meg a már korábban felmerült gondolat, miszerint a kutatás során fellelt és azonosított, a székesegyházból származó, s a legkülönbözőbb helyeken méltatlan körülmények között tárolt "kincstári" anyagot elsősorban biztonságba, majd egy, a nemes műtárgyakat megillető környezetben a nyilvánosság elé, illetve a kutatás további lehetőségét is biztosító állandó kiállítás védelme alá helyezzük.

Cserháti püspök urat nem kellett meggyőzni a kincstári múzeum szükségességéről, akivel már amúgyis a pécsi Egyházmegyei Gyűjtemény felállításának és elhelyezésének lehetőségeit vizsgáltuk. Az ő idős kora, betegsége, majd halála miatt a nagy tervek nem válhattak valóra, de a kincstári anyag bemutatására irányuló határozott szándék és igény az új mecénás egyházmegyei vezetés támogató egyetértésével is találkozott.

A kiállításra szánt anyag számbavétele, összegyűjtése és egyeztetése, majd a műhely- és mesterjegyek feloldása és azonosítása után a bemutatásra való alkalmasság kérdésében a válogatás szempontjait határoztuk meg. A kiállítás helyéül kijelölt Mária-kápolna a legmegfelelőbbnek bizonyult a biztonság szempontjából, másrészt az 1891 óta itt elhelyezett 16. századi alabástrom epitáfium, illetve a tér hossztengetyének ellenkező végpontján álló korhű felszereléssel berendezett 19. századi márványoltár kedvezően hatnak a nemes anyagok, műalkotások összképi látványában. A három tárlóból, hét vitrinből és egy bemutató egységből álló installációban 18-19. századi misekönyveket, püspöki ékszereket, 18. századi egyházi ruhaneműeket, s főként a 16-20. század ötvösműveiből a legszebb és magas művészi-művészettörténeti értéket képviselő alkotásokat készítésük időrendjében mutatjuk be.

Klimó György püspök úrmutatója, Pozsony, 1763.

Az állandó kiállítást ünnepélyes keretek között 1994. május 4-én Boross Péter akkori miniszterelnök és Mayer Mihály megyéspüspök nyitotta meg, illetve a gyűjtemény történetének ismertetését és annak bemutatását a kiállítás rendezőjeként magunk vállaltuk.

A kiállítás feladata és jelentősége

A pécsi bazilika kincstárának anyaga sem antikvitásában, sem választékában nem kíván vetélytársa lenni a jelentősebb hazai gyűjteményeknek. Állandó kiállításunk kizárólagos célja, hogy a dóm kincseiből a szemlélődő vagy szakértő látogató elé tárja azon alkotásokat, amelyek az ezer éves pécsi püspökség és a káptalan gondjaira bízott hányatott sorsú székesegyház utóbbi három évszázadából fennmaradtak. A bemutatott műtárgyak segítségével felidézi a mecénás püspökök és kanonokok emlékét, az egész templombelsőt egykor jellemző barokk pompa hangulatát.

A kiállított ötvösművek következetes időrendje jó alkalmat kínál a századok stílusváltozásainak, illetve a megrendelők, mesterek ízlésvilágának tanulmányozására. A jelesebb alkotások egy-egy részletét, illetve funkcionális szerepét bemutató alkalmazott fotók a technikai kivitel vagy a domináns liturgikus eszköz alkalmazásának módja iránt érdeklődők számára is felvilágosítást nyújtanak. További tájékoztatással szolgálhatna a megnyitással szinte egyidőben elkészült fotókkal illusztrált, kutatói igényeket is kielégítő vezető-katalógus, amelyet a fennálló szükség és keresettség ellenére a mai napig nem jelentetett meg a megrendelő.

A székesegyházi kincstári múzeum és kiállítás életrehívását azon törekvés részeként kell értelmeznünk, amely a bazilika középkori kőfaragványainak végső helyén, a dóm-múzeumban való elhelyezését és bemutatását is célul tűzte maga elé. A feladat sokrétű: e helyütt jelentkezik igény a székesegyháznak még fellelhető egykori berendezési tárgyai, műalkotások, valamint a levéltári anyag bemutatására szánt kópiái által a 18-19. századot átfogó bemutatására is.

A kincstári anyag közszemlére tételének évtizedes óhaját végül Mayer Mihály megyéspüspök úr áldozatvállalása váltotta valóra, s ezáltal tiszteletre méltó elődeinek nyomdokain járva a székesegyház amúgy is magas művészettörténeti jelentőségét rangos műalkotás-együttessel emelte.

Az öt évvel ezelőtt megnyílt állandó kiállítással Pécs városa egy jelentős kulturális létesítménnyel, felbecsülhetetlen művészeti és anyagi értéket képviselő múzeumi egységgel gyarapodott. Megvalósulásával nemcsak városunknak, az egyházmegyének, hanem hazánkban is új egyházművészeti centrumát alapozta meg, amely a közeli megvalósulásra váró dóm-múzeummal és a vallásos néprajzi gyűjteménnyel együtt a nagyobb hazai és közép-európai hasonló jellegű létesítményhez a felzárkózás lehetőségét kínálja.

A még megoldásra váró feladatok valóra váltásával kialakított pécsi egyházművészeti centrum a mesterségbeli, művészettörténeti és muzeális jelentősége mellett egyházmegye-történeti, ikonográfiai kutatásra is kitűnő lehetőséget nyújt. A kutatási alkalmon túl – a kincstári kiállítással egyetemben – a bazilika körzetébe koncentrált egyházi jellegű kiállítások, múzeumok olyan páratlan kulturális központot alkotnak, amelyek – az ókeresztény festett sírkamrákkal egységben – maradandó élményt nyújtanak a mindenkor látogató számára.

GONDOLATOK A PÉCSI ARANYMŰVESEK CÉHLEVELÉRŐL

A pécsi iparosmesterségek között előkelő helyet foglal el az ötvösség. A főként nemesfémeket (aranyat, ezüstöt, illetve ezek különféle ötvözeit) feldolgozó ötvösöket aranyművesként, ezüstművesként is említik a források. Minden bizonnyal már a középkorban céhet alkothattak a pécsi mesterek, erről azonban igen kevés az adat.¹ Sokkal többet tudni a török hódoltság kora után újjáéledő aranyművesség történetéről. Ismert, hogy a pécsi mesterek közül néhányan a budai céh keretében működő mestereknél inaskodtak, és tanulták meg a szakma fortélyait. Miután mesterré lettek, a budai (anya)céh kötelékébe tartoztak. Azután eljött az idő, mikor a helyi mesterek saját céh alapítását kezdeményezték, így jött létre a budai Aranyműves Céh filiájaként (fiókcéhként) a pécsi aranyművesek céhe. Az eddigi kutatások egyik sarkalatos vitapontja is ehhez kötődik: A kérdés az, vajon mikor alakult meg a török uralom utáni időszakban a pécsi mestereket összefogó szakmai, érdekvédelmi szervezet, az Aranyműves Céh?

Úgy gondolhatnánk, erre a kérdésre gyors, egyértelmű és objektív választ kaphatunk, ha megvizsgáljuk a fennmaradt céhlevelet. (A céhlevelek rögzítik a céh alapításának adatait, ki–mikor–kiknek, milyen célból adományozott privilégiumokat, és természetesen a kapott privilégiumok leírása is szerepel a céhlevelekben.) A pécsi céhlevélnek két példánya volt ismeretes a kutatók előtt.

Latin-német nyelvű céhlevél

Bevezető és befejező részei latinul, a privilégiumok németül szerepelnek a céhlevélben. Ezt a dokumentumot eredetileg a Magyar Nemzeti Múzeum őrizte, innen azonban még 1945 előtt átkerült a Magyar Országos Levéltárba. Napjainkig a szakirodalomban így is szerepel. Pedig ez a céhlevél 1945-ben megsemmisült!² Többé már nem tanulmányozható, csak a kutatók régebbi leírásaiból ismert.³ Rómer Flóris 1696-ra datálta, Kőszeghy Elemér viszont 1724-re. Miért ez az eltérés? Ezt a céhlevelet három pécsi mester (Liebl Farkas János, ő volt haláláig, 1744-ig a céhmester, Radnich Simon, ő a városi közeletben is tevékeny volt, mint kamarás, bíró és „tanácsbéli” ember, valamint Kollarovics András) kérésére kapták aranyműveseink. A levelet Georgius Christ. Zenegg De et in Scharffenstein, magyar királyi kamarai tanácsos, a budai kerület kamarai felügyelője adta ki (1724-ben), de úgy, mint egy I. Lipót (1657-1705) által 1696-ban kiállított szabadság levél másolatát! Több kutató (Kőszeghy Elemér, Grotte András) felhívta a figyelmet arra, hogy a korai, 1696-os datálás nem valószínű, hiszen az egyik céhalapító mester, Radnich Simon egyik legényét még a budai céh előtt szegődttette 1718-ban, ami azt jelenti, hogy ekkor még a budai céh vidéki mestere lehetett.⁴ Így helytállóbb a céhlevél és a céh alapításához az 1724-es évet alapul venni.

¹ Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. I. köt. ; Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985.

² Az Országos Levéltár közlése szerint

³ Rómer Flóris Ferencz: A hazai ötvös-céhnek szabályai. 3. befejező közlemény. In: Századok, 1877. 795-815. p. ; Kőszeghy Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Bp. 1936. Pécs címszónál

⁴ Kőszeghy i.m. Grotte András: Kísérlet néhány magyarországi ötvösjegy feloldására. IV. Pécsi ötvösök. In: Művészettörténeti Értesítő, 1996. 3-4. szám, 245-265. p.; Radnich Simon 1718-ban már egyértelműen Pécsen élt és dolgozott, hiszen 1713-ban kapott polgárjogot, és más adatok is bizonyítják pécsi működését

Bár az említett céhlevél már „elveszett” a kutatás számára, fennmaradt viszont ennek a céhlevélnek egy 1731-ből származó hiteles másolata!⁵ Ez a másolat igen fontos dokumentum, a céhlevél datálása szempontjából azonban nem tartalmaz újabb adatokat.

Latin-horvát nyelvű céhlevél

Szerencsésen fennmaradt a céhlevélnek egy olyan másolata, amelynek rövid bevezetője latin nyelvű, s ezt a céhprivilegiumok horvát nyelvű leírása követi. Nincs viszont befejező része! Dátuma sincs. Tehát nem tudni ki, mikor készítette ezt a másolatot. Csak azt tudjuk, hogy miért készülhetett. A válasz igen egyszerű: a török utáni Pécs soknemzetiségű város volt, az ide települt ötvös mesterek részben horvát (másképpen német) anyanyelvűek voltak. Nem véletlen, hogy a rájuk vonatkozó fontos iratok ezeken a nyelveken jelennek meg előttünk.

Ugy gondoljuk, a céhlevél datálásának megoldásához a komplex vizsgálat visz közelebb. Barics Ernő, a JPTE Horvát Tanszékének vezetője kitűnő tanulmányában nyelvészeti-nyelvtörténeti szempontból vizsgálta a céhlevelet. Ennek eredményeként megtudtuk, hogy az említett céhlevél keletkezési ideje: a 17. század vége – 18. század első fele/ közepe.⁶ A horvát nyelvű céhlevél datálása szempontjából érdemes még egy érdekes, informatív adatot megvizsgálni: a papírban levő vízjeleket!

Mi is a vízjel?

Ha egy régi papírt kézbe veszünk, és fény felé fordítva „átnézünk” rajta, akkor fehéres színű rajzolatot (vagy rajzolatokat) vehetünk észre. Ezek a vízjelek, amelyek a készítés során kerülnek a papírra. Mivel a papírgyártó műhelyek különböző vízjeleket használtak, ezek segítségével következtethetünk a papír készítési helyére és idejére. Sajnos, a papírunk vízjelek segítségével történő datálása több ok miatt is nehézkes. Mik ezek az okok? Mivel a vízjel a merítőszita lenyomata, követi annak esetleges változásait (a jel deformálódását, a javításokat) is. Egy-egy pár merítőszita kb. fél évig volt csak használatban, mert ezek elég hamar tönkrementek. Ha ismernénk egy-egy műhely félevenként változó szitáinak vízjeleit, akkor elvben igen pontosan meghatározhatnánk egy-egy papír korát. Ilyen felfedezések a műhelyek vízjeleiről azonban nem készültek, a meglévők pedig hiányosak.⁷

A latin-horvát nyelvű céhlevél vízjelei:

A/ Barokk címerpajzsban postakürt, a pajzs felett ötágú, leveles abroncskorona, a pajzs alatt W. R. –betűk.

B/ Ötágú abroncskorona felett – heraldikailag – jobbra néző, koronás, nyíllal átlőtt testű, kiterjesztett szárnyú sas.

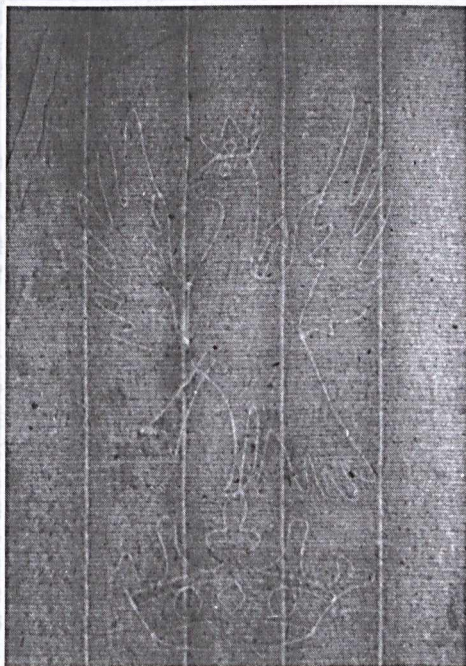
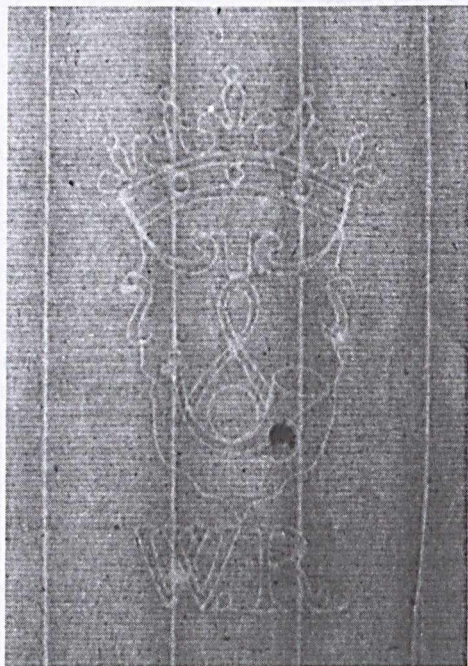
Átnézve több jelentős vízjelgyűjteményt, a következő eredményre jutottunk.⁸ A kérdéses vízjelekhez hasonló jelek külön-külön több műhelynél is előfordulnak. Különösen a postakürtös jel volt gyakori, igen sok variációban használták a 17. század végétől egészen a 19. század elejéig. Eddig egyetlen olyan műhelyt sikerült felfedezni, ahol mindkét ke-

⁵ MOL C25. 3608/97. Hálásan köszönöm Tarján Gábornénak (BML) a szakszerű fordítást

⁶ Megköszönöm Barics Ernőnek a munkámhoz nyújtott sok és értékes segítséget

⁷ Borsa Gedeon: A régi nyomtatványok anyaga. Bp. 1992.

⁸ Több jelentős vízjelkatalógus tanulmányozható az Országos Széchényi Könyvtárban. Így Gerhard Piccard sorozata (Stuttgartban jelent meg), illetve a Monumenta Chartae Papyraceae Historian Illustranta sorozat. Sok adatot tartalmaz Bogdán István: A magyarországi papírpár története 1530-1900. Bp. 1963. című könyve, és tanulmányok Borsa Gedeon könyvészeti munkái is. Együttal szeretném megköszönni Borda Lajosnak és Borda Lajosnénak a vízjelek felderítésében nyújtott segítségét

Vízjelek a pécsi aranyművesek latin-horvát nyelvű céhlevelén

resett vízjel egyszerre fordul elő, s a postakürtös jelnél egyezik a „WR” monogram is. Ez a Felvidéken, az egykori trencsényi uradalom területén fekvő Bobót nevű helység papírkészítő műhelye, amely (a WR mesternévből következően) Roesner Václav Antonnak (és fiának, Juraj Roesnernek) a műhelye volt 1755 és 1771 között.⁹ Az ebből az időszakból fennmaradt vízjel-variációk nagyon hasonlítanak az általunk keresett jelekre, de meg kell mondanunk azt is, hogy nem teljesen egyeznek meg azokkal. Kisebb eltérések vehetők észre: pl. a korona abroncsáról a bobóti vízjelen hiányzik a három „ékkő-dísz”, vagy az R-betű után hiányzik a pont. A legnagyobb eltérés a postakürtnél tapasztalható, ugyanis a bobóti, bár rajzolatában megegyezik a keresettel, fordított állású.

Azt már tudjuk, hogy a meritőszitára rögzített vízjelek gyakran deformálódtak, javítani kellett őket, s mivel a sziták hamar cserélődtek, minden lehetőség megvolt arra, hogy sok vízjel variáns fémjelezzon egy-egy műhelyt. Bonyolítja a dolgot, hogy az új szitára új vízjelet is készíthettek, de ha jó állapotú volt, akkor a régit is felhasználhatták. Ugy gondoljuk, felvethetjük annak lehetőségét, hogy a bobóti műhely 1755 és 1771 közötti terméke a pécsi aranyművesek céhlevelének papírja. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez csak feltételezés, amely nem nyert még korrekt bizonyítást!

⁹ Viliam Decker: Dejiny ručnej výroby papiera na Slovensku. In: Matica Slovenská 1982. 110, 118-119. p. 1755-ben szerződést kötött V. A. Roesner a trencsényi vár urával, Illésházy Józseffel, amelyben engedélyt kapott Bobót faluban papírkészítő műhely felállítására, s ezért, valamint a kapott telekért 100 aranyforintot fizetett. Halála után fia, Juraj (Roesner György) vette át a műhelyt, s egészen 1771-ig az övé volt. Ekkor Wimmer Václavnak adta át. Az itt gyártott papírokon szereplő, átlótt testű sást ábrázoló vízjel az Illésházyak címeréből átvett motívum. Megköszönöm Kárpáti Gábornak a tanulmány fordításában nyújtott sok segítséget

A vízjelek rajza pécsi aranyművesek latin-horvát nyelvű céhlevelén

Fentiekből leszűrhető, hogy egyelőre nem tudunk pontos választ adni arra, mikor keletkezhetett a pécsi aranyművesek latin-horvát nyelvű céhlevelé átírata. (Ha elfogadnánk a bobóti műhely lehetőségét, akkor azt mondhatnánk, hogy ez a dokumentum nem készülhetett 1755 előtt. Egyébként a nyelvészeti vizsgálat eredményei sem mondanak el- lent ennek az elgondolásnak.)

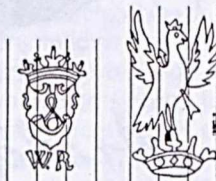
Az eredeti kérdés az volt, mikor alakult meg az Aranyműves Céh Pécsett? A céh- levelek vizsgálatának eredménye: latin-német nyelvű 1724.; latin-horvát nyelvű 1755 után? Mivel a latin-horvát nyelvű átírat, úgy tűnik később keletkezett, a latin-német céh- levél alapján továbbra is az valószínűsíthető, hogy a céh alapítása a céhprivilegiumok 1724. évi megszerzéséhez köthető.

29 ab

33 ab

37 ab

34 ab

A bobóti papírkészítő műhely néhány vízjelvariánsa (Viliam Decker nyomán)

ANGSTER JÓZSEF

A PÉCSI ZSINAGÓGA MŰEMLÉK-ORGONÁJA

Angster Józsefnek (1834-1918), az Angster-orgonaüzem Párizsban képzett alapítójának mesterműve. Első az európai rangot elért Angster-orgonák sorában: op. 1. Jelentősége ipar- és kultúrtörténeti. Ezzel az orgonával jelent meg Magyarországon a párizsi világhírű Cavaillé-Coll orgonaépítő mester nevével fémjelzett művészi romantikus stílus az orgonaépítésben, mind hangzásban, mind az akkor legkorszerűbb technikai megoldásokban. Kirobbanó siker koronázta a jelentős, 2 manuális, 24 változatú hangszernek 1869. március 21-i első ünnepélyes megszólalását. Angster József egyre szélesebb körökben emelkedett ki az ismeretlenségből elismert mesterré. Egymásután kapta a megrendeléseket s megindult az üzem gyors fejlődése, tevékenységének egyre tágabb kisugárzása. A századfordulón nem szabott már határt számára a Kárpát-medence, illetve a Monarchia területe sem. Méreteiben és hatásában Magyarország első orgonaüzemének ismerték el, mely fennállása alatt 1300 művet alkotott.

Archipem

1868 március 19-ig

A zsinagóga orgonája ma némán áll. SípSORAI és szerkezete egyaránt az eredetét mutatják ugyan, de az eltelt 130 év súlyos nyomokat hagyott rajta: használatból eredő kopásokat a finomművű mechanikus szerkezet ezernyi apró alkatrészében, egyes anyagok természetes elöregedését (bőrök), illetve oxidációját, rugók elernyedését, tömítések alkalmatlanságát, repedéseket az egyes fa-alkatrészekben. Belepte a sípokat és alkatrészeket a többévtizedes por, a behulló anyagok. Egyes fémcsatlakozások elgörbültek, a szélvezetés néhány igényesebb elemét hevenyészve pótolták, bizonyos torzulások mutatkoznak a sípokon és rögzítésükben, deformációk maradtak szakszerűtlen hangolási próbálkozás nyomán; kisebb alkatrészek hiányoznak. Végül is az orgona jelenleg használhatatlan. Az elmúlt évtizedeket terhelő események folytán elmaradtak a rendszeres tisztítások, karbantartások, hangolások. Része van a leirtakban az Angster orgonagyár erőszakos megszüntetésének is immár közel 50 éve.

Halaszthatatlanná vált ennek a rendkívül jelentős műemlék-orgonának teljes restaurálása, mely az eredeti állapotot állítja vissza, mind szerkezetében, mind pedig valamikor megcsodált hangzásában. Mindez rendkívül lelkiismeretes, szakavatott, aprólékos munkát igényel, illetve olyan szakembereket, akik az orgonaépítést hivatásuknak érzik. A múlt idő sürgetésében és a kettős évfordulóra: az orgona most betöltött 130 évére és a millenniumra tekintettel reméljük, a restaurálási munkák meglehetősen tetemes költségeihez sikerül megfelelő forrást biztosítani. Így újra életre kelhet Pécs városának egy sokáig rejtve maradt nevezetessége.

A restaurálás ügyének időszerűsége alkalmat kínál azoknak a körülményeknek, eseményeknek felidézésére, melyek Angster József első önálló orgonájának éppen a pécsi zsinagógában, és ilyen tekintélyes hangszerként való megszólalására vezettek. Szerencsés, rendkívül érdekes egybeesése történt a kiváló képességű falusi fiúból lett orgonaépítő Párizsból való hazaérkezésének, és az éppen épülő zsinagóga orgonaigényének, melyet az akkori viszonyok szerint csak külföldről lehetett volna megoldani.

Angster József életében több különös, gyakran egészen váratlan körülmény egyengette, segítette útját az alkotókészség, a tudásvágy és ehhez a célratörő szívósság érvényesülésének. Tapasztalható ez gyerekkorától az érett orgonaépítőig, illetve Kácsfalutól Párizsig és vissza Pécsig, a hírnév kisugárzásáig.

Angster József születése táján Kácsfalu (a Duna-Dráva-szögletben, ma Jagodnjak) 200 lakosú német-horvát település volt. Már hatéves korában erősen befogták Józsefet a falusi munkába. Igyekezettel tett eleget a kiszabott feladatoknak. De magában más vágyakat táplált. Kis pengetős és fúvós hangszereket készített, és ezeket egyre mutatósabban szólaltatta meg. Majd a nagypapa-készítette hegedűn kevés szabadidejében addig rakosgatta ujjait, és próbálta a húrok tetszetős megszólaltatását, míg apjának is feltűnt tehetsége. „Mi lesz belőled, te gyerek?!” volt a télidőben esküvői zenekarban szereplő apa kérdése. „Amolyan verklcsináló-féle,” volt a válasz. Már ekkor a hangokban és alkotásban sejtette József igazi világát. Hatottak rá nyugat-európai vándorutakon járó nagybátyjainak levelei, látogatásai is. Végül már az 1850-es évtől Eszéken asztalosipart tanul és kitarat goromba mesterénél, mert a legjobbnak találja a városban. Felszabadulása után két évig Temesvár környékén, majd tíz évig Nyugat-Európában vándorol. Bécsben öt évet szán, a munka mellett, hiányos műveltsége pótlására. Közben különös módon találkozott az orgonaépítéssel: egyhetes betegsége folytán munkanélkülivé vált, és a magántanfolyam vezetője, akinél a szorgalmas József ábrázoló geometriát tanult, beajánlotta Titz orgonaépítő mesterhez. Érezte, hogy megtalálta élethivatását: az orgonában a zene, a csodálatos hangok világa a legkülönbözőbb mesterségekkel magas színvonalon találkozik. És ebben a 10-15 főt foglalkoztató orgona-harmónium-üzemben egy váratlan találkozás révén megérintette őt mindjárt a világ akkori leghíresebb orgonaépítő mesterének, a párizsi Cavaillé-Coll mesternek a szelleme. Munkatársai közül

baráti kapcsolatba került egy Schludt nevű, már gyakorlott orgonaépítővel, aki felismer-
te Angster József tehetségét, és biztatta, Párizs legyen vándorútja végső célja. Ő ma-
ga is oda készül, és igyekszik egyengetni József útját. Sokat beszélt Cavaillé-Collról,
akinek üzeme a törekvő fiatal európai orgonaépítők Mekkája. Schludt 1860 tavaszán el
is indult Svájc és Párizs céllal. József lelkesedéssel fordult a felbukkant új cél, Párizs
felé. Két utolsó bécsi évét orgonaüzemben töltötte, majd 1861 tavaszán folytatta vándor-
lását, hol kettesben bécsi szobatársával, hol egyedül.

Berlinben dolgozott néhány hónapig, de már útközben két szerencsés találkozás-
ra került sor orgonákkal. Drezdában a világ egyik legnagyobb orgonaépítő zsenijének,
Gottfried Silbermannak utolsó, nagy orgonáját közvetlenül tanulmányozhatta. Élvezte
hangját és csodálta bonyolult, csupa-ötlet szerkezetét. Mély benyomást hagyott a lelké-
ben. De nem kevésbé volt felejthetetlen számára Lipcsében, a Nikolai-templomban töl-
tött néhány óra. A várost járva látta, hogy bent nagy orgonasípok állnak falhoz-támaszt-
va. Bement. A híres Friedrich Ladegast orgonaépítő mester irányításával egy „kolosszá-
lis orgonaművet” állítottak éppen fel (4 manuál, 85 változat). A mester, látva a fiatal vándor
már alakuló szakértelmét és lelkesedését, órákat ajándékozott számára az orgona-
mű ismertetésével. Angster József naplója nem tesz ugyan említést, hogy Ladegast
mester Párizsban, Cavaillé-Collnál fejezte be tanulmányait, és vele azóta is tartja a kap-
csolatot, de valószínűleg szóba került közöttük ez a név, és ennek jegyében teltek az
értékes órák. Megtalálta tehát Angster József az érdeklődő ember számára kínálgató
alkalmakat, és élt is velük. Érezhette, belépett az orgonák világába, ennél szebbet alig
ha találhat magának élethivatásként. Ennek a mesterségnek, illetve művészetnek ma-
gasszintű elsajátítása lett az életcélja.

Kölnben és Luzernben töltött hónapok után 1863 augusztusában érkezett Angster
József Párizsba, és megkezdte a munkát Cavaillé-Coll üzemében. Három éven át volt tö-
rekvő és fejlődő dolgozója. Rendkívül igényes, pontos munka folyt, mindenütt érezhető
volt Aristide Cavaillé-Coll szelleme. A mindig többre, tökéletesebbre való törekvés, en-
nek kutatása, és az elért eredmények értékesítése a következőkben. A művészi ízlésű
mester szenvedélyes kutató volt akusztikában, a sípok hangjának keletkezésében, neme-
sítésében, de ugyanakkor nem kerülték el figyelmét a kor technikai fejlődésének ered-
ményei sem és – meggondoltan bár – alkalmazta orgonáiban, amelyek azok előnyét
szolgálták. Cavaillé-Coll tagja volt egyébként a Francia Tudományos Akadémiának, ott
előadásokat tartott, és tanulmányai jelentek meg. Marcell Dupré írja róla, hogy Cavaillé-
Coll mindig az a zseniális orgonaépítő marad az utókorbán, akinek orgonáit az egyes
hangszínek szépsége és azok fenséges és teljes összhangja igazi csodává avatják.

Angster József ebben a szellemben teljes erővel vetette rá magát a képzésre.
Jegyzetelt, vázlatokat készített az üzemben, s azokat otthon letisztázta. Esténként fran-
cia és német szakkönyveket tanulmányozott. Az ő otlólte alatt készült el a párizsi Notre
Dame templom 86 változatú nagy orgonája és több jelentős mű. Egyre önállóbb, igé-
nyesebb feladatokkal bízták meg az üzemben és vidékre is kiküldték. Utóbbi alkalmak-
kor többször Félix Reingurggal, Cavaillé-Coll egyik legkiválóbb intonatőrjével volt
együtt. Megbecsült szakembere lett a híres üzemnek. Arra számítottak, hogy letelepszik
Párizsban; tervük volt vele. Ő azonban mindenképp hazájába kívánt visszatérni, miután
képzettségét befejezettnek érezte. Figyelemreméltó naplójának a tízéves vándorlásról
írt utolsó bejegyzése, a Bécs felől érkező hajó magyar földön történt első kikötése al-
kalmából, Pozsonynál. „Itt 10 hosszú év múlva először üdvözöltem ismét szülőföldemet.
Ezt a földet, ahol születtem és nevelkedtem; ifjúkori álmaim és reményeim országát,
azon országot, melyben most letelepedni szándékozom, és ahol megszerzett tanulmá-
nyaimat, tapasztalataimat gyümölcsöztetni óhajtom; édes hazámat, amelyben apámat,
testvéreimet és általában szeretteimet viszontlálni remélem.”

Angster József 1866. szeptember 24-én reggel érkezett András öccse szekeren Kácsfaluba, a 108. sz. ház, a szülőház elé. Az elmúlt 10 esztendő nagy változásokat hozott otthon is. Apja már másodszor is megözvegyült, András öccse családos 3 gyermekkel, és a kis Anna, akit hét évesen hagyott itt, felnőtt lánnyá serdült. Idősebbik húga, Magdolna férjnél volt Bolmányban.

Itt volt tehát József, a francia fővárosban töltött évek után, ismét szülőfalujában. Az első napok a találkozás jegyében teltek a családdal, a falubeliekkel, a környékkel. Belső világában ott éltek a vándorlás élményei, de elsősorban a párizsi évek, Cavaillé-Coll egyénisége, és megszerzett orgonaépítő-képzettségének tudata. Feszült benne a tenniakarás és a hogyan-tovább gondja. Nem maradt egy napra sem tétlenül. Rendbehozta, kiegészítette szerszámai, gyalupadját, készített szerszámszekrényt; ugyanakkor észrevette teendőt a szülői ház körül és a kis templomban is. Néhány hónapi ottlétében készített harmóniumokat, javított, hangolt hangszereket, egy-kétszer orgonát is. Megkereste a legszükségesebbeket. Tájékozódott. Pécssett megfordult már hazatérőben is. Itt két kis orgonaépítő műhelyt talált, rossz időkről, munkahiányról panaszkodó három orgonaépítővel. Eszékre András öccsével jutott el egy vásár alkalmával. Itt csak egyetlen orgonaépítő mesterrel találkozott. Ezek alapján úgy gondolta, inkább Eszéken telepszik le.

Apja aggódott a rendkívül aktív, de időnként szemmel láthatóan gondokba merülő fiáért. Felvetette: „Te asztalosként indultál 10 éves vándorutadra és megjöttél, mint orgonaépítő. Ajtóra, ablakra, bútorra mindig szükség lesz. De orgona kinek kell?”

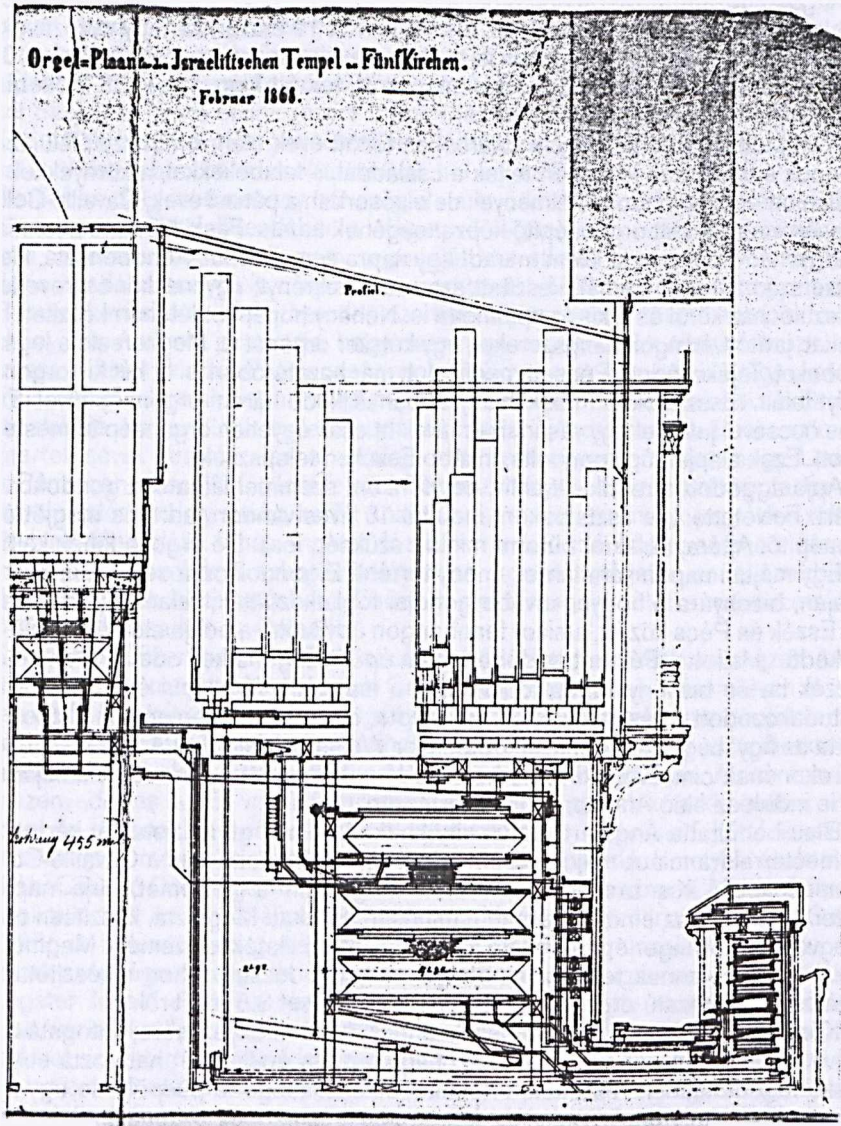
Egy májusi napon váratlan esemény történt. Elgondolkozva sétált a mester a falu főutcáján, bizonyára a hogyan-tovább gondoljai foglalkoztatták, valamint a döntés kényszere Eszék és Pécs között, amikor fennhangon üdvözölte a boltja előtt üldögélő Weiss kereskedőt. „Hallotta, Pécssett zsidó templom épül? Orgona kell oda is. Menjen el, mutakozzék be és bizonyon meg fogja kapni a munkát!” Váratlanul érte Angstert a hír. Nem tudakozódott a részletek felől, nem tudta, hová, kihez menjen. De erősen foglalkoztatta az ügy. Legközelebbi találkozásukkor Weiss levelet adott Angster kezébe Blau nevű rokonának címezve, aki rőfös kereskedő volt Pécssett a Ferenciek utcájában. Ezzel el is indult az első Angster-orgona története.

Blau bemutatta Angstert Justus elnöknek. Az elnök gimnazista fiát kérte, beszéljen a mesterrel franciául, majd a vándorkönyvből felolvastatta vele a Cavaillé-Colltól kapott minősítést. „Kis examinátorom előtt megálltam a helyemet,” írja naplójában Angster József, és az elnök értékelte a minősítő sorokat. Megbízta, készítsen tervet és költségvetést. Löwinger építésvezető volt a következő illetékes személy. Megmutatta az orgona helyét, s ennek felvázolása alapján Angster József otthon elkészítette egy 2 manuális, 24 változatú orgona tervét és költségvetését 3.600 Ft-ról.

Közben a laskafalui plébánossal, annak kezdeményezésére, látogatást tettek Diakováron Strossmayer püspöknél, aki nagy orgona építtetését határozta el. Nagyon kedvező fogadtatásban részesült, értékelte felkészültségét a püspök, de úgy nyilatkozott, hogy ilyen nagy orgonával – kb. kétszerese a zsinagóga orgonájának – tapasztalt mestert kíván megbízni. (A megbízást német orgonaépítő kapta.)

Angster bemutatta tervét a hitközség előljáróságának. Szakértők nagyon kedvező véleménye alapján kijelentette az elnök, hogy őt bízzák meg a munkával, de egyrészt a költségvetés összegét 3.000 Ft-ra alkudták le – ebből nem engedtek – másrészt feltételként kötötték ki a Pécssett való letelepedést és az iparengedélyt.

Angster mindjárt műhelyt bérelt a Felsőmalom u. 11-ben és hazatérve teljes igyekezettel látott a pécsi iparkezdés előkészítéséhez. Pár hét alatt befejezte megkezdett hangszer-munkáit, bútorokat, eszközöket készített magának. Gondot jelentett számára az amúgy is alacsonyan számított összegből lealkudott 600 Ft, de elfogadta, mert belátta, ritka lehetőség ilyen méretű orgonát alkotni mestermunkaként.

Az orgona műszaki-szerelési terve. Hosszmetszet

Itt bontakozik ki az alkalom rendkívülisége mindkét fél részéről. Határozott lépésre, mondhatjuk, bátorságra van szüksége mindkettőnek. A hitközségnek tudnia kellett, hogy Angsternek nincs még referencia-munkája, bár sokatmondó bizonyítványa van Európa legismertebb orgonaépítőjétől, és felkészültségére utal benyújtott ajánlata, valamint annak személyes ismertetése, melyet a szakértők magasszintűnek értékeltek. A külföldi mesterek, általános vélemény szerint drágán dolgoztak, és a minőségre sincs mindig igazi garancia. Angster Józsefnek mindent előről kellett kezdenie a műhely berendezésétől

A pécsi zsinagóga orgonájának (op. 1.) diszpozíciója

I. Manuál

1. Bourdon	16'
2. Principal	8'
3. Salicional	8'
4. Flute harmonique	8'
5. Bourdon	8'
6. Octav	4'
7. Flauta concava	4'
8. Superoctav	2'
9. Mixtura 3-6 sor	2 ² / ₃ '
10. Trombita (átfúvó)	8'

Pedál

19. Violinbass
20. Subbass
21. Octavbass
22. Cello
23. Posaune
24. Trombita

II. Manuál

11. Gamba	8'
12. Flauta tibia	8'
12. Viola magica	8'
14. Fluta octaviant	4'
15. Fugara	4'
16. Octavin (átfúvó)	2'
17. Fagott et Hoboe	8'
18. Voxhumana	8'

Mellékváltozatok:

Tremulant a II. Manuálhoz
Pedál Collectiv
Kopula I+II, P+I, P+II
Crescendo (redőny)
a II. Manuálhoz
Crescendo (redőny) az egész
orgonához

az itthoni viszonyokban szükséges tapasztalatokig, az alkotás önköltségét alakító sajátos tényezőkig. Tudatában volt a vállalkozás „merészségének,” ahogy ő utólag értékelte. De biztonságot jelentett számára képzettségének tudata, mely az akkor elérhető legmagasabb szintű volt, olyan művészi-technikai értékekkel, melyek teljesen újat jelentettek Magyarországon. Szerény, de rendkívül szívós, céltudatos ember volt, és ebből adódóan bátran vállalta a szakmailag újat és a feladat méreteiben rendkívülit. Tudta, ő képes ennek az orgonának kiváló megalkotására, ami szakértelmét és munkateljesítményét illeti, s ha az összeg nem lenne elegendő, egyrészt az árvetésben való tapasztalatlansága, másrészt a lealkudott rész miatt, ő vagyontalan, lelkiismerete tiszta, baj nem érheti. Közös érdek lenne megoldást találni a befejezésre. Egyébként az Angster-család anyagi helyzetét illusztrálja az apa részéről fia kezdséhez „jussként” adott összeg: 150 Ft.

A szóban történt megbízás alapján Angster József beköltözött Pécsre. Szekéren jöttek 1867. augusztus 21-én. Az apa hajtott, József mellette, hátul Anna húga, akit a háztartás vezetésére engedtek el. A hosszú szekér hozta József elkészült bútorait, szerszámaikat és a legszükségesebbeket. Angster József tehát Pécsen alapított műhelyt. Az iparendélyt szeptember 10-i kelettel, 5510/867 számmal adta ki a tanács. Egy hónap után költözött a műhely, a nyüzsgő és hangos beszálló-vendéglőből tágasabb és alkalmasabb helyiségekbe, a Király utcában, a Búza tér sarkán álló „Hétfejedlem” vendéglő melletti házba. Itt készült el az op. 1.

A hitközség csak 1868. február 19-én kötötte meg a szerződést. Angster eddig a kezdés nehézségeivel, napi gondokkal küzdött. Felvette első munkását Brusch Ferenc asztalos személyében, később megérkezett a Svájból hazahívott Angster János nagybácsi is. Mindkettő holtáig kitartott a mesterség mellett. Lendületes munka indult, természetesen minden kézzel folyt. Angster irányított, beszerzett, tárgyalt, maga készítette az orgona igénye-

sebb szaktudást igénylő részeit, és mindenek előtt a részletes műszaki-szerelési tervet. Ezt csodálkozva fogadta az előjáróság és lepecsételte. Már az 1868-as év végén sor került a helyszíni szerelésre, és ugyanebben az évben megkezdődött az első változatok intonálás-hangolása. Az orgona tehát megszólalt. Haladt a munka, de nőttek közben a gondok is. Igazolódni látszottak Angster korábbi aggodalmai. Megérkeztek a Párizsból rendelt fémsípok, ezek készítésére még nem volt berendezkedve Angster. A hitközség kiváltotta, és ezzel, valamint az eddig fizetett részletekkel kimerült a szerződéses összeg. A megrendelő azonban látta a rendkívül igényes munkát és megértő volt. A lealkudott 600 Ft erejéig további részleteket folyósított. Igaz, hogy maradt így is negatívum az orgonaépítés anyagi oldalán, de további segítséget kapott Angster a rendszeres karbantartás díjának előlegezésével.

Néhány mondat a kibontakozó új orgona jellemzésére. A 24 változatú, összesen 1284 sípot tartalmazó orgona elhelyezését szűk, „mindössze négy négyzetöl területű” helyiségben kellett az építőknek megoldania, s ez szellemes tervezéssel nagyon jól sikerült. Az emeleti, zárt helyiség boltíves nyílással és kis kinyúló erkéllyel csatlakozik a templomtérhez. Az erkélyen áll a játszóasztal, és a nyílást lezárja az orgona szokatlanul képzett homlokzata, melynek felső részét újdonságként alkalmazott redőnyfal alkotja. A redőnylevelek nyitása-zárása az orgona belsejében szóló változatok hangerejében egyenletes crescendo-decrescendo hatást kelt. A második manuálhoz tartozó vázlatok (Echo-mű) külön redőny-szekrényben vannak elhelyezve, ezekre tehát kettős redőnyhatás érvényesül. A hallgatóságban nagy lelkesedést keltett az orgonahangnak ez a hajlékonysága, mert eddig csak az egyes változatok egymásutáni be-, illetve kikapcsolása jelentette a crescendo-decrescendo lehetőségét. Érdekes, hogy Angster József a homlokzati redőnylevelekre festett sípokkal pótolta a szokásos látványt, mert a homlokzat-képzésre alkalmas sípok hangja az egész orgonára meghatározó, és ezeket nem akarta kivonni a redőnyhatás alól. Az orgonisták, szakértők kiemelten értékelték az újrendszerű 'szélellátás' egyenletes voltát, és különösen a mechanikus vezérlésben, a billentyűzet és a sípok alatti szelepek kapcsolatában alkalmazott légnymatú relék hatásaként a könnyed játszásmódot. Ehhez járult a művészi intonálásban szóló változatoknak a romantikus ízlést követő újszerűsége. A barokk orgonák keményebb hangjával, gazdagon csillogó fényével szemben ezek inkább az érzelmekre ható lágyabb, teltebb hangok, a fuvalás jelleg könnyed, élénk módosulataival, a markánsan, vagy egészen finoman vonós színekkel, és a nyelves változatok melegszerű szólóival, vagy a teljes orgonahangot besugárzó, mégsem harsogó trombitáival, harsonáival.

Az 1869. március 21-én történt átadásnak és az orgona első ünnepélyes megszólalásának rendkívüli hatása tükröződik a szakértők által felvett jegyzőkönyvben. Szakértőként neves pécsi muzsikuskat kértek fel, köztük Hölzl Ferencet, székesegyházunknak az innsbrucki konzervatórium igazgatójából lett karnagyát. Néhány mondat a jegyzőkönyvből, illetőleg annak kiegészítésével készült, bővebb levélből:

... olyan mesterművet alkotott, hogy az mind a szakembert, mind a laikust őszinte csodálatba ejti.

... Ön itt a változatok együttesét olyan harmónikusan állította össze, hogy az minden hallgató szívét és lelkét ájtatosságra hangolja és ünnepi hangulattal tölti el.

... az egyes változatoknak oly hangszínt adott, mint amilyent ilyen hangszerekben csak művészek tudnak megvalósítani.

... A kettős crescendo, az Echo- és a teljesmű crescendoja, továbbá a játékközbeli be- és kikapcsolási lehetőségek révén az ügyes orgonista olyan effektusok kiváltására képes, mint amilyenek eddig alig voltak elképzelhetők.

... Ön olyan remekművet alkotott, mely a jelenkor becsületére válik, és bennünket a legmélyebb hálára kötelez Ön iránt.

Még az orgona építése közben az egyik előjárósági tag azt mondta Angsternek: „Csináljon nekünk, Angster úr, egy jó orgonát. Kétszázan vagyunk itt mi zsidó férfiak, és

mindegyikünk élő reklámja lesz Önnek!." Az orgona hirtelen gyorsan terjedt zenei körökben, de betartották ígéretüket a zsidó egyházközség tagjai is. Néhány mondat a naplóból: „És ők megtartották szavukat; az orgona a napi társalgás témája lett. Sok idegen jött a városba, kik részt vettek istentiszteletünkön, hogy hallhassák a szerintük csodálatos orgonát, sőt kath. papok is mentek. Báró Prandaunak lánya, Majláthné és nővére, sőt rokonai is eljöttek, hogy ezt a jó hírnévre szert tett orgonaművet hallgathassák.”

A pécsi zsinagóga orgonájának hangja, annak híre a közbejött sajnálatos események, évtizedek ellenhatásával szemben is él még az idősebb generációban és szakkörökben. Mintegy tíz évvel ezelőtt orgonaművészek elhatározták, hogy megpróbálják a lehetőség szerint megidézni a régi Angster-orgona hangját. Ennek külön időszerűséget adott, hogy elnyert ösztöndíjjal Párizsba, illetve Franciaországba készültek az ott gondosan megőrzött, karbantartott Cavallé-Coll orgonák tanulmányozására. E cikk szerzőjének közreműködésével pár nap alatt ideiglenesen megszólaltathatóvá tették a regiszterek egy részét. A befejezés napján – belépve a templomba – szólt az orgona, és egyesek lent állva hallgatták. Érdeklődéssemre egy mondatban közölték, mi történik: „Fürdünk a hangokban!” Gondolom, nem kell ehhez kommentár, legfeljebb annyi, hogy az orgona állapota csak emlékeztethetett annak igazi hangjára. Az akcióba bevont akusztikus szakember hangfelvételt készített, és ezt magukkal vitték Párizsba. Úgy hallottam, illetékes körök örömmel fogadták és műemlék-tárgyként őrzik.

41

A BARANYAI IPAROKTATÁS TÖRTÉNETE III.

A 19. század második felében a tanoncoktatás problémái az egész ország területén hasonlóak voltak. A gyermekek jelentős része már az elemi iskola végzése közben is munkát vállalt egy-egy iparosmesternél, ami számos adminisztratív és pedagógiai nehézséget vetett fel.¹ Az 1872-es ipartörvény nem oldotta meg a kisipar szakmai utánpótlásának igen sok kérdését, sőt erősen növelte az időközben felhalmozódott feszültségeket.² Ezek egyenesen vezettek az 1884. évi ipartörvényhez, amely szabályozta a kézműipar gyakorlását, ipartestületek alakítását rendelte el, sőt részletesen intézkedett a tanoncokról és oktatásukról. Minden olyan településen, ahol legalább 50 tanonc dolgozott, az elemi iskolákra ráépülve, annak tanerőivel és eszközeivel külön tanfolyamot kellett nyitni számukra. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, illetőleg úgy valósult meg, hogy ezeken a településeken iparostanonc-iskolák nyíltak. A szorgalmi időszakot 10 hónapban állapították meg. Heti két munkanapon 4 órát az általános ismeretek tantárgyaira, vasárnap pedig legalább 3 órát a rajztanulásra fordítottak. Vasárnap heti egy óra vallásitanításra lett felhasználva.³ A három évfolyamos tanonciskolába 12 éves kortól járhattak a gyermekek, aki viszont nem végezte el az elemi népiskola hat osztályát, az ismétlő iskolában kezdte meg, illetve folytatta tanulmányait. Az országban 1890-ig 310 tanonciskolát szerveztek, viszont a kis települések képzése így sem oldódott meg teljesen.⁴

Az 1884. évi ipartörvény a korábbi ipartörvényhez képest fejlődést jelentett. Elsősorban azzal, hogy kimondta a tanonciskolák felállításának kötelezettségét, gondoskodott a fenntartási költségekről is. A törvény oktatásra vonatkozó részének súlyát mutatja, hogy kb. 40 évig gyakorlatilag érvényben maradt. Nagy érdeme volt a rendszeres tanonciskolai oktatás megteremtése.

Magyarországon az 1890/1891-es tanévben 306 alsó fokú ipariskola működött. A tanévben 58.879 tanonc volt beírva, akik 1.682 tanító keze alatt tanultak. A Dunántúlon ugyanekkor 52 ipariskolában 9.664 tanonc tanult, akiket 264 tanító irányított.

Esztergom vármegye területén egy ipariskola működött Esztergom településen. A 392 tanoncra 8 tanító jutott. Fehér vármegyében három ipariskola létesült, mégpedig Bicskén, Mórton és Székesfehérvárott, amelyekben 754 tanulót 18 tanító oktatott. Győr megyében két ipariskolát szerveztek, mindkettőt a megyeszékhelyen. A 640 tanoncot 14 tanító irányította. Komárom vármegyében három ipariskolát hoztak létre, nevezetesen Kisbéren, Komáromban és Tatán. A 816 tanoncot 17 szakember tanította. Moson megyében két ipariskolában oktatták az iparosjelölteket, Magyaróváron és Mosonban. A 196 tanoncot 8 tanerő tanította. Somogy megyében hat ipariskolát tartottak fenn, mégpedig Csurgón, Kaposvárott, Marcaliban, Nagyatádon, Szigetváron és Tabon. A 725 tanoncot 19 tanító oktatta. Sopron vármegyében négy ipariskola funkcionált, nevezetesen Csornán, Kapuvárott, Kismartonban, Sopronban. Ezekben az intézményekben 821 tanonc tanult 25 tanító irányítása alatt. Tolna vármegyében hét ipariskolában tanulhattak a tanoncok, így Bátaszéken, Bonyhádon, Dunaföldváron, Pakson, Ó-Dombóvá-

¹ Magyarország története 1848-1890. Szerk.: Katus László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1403.p. Az ide vonatkozó fejezet „A művelődés” címmel Vörös Károly munkája

² A kézműipari kérdés alapelvei. A magyar ipar. Szerk.: Dr. Árvay József. Budapest, 1941. 3-103. p.

³ Magyar Törvénytár. 1884-1886. évi törvények

⁴ Lásd 1. sz. jegyzet

ron, Szekszárdon és Tolnán. Az iskolákba 1.009 tanonc járt, akiket 34 tanító oktatott. Vas vármegyében tíz ipariskola működött, nevezetesen Jánosházán, Kiscellen, Kőszegen, Muraszombaton, Pinkafőn, Sárváron, Szentgotthárdon, Szombathelyen és Vasváron. Az 1.359 tanoncot 37 tanító oktatta. Veszprém vármegyében két ipariskolát hívtak életre, mégpedig Pápán, és Veszprémben. Az intézményekben 15 tanító irányításával 627 tanonc sajátította el az ismereteket. Zala vármegyében hat ipariskola működött, nevezetesen Csáktornyán, Keszthelyen, Nagykanizsán, Sümegen, Tapolcán és Zalaegerszezen. Ezekben az ipariskolákban 31 tanító oktatása mellett 995 tanonc tanult.

A Dunántúlon létrehozott ipariskolák eredményeit az ágazati minisztériumban általában közepesnek minősítették. Az iskolák mindegyike vendég volt egy reáliskolában, vagy népiskolában. Legtöbb esetben még önálló felszerelésük sem volt. Külön hiány lépett fel eszközökben a természettan és a rajz tanításánál. Az oktatás hatékonyságát nagymértékben csökkentette, hogy a tanoncok munka mellett tanultak. Nem minden iskolában tudták megvalósítani a kora délutáni oktatást, így a tanoncok közül sokan munka után, este kényszerültek iskolába járni. A fáradtság miatt nehezen tudtak a magyarázatokra figyelni, iskola után pedig alig, vagy egyáltalán nem volt lehetőségük otthoni tanulásra. A mesterek közül többen még a század végén is, mint a céhes időszakban, igyekeztek kibújni a tanoncok iskolába küldésének kötelezettsége alól. Az oktatás hatékonyságát csökkentette továbbá a tanulók igen gyenge előképzettsége is. Gondot okozott az írás, az olvasás, a számolás. A tanonciskolák tanerőinek sokszor előről, az alapoknál kellett kezdeni mindent. Ehhez járult még, hogy több területen a nemzetiségi származású tanoncok egyszerűen nem vagy alig bírták az oktatás nyelvét, a magyart.

Baranya vármegyében rendkívül gyorsan reagáltak az 1884-es ipartörvényre. Tanonciskolát állítottak fel 1884-ben Mohácson és Mágocson, 1885-ben Németbólyban, Siklóson, Pécssett és külön a Zsolnay-gyárban a tulajdonos Zsolnay Vilmos saját költségén. Külön agyagipari iskola nyílt 1887-ben Mágocson.⁵

Pécssett az ipariskolák igazgatójává a kiváló elméleti és gyakorlati szakembert, Schneider Istvánt nevezték ki.⁶ A tanulók különböző alapítványokból ösztöndíjakban részesültek. A húsvéti ünnepek alatt minden évben a tanoncok úgynevezett munkakiállítást rendeztek, ahová a legsikerültebb alkotásait tehették ki. Tanáraik a legjobbakat jutalmazták is.⁷ A munkakiállítások a tanoncok között igen nagy népszerűsége tettek szert. A helyi sajtó mindig részletesen beszámolt a rendezvényről. Jágócsi Péterffy József miniszteri biztos gyakorlati hasznukról 1884-ben így írt: "... új ipartörvény ... bátran intézkedik arról is, hogy a tanoncz az elméleti tanulmányokat illető bizonylaton kívül a gyakorlati képességet is tartozik bebizonyítani, mégis felettébb szükséges, hogy ... egyfelől a tanoncz gyakorlati képessége nyilvánosan constatálható legyen, másfelől a törekvés és szorgalom a tanonczok és mesterek között fokoztassék, gyakorlatban módot nyújtani ..." ⁸ A mestereket is sikerült ebben a kérdésben érdekeltté tenni, mert a kiállítási tárgyat, amit tanonca készített, később értékesíthette.⁹

Zsolnay Vilmos gyárban dolgozott tanoncok korábban a városi iskolák látogatására voltak kötelezve. Ezenfelül a gyáros külön rajztanfolyamokat szervezett számukra. Az ipartörvény életbe lépése után Zsolnay felsőbb engedéllyel saját ipariskolát nyitott, mert gyárában számos speciális munkafolyamatot is kellett végezni, így megfelelően

⁵ Baranya Megyei Levéltár alispáni iratok (továbbiakban BML al.ir.) 6314/1892.

⁶ Schneider István 1842-ben Bonyhádon született és 1909-ben Pécssett hunyt el

⁷ Baranya múltja és jelenje I. Szerk.: Várady Ferencz. Pécs, 1896. 358 p.

⁸ BML Pécs, polgármesteri iratok (továbbiakban BML P.p.ir.) 3079/1884.

⁹ Uo.

tudott gondoskodni a szakmai utánpótlásról. Az iskola létszáma kezdetben 50-60 fő, később 50-80 fő körül mozgott. Zsolnay Vilmos saját költségén szervezett tanonciskolája nem egyfajta mecénási megfontolásból született, hanem – s erre az országban is több példa volt még – a közismereti nézőpontú tantervek iránti elégedetlenségből és a szakmai képzés iránti fokozottabb igényből. A tanoncoktatás szakmailag erőtlen voltát a termelőüzemek érzékelték jobban, s ezért próbáltak egyesek önerőből segíteni a helyzetet.

Mágocson az agyagipari iskola legfőbb célját abban jelölték meg, hogy az ott tanultak segítségével a környéken készült fazekas termékeket tökéletesítsék és minél kevesebb külföldről származó fazekas árut lássanak a piacon. A tanítás magyar nyelven folyt, de a bizonyítvány megszerzéséhez a többi, a megyében működő ipariskolával szemben 4 tanév volt szükséges. Évi 18 tanulót tudtak fogadni, de az iskola a maximális kihasználtságot soha nem érte el.¹⁰ Mágocson az agyagipari iskola mellett párhuzamosan működött egy általános jellegű tanonciskola is. Az 1884-es ünnepi megnyitás után a tanítás 1885. január 18-án kezdődött meg, a záróvizsgát június 28-án tartották meg. Az iskola mellett működő felügyelő bizottság 12 tagú volt, a tantestületet 2 fő alkotta. Az előkészítő osztály tantervében írás, olvasás és számtan szerepelt. A kezdők-nél az írva-olvasás módszerét alkalmazták. Az első osztályban heti másfél órában az olvasást gyakorolták. Tanultak nyelvtant, természettant, történelmet, fogalmazást is. A rajzoktatást az 1885/1886-os tanévben kezdték meg, mivel a szegényebb anyagi viszonyok között élő tanoncok nem tudták előbb beszerezni a szükséges eszközöket. A tanítás télen kedden és csütörtökön 17-19 óra között, nyáron 18-20 óra között és vasárnap 14-16 óra között folyt. A másfél órás olvasás és másfél órás számtan után a közbeeső fél órában 3-3 órát csendes foglalkozással töltöttek. A tanulók mesterség szerinti megoszlása a következőképpen alakult: csizmadia 2 fő, cipész 8 fő, asztalos 2 fő, esztergályos 1 fő, lakatos 1 fő, kovács 4 fő, szabó 2 fő, takács 6 fő, fazekas 2 fő, szíjgyártó 3 fő, órás 1 fő, kőműves 2 fő, cserépszindelyező 1 fő, köteles 1 fő és bábos 1 fő.

A siklói tanonciskolában a tanítás 1885. február 4-én kezdődött és június 21-én a záróvizsgákkal fejeződött be. Az ipariskolai felügyelő-bizottság létszáma 11 fő lett. Az oktatást 5 tanító végezte. Szabó Ferenc középiskolai tanár heti két órában számtant és mértant, Mácsai Antal rajztanár heti 3 órában szabadkézi és mértani rajzot, Pammer Péter tanító heti 3 alkalommal szabadkézi rajzot, Rédei Károly tanár heti 2 órában olvasást, fogalmazást, Szücs Dániel tanító heti 4 órában olvasást és számtant tanított. Az előkészítő osztályt kezdő és haladó csoportra osztották, az első osztályban viszont az alapok mellett természettant, földrajzt, történelmet és rajzot oktattak. A záróvizsgákon nagyon sok elégtelen eredmény született, amelynek egyik oka abban kereshető, hogy a minisztérium által összeállított tananyagot az idő rövidege miatt nem lehetett feldolgozni. A másik ok az egész napi munka, majd az esti órákban szervezett órák is kiemelhetők. Így sok tanonc nem léphetett magasabb osztályba, őket évismétlésre kötelezték. A tanoncok mesterség szerinti megoszlása így alakult: hentes 6 fő, kalapos 5 fő, kapcakötő 2 fő, kádár 4 fő, kovács 9 fő, kőműves 12 fő, könyvkötő 1 fő, kötélgyártó 3 fő, lakatos 3 fő, mézesbábos 1 fő, papucskészítő 1 fő, rézműves 1 fő, sütő 2 fő, szabó 10 fő, székkészítő 2 fő, szíjgyártó 2 fő és szobafestő 3 fő. A fogyasztói igények különösen a cipészeket, az asztalosokat, a csizmadiákat, a henteseket, a kőműveseket, a kovácsokat és a szabókat terhelték meg a legjobban, így nekik volt legégetőbb szükségük a szakmai utánpótlás biztosítására.

Az előző ipariskolai rendszerben jelentkező problémák ezekben a tanévekben ismét jelentkeztek. Tudniillik az, hogy a mesterek így keztek kibújni a tanulók iskolába

¹⁰ BML al.ir. 6095/1885.

küldése alól. Siklóson például felmentést kértek az iskola látogatás alól a borbélyok, a hentesek, a kötelesek, a mészárosok, a sütők, a szappanosok és a tímárok. Nehézséget elsősorban a vásárnap megtartott szabadkézi rajzórák jelentettek.¹¹ Rendkívül megindító a mai ember számára a mohácsi halászkó kérvénye felmentés iránt és ez nemcsak a rajzórákra vonatkozott. Másfél oldalon sűrűn teleírt kérvényük a dunai halászás nehézségeit is tartalmazza. Előadták, hogy az iskolai napokon nem merik egyedül elküldeni tanoncukat a szigeten és a Dunán át. De a nagyfokú munkakiesést is érvül hozták fel. Soknak tartották a tanulási időt, mert szerintük a tanulókat a gyakorlatban sokkal jobban meg lehet tanítani a mesterség fortélyaira, mint az iskolában.¹²

Az ipariskolák felállítása után a második tanévben a taneszközökkel való ellátás és a mulasztások területén ellentmondásos kép bontakozott ki. Siklóson az első fokú iparhatóság megbízottjai szerint a szegényebb sorsú gyermekeknek nincsenek taneszközeik. Mohácson még csak a felmérés szintjén állt a kérdés.¹³ Németbólyban elsősorban azoknak okozott gondot az iskola látogatása, akiknek az építőiparhoz kötődő mestersége volt, ugyanis igen gyakran a településtől távol, az uradalomtól kaptak munkát.¹⁴ Ez a nehézség a megye más részein is fennállt. A vásárnapi foglalkozásokon érték el a mulasztások a legnagyobb arányt, ugyanis ekkor a tanoncok nagy része hazatért a szülői házba, sőt novembertől áprilisig szintén otthon voltak, tehát a falusi tanulók egyszerűen nem látogatták az iskolát.¹⁵

Bár Pécs város ipariskoláiról 1885-ből jelentés nem áll rendelkezésre, megvan a nehézségeket bizonyító dokumentumok. Így például az Ágoston téri rajziskolába járó tanoncok száma meghaladta a 100 főt. Így a tanár két csoportra osztotta diákjait, az egyikkel foglalkozott, a másik felügyelet nélkül a szomszédos teremben tartózkodott.¹⁶ A hitoktatást az egyes hitfelekezetekre bízták. A római katolikus vallású tanoncok hitoktatását 11 helyen tudták csak megoldani heti egy-egy órában. Ezt egy hitoktató képtelen volt ellátni, ezért a püspök a feladat elvégzésére két főt jelölt ki.¹⁷ Külön gondot okoztak az állandó mulasztók. Az igazgató jelentése szerint számuk egyre nőtt, így a foglalkozásokat már nagyon kevesen látogatták. Ezért keményebb fenyítési és büntetési lehetőséget kért a városi tanácstól.¹⁸ A Pécsi Ipartestület közben jogtalannak ítélte a beíratási díjak és a bizonyítvány kiadási díjak nagy összegét. Az egy évre szükséges 5-6 ezer forintból a város és az állam közösen csak 1200 forintot vállalt magára, a többi az iparosoknak kellett előteremteniük. Mikor ez nem ment, progresszív alapon 2 %-ot akartak kivetni a mesterekre. Ennek megakadályozására a Pécsi Ipartestület a kisiparosok nehéz anyagi helyzetére hivatkozva keményen felemelte a szavát.¹⁹ Az ipariskolának emellett külön gondot okozott, hogy 201 nem pécsi illetőségű tanonc járt a megyeszékhelyen ipariskolába, ez az összes tanonc 1/3-a, tőlük a díjak beszedése szinte lehetetlennek látszott.²⁰

Baranya vármegye azon településein, ahol ipariskolát nyitottak, ott az iparosok megfelelő számban voltak képviselve, a mesterség szerinti megoszlásuk pedig jól tük-

¹¹ BML al.ir. 3998/1885.

¹² BML al.ir. 5318/1886.

¹³ Uo.

¹⁴ BML al.ir. 1526/1886.

¹⁵ BML al.ir. 7322/1886.

¹⁶ BML P.p.ir. 371/1886.

¹⁷ BML P.p.ir. 411/1886.

¹⁸ BML P.p.ir. 4734/1886.

¹⁹ BML P.p.ir. 10.094/1886.

²⁰ BML P.p.ir. 10.340/1886.

rózi a fogyasztói igényeket. Az apró településeken a kézműipar lényegében a háziipar szintjén állt, képesített szakember csak néhány élt bennük. A gyermekek beáramlása olyan helyekre, ahol működött ipariskola, jelzi, hogy ha lassan is, de az iparosokkal szemben támasztott szakmai követelmények falun is egyre nőttek és a háziipar fokozatosan háttérbe szorult.

Ellentmondás figyelhető meg az ipariskolákban oktató tanárok és tanítók díjazása körül. Túlnyomó többségük mai fogalmaink szerint másodállásban végezte a tanoncok képzését. Fizetésüket a beíratási díjakból, a bizonyítványok kiállításáért beszedett összegekből kalkulálták ki. Az ipariskolák fenntartásának pénzügyi nehézségei miatt ez az út is egyre nehezebb lett, olyannyira, hogy a Pécsen alkalmazott tanárok fizetésének csak tizedrésze állt rendelkezésre.²¹

A pécsi ipariskola is több helyen működött. Az 1888/1889-es tanévben a népiskolában elhelyezett tanoncok óráit az előkészítő, az első és a második osztályokban vasárnap 10 órától 12 óráig, 14 órától 15 óráig, kedden és csütörtökön 14 órától 16 óráig, nyáron 17 órától 18 óráig tartották meg. A reáliskolában elhelyezett tanoncoknál vasárnap ugyanúgy, mint a népiskolaiaknál, szerdán és szombaton 14 órától 16 óráig, nyáron 17 órától 19 óráig oktattak, azzal a különbséggel, hogy itt 1-3 osztályt tanítottak.²² A Zsolnay-féle ipariskolában a tanítást az előkészítő tanfolyamoknak vasárnap 10 órától 12 óráig, hétfőn és csütörtökön 18 órától 20 óráig tartották, míg a szaktanfolyamokat vasárnap 8 órától 11 óráig, hétfőn és csütörtökön 18 órától 20 óráig szervezték meg.²³ A jelöltek tanulmányi eredményét a tanári kar általában jónak tartotta. A pécsi ipariskola felügyelő bizottsága 30 tagú volt, köztük számos neves pedagógus, közéleti személyiség és gazdasági szakember. A tantestület tagjai voltak a Belvárosi és Ágoston téri népiskolában elhelyezett ipariskolában: Schneider István, Holló József, Reisch János, Marschal Ferenc, Mihálovics Antal, Nemes Honor Márton, Reberits Imre, Repics Vincze, Rizsics Sándor, Soóó Gyula, Szelmann Győző, Szvácsek Mihály. A reáliskolában elhelyezett tanoncokat Dischka Győző, Auerbach László, Hekinger István, Irinyi Sándor, Kiss József és Kosztka György tanította. A tanoncok mesterség szerinti megoszlása az 1888/1889-es tanévben így alakult: aranyműves 3 fő, ács 15 fő, bádogos 19 fő, borbély 9 fő, cukrász 2 fő, csizmadia 10 fő, fazekas 8 fő, fodrász 7 fő, harangöntő 1 fő, hentes 33 fő, kádár 32 fő, kefekötő 2 fő, kesztyűs 2 fő, kocsigyártó 3 fő, kőfaragó 11 fő, könyvkötő 6 fő, köszörűs 1 fő, mázoló 1 fő, molnár 6 fő, nyomdász 7 fő, orgonakészítő 1 fő, puskműves 5 fő, rézöntő 1 fő, sütő 14 fő, szappanos 1 fő, szerkovács 1 fő, szítás 1 fő, szűcs 1 fő, tímár 1 fő, üveges 3 fő, asztalos 81 fő, bábos 3 fő, bognár 9 fő, cipész 85 fő, cserepes 7 fő, esztergályos 4 fő, fényképész 1 fő, géplakatos 9 fő, harisnyakötő 4 fő, kaptafás 1 fő, kárpitos 6 fő, kötszővő 1 fő, kéményseprő 1 fő, kovács 9 fő, kőműves 112 fő, kötélgyártó 3 fő, lakatos 70 fő, mészáros 9 fő, női szabó 1 fő, órás 10 fő, paplanos 1 fő, rézműves 6 fő, reszelővágó 1 fő, szabó 36 fő, székes 7 fő, szíjgyártó 12 fő, szobafestő 1 fő, takács 3 fő és szobrász 1 fő. A beírt tanoncok 86 %-a befejezte a tanévet, amely igen szép eredménye ennek az oktatási formának. Feltűnő az is, hogy az 1860-as évek közepéhez viszonyítva a tanulók száma megkétszereződött. A jelöltek többsége római katolikus vallású volt. A fiatalok illetőségét vizsgálva kitűnik, hogy kb. 50 % pécsinek vallotta magát, sokan a megye más részeiről származtak, de viszonylag sokan voltak azok is, akik az ország más területeiről, sőt külföldről kerültek a pécsi ipariskolába.²⁴

²¹ BML P.p.ir. 918/1887.

²² BML al.ir. 10.721/1889.

²³ BML P.p.ir. 12.760/1888.

²⁴ Lásd 22. sz. jegyzet

A mohácsi ipariskola felügyelő bizottságának az 1888/1889-es tanévben 19 tagja volt. Az iskola tantestületét Böhm Ignác, Boda Károly, Jankovits György, Pribék József, Kisszély Andor, Kerner Róbert és Koós Mihály alkották. A tanoncok mesterség szerinti megoszlása ebben a tanévben a következő volt: aranyműves 2 fő, asztalos 16 fő, bocskoros 7 fő, cipész 23 fő, esztergályos 1 fő, fésűs 2 fő, hentes 8 fő, kádár 2 fő, kerékgyártó 9 fő, korsós 6 fő, kőműves 25 fő, könyvnyomdász 1 fő, lakatos 22 fő, műtakács 7 fő, német-szűcs 1 fő, pincér 1 fő, rézműves 1 fő, szabó 32 fő, szíjgyártó 5 fő, tímár 1 fő, ács 4 fő, bádogos 2 fő, borbély 18 fő, csizmadia 18 fő, fazekas 2 fő, harisnyakötő 5 fő, kalapos 2 fő, kefekötő 3 fő, kékfestő 2 fő, kovács 5 fő, könyvkötő 1 fő, kötélgyártó 6 fő, mészáros 3 fő, molnár 9 fő, órás 1 fő, posztós 2 fő, sütő 7 fő, szappanos 1 fő, takács 4 fő, üveges 1 fő.²⁵ A mohácsi ipariskolában minden szempontból hasonló tendenciák figyelhetők meg, mint a pécsiben. Itt is feltűnő a vidéki tanoncok magas száma, különösen az előkészítő két osztályában és az első osztályban. A tanoncok közül 87 fő nem kielégítő eredményt produkált. Az okok között felsorolható a mulasztók magas száma, a tantervi követelmények a tanulók előképzettségéhez viszonyított nehéz teljesíthetősége.

Tény, hogy az 1884-es ipartörvény egyik legnehezebben végrehajtható része az ipariskolák felállítása volt. A pontos, minden szempontra kiterjedő munka azonban lehetővé tette Baranya megye nagyobb településein az iskolák létesítését. Az évek múlásával egyre kisebb lett az iparosok ellenszenvé aziránt, hogy tanoncaikat hetente három alkalommal iskolába kellett járattatniuk.

Közben Zsolnay Vilmos fáradozása is sikerrel járt. A 80 tanonc, akiket a gyárában alkalmazott, a záró vizsgákon jó eredményt mutatott fel, a megrendezett munkakiállításon a fiatalok egyre nagyobb hozzáértésükről tettek tanúbizonyságot. A szakmai utánpótlásról való gondoskodás, az egyre hatékonyabb foglalkozások arra az eredményre vezettek, hogy egyre kevesebb külföldi dolgozott a gyárban.²⁶

A pécsi ipariskolában is igyekeztek a napi problémákat felszámolni. A kőműves tanoncok óriási hiányzási átlagát lényegében tudomásul vették és 1889-ben külön téli tanfolyamot indítottak számukra egy tanerő alkalmazásával.²⁷

A rendelkezésre álló levéltári források azonban még bizonyítják: az iparos pályát a fiatalok mintegy végső menedékként választották. A tanoncévek légkörét nem lehetett a legjobbnak nevezni, ugyanis az ipartörvény nem intézkedett a tanoncok védelméről. A mesterek gyakran cselédmunkára fogták őket, egyes iparágak tanulóikat 16-18 órán át dolgoztatták, például a sütők és a hentesek. A fiatalokat rosszul táplálták, hiányosan öltöztették. Az országban kevés helyen sikerült elérni, itt kiemelhető Baranya megye, hogy a tanoncokat napközben tanították.

A viszonyokról reális képet festett az ipariskolák országos felügyelőjének jelentése az 1890/1891-es tanév végén. Minden iskolát külön elemzett, köztük a baranyaiakat is. A pécsi ipariskoláról is számos kritikai megjegyzést tett: „... A tanítás általános eredménye az előkészítő osztályokban a tanulók hiányos ismeretei miatt: középszerű, a többi osztályokban: jó. A faluról jövő gyermekek nagyon hiányos előismeretei mellett az előrehaladást még azon körülmény is hátráltatja, hogy a tanulók a műhelyben való elfoglaltatásuk mellett iskolai feladataikat otthon nem gyakorolhatják. A hentes és sütő iparágak tanoncjai annyira elcsigázottak, hogy az előadás alatt folyton alusznak, a mun-

²⁵ BML al.ir. 5976/1890.

²⁶ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a Baranya-, Somogy- és Tolna-megyének, továbbá Pécs szab. kir. városnak általános, gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1890-ik évben. Pécs, 1891. 5-117. p.

²⁷ BML P.p. 13.520/1889.

kaerő kizsákmányolása észlelhető még a cipész és szabó iparosok tanonczainál is ...” A pécsi főreáliskolában elhelyezett tanoncok és a Zsolnay-gyárban tanulók tanulmányi eredményeit jónak ítélte meg.²⁸

Az 1890-es években élesen vetődött fel a kőműves-, kőfaragó- és ácsiparosok szakmai utánpótlásának problémája. Feltehető a kérdés: hogyan lett ezeken az iparokon belül valaki mester, milyen utat kellett végig járnia? Jobb esetben az elemi iskola elvégzése után a fiatal elszegődött egy mesterhez tanoncnak, ahol 2-3 évig inkább napszámoss lehetett. Mint segéd később aztán a gyakorlatban képezhette magát, de mivel a mesterséggel szemben támasztott követelmények megnöttek, a gyakorlat elméleti ismeretek nélkül nem sokat ért. Nem sokat ért, mert tanonc korában a jelölt írt, olvasott, egy kicsit osztott, szorozott, összeadott és kivont, rajzórán egyenes és görbe vonalakat húzott, s ha a tanító figyelembe vette jövőbeni mesterségét, ezekből egy ház, vagy híd alakult. Amikor a segédévek elteltek, a fiatal természetesen mester akart lenni, de az ipartörvény és egy miniszteri rendelet ezekben az iparágakban középipartanodai végzettséget írt elő, holott ekkor ilyen csak a fővárosban működött. A mestervizsgáló bizottság pedig hiába kérdezte tőle, hogy mit tud az oszlopokról, a falkötésekről, a boltozatokról, a lépcsőkről, a tetőszerkezetekről, a különféle szerkezetek ellenállási képességéről, azok kiszámításának módjáról. A következmény pedig törvényszerű. Nagymértékben szaporodott a kontárok száma, amely kiélezte az ellentéteket a kézműiparon belül.²⁹

A minisztérium 1893-ban az ipariskolák szervezetét és tantervét megváltoztatta abban a reményben, hogy az iskolák nehézségeit csökkenteni tudja. Pécsen ennek hatására egyesítették az iskolákat, a városban 4 előkészítő, 3 első, 2 második és 2 harmadik osztály nyílt. Az építőiparban dolgozó tanoncok téli tanfolyama 3 osztályból állt. E lépés az adminisztráció csökkenése mellett magával hozta, hogy a munkaadó nem volt kénytelen az összes tanoncot egyszerre nélkülözni.

A pécsi ipariskolában, amit a közszégi népiskolában helyeztek el, két rajzterem állt a tanulók rendelkezésére. A tanítás eredményét az előkészítő osztályokban közepesnek, a felsőbb osztályokban jónak találták.

Az 1895/1896-os tanév végén a baranyai iparoktatás szegényebb lett. A kereskedelemügyi miniszter megszüntette a mágocsi agyagipari iskolát, tekintettel arra, hogy az évi 7-8 tanulóért nem volt érdemes tovább finanszírozni.³⁰

Az ipariskolák oktatási színvonalában az értékelések szerint Baranya megyében is, különösen Pécsen érezhető fejlődés volt tapasztalható. A korábban hangoztatott panaszok egyre ritkábban kerültek napirendre. Az iskolarendszerű képzés mellett 1898-ban újabb tanfolyamok indultak Pécsen, így az elektrotechnikai, kazánfűtői, gépkezelői.³¹ Schneider István kezdeményezésére lépések történtek a női iparoktatás területén, de az elképzelések ekkor még nem valósultak meg.

Az 1884-es ipartörvény minden ellentmondásával együtt fordulópontot hozott az iparoktatásban. A kezdeti nehéz időszak után, a 19. század utolsó évtizedében kiadott új tanterv, a szervezeti változások, a fiatalokkal való nagyobb törődés, lassú, viszontagságokkal, buktatókkal terhes fejlődést hozott. Ez nagyon fontos volt, hiszen a kisipar szakmai utánpótlásának biztosítása mellett igen erőteljesen jelentkezett a gyáripár igénye nagyobb tudású fiatal szakemberek iránt.

²⁸ BML al.ir. 6314/1892.

²⁹ A Pécsi Kereskedelmi és iparkamarának jelentése a Baranya-, Somogy- és Tolna-megyének, továbbá Pécs szab. kir. városnak általános, gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1891-ik évben. Pécs, 1892. 7-96. p.

³⁰ BML al.ir. 10.646/1896.

³¹ A magyar szentkorona országainak közgazdasági állapota az 1898. évben. Budapest, 1899. 1-736. p

MÁRFI ATTILA
EMLÉKEZETES BOTRÁNYOK
THÁLIA PÉCSI SZÍNPADÁN A REFORMKORBAN

Bármennyire is korán nyert elfogadottságot a világi színjátszás Pécsen, korántsem zajlottak le zökkenőmentesen az itt játékjogot nyert komédiások vendéjátékai. A város polgársága csak fokozatosan ismerkedett meg azzal az új életérzéssel, amit a nyugati kultúrát közvetítő színjátszás nyújtott. Ráadásul a színművészet társadalmi elfogadottsága is hosszú folyamatot jelentett, amely kétségkívül összefüggésben állt a pécsi polgárság megerősödésével, illetve ennek a progresszív fejlődési folyamatnak belső hatalmi harcaival. A kulturális szféra, s benne a színművészet pártolása is rendi alapon rétegződött. Azaz az idelátogató színjátszók egyaránt élvezhették az egyház, a nemesség és a polgárság szimpátiáját. S olykor ezek hatalmi harcából eredő retorziókat is el kellett szenvedniük. Befolyásolta Thália papjainak itteni érvényesülését a városi önkormányzat mindenkor struktúrája és hatékonysága is. Hiszen a vándortársulatok játékjogának ellenőrzése, elszállásolásuk, fellépési helyük biztosítása, s egyéb ügyes-bajos gondoljaik intézése a város szenátusára hárult. S a problémák csak fokozódtak a magyar nyelvű színművészet megjelenésével (1818), hiszen az eddig hegemoniát élvező német teátristák egzisztenciális és művészi helyzete is megváltozott.

Mindezen dióhéjban vázolt jelenségek természetesen az adott korszak gazdasági-társadalmi és politikai változásainak függvényében több évtizedes fejlődési folyamatokat jelentettek. S e folyamatoknak aktív részesei voltak a polgárok, s ha áttételesen, de az általuk pártfogolt világi színjátszók is. E sajtáságos értékteremtés azonban nem volt mentes áldozatvállalásoktól, sőt az áldozatoktól sem. Sok esetben a meg nem értettség, a szervezetlenség és a belső hatalmi harcok következményei egyaránt sújtották derék, jobb sorsra érdemes komédiásainkat.

Vélt, vagy valós sérelmekből, botrányokból tehát nem volt hiány ebben a korszakban, ami kétségkívül színjátszásunk hőskorát is jelentette.

Kisebbségi incidensek az első színikörökben

Az úttörőknek kijáró „kiváltságok” olykor felemelték, de gyakorta inkább a földre sújtották a merész színivállalkozókat. Az első Pécsen próbálkozó vándorkomédiásoknak ez utóbbi jutott fájdalmas osztályrészül. Már a 18. század elejéről rendelkezünk forrásokkal két meghiúsult fellépési kísérletről: Az első hitelt érdemlő szintörténeti adat 1727-ből származik, amikor egy német vándorkomédiás-csoport vendéjátéka azért hiúsult meg, mert felszereléseiket ellopták.¹ Három esztendő elmúltával, 1730-ban újabb komédiás érkezett a városfalak közé, mint később kiderült, hogy felborzolja az egyházi körök kedélyeit. Ugyanis **Peter Berger** színigazgató már pusztán jelenlétével is ingerelte a katolikus erkölcsöt védelmező klerust. Igaz, ez a jelenlét elég hosszúra sikeredett, s kényszerű várakozása alatt Berger, amíg a kedvező elbírálásra várt, felélte minden tartalékát. Sőt még el is adósodott.² S ha már az egyházat említettük, fontos megjegyez-

¹ Baranya Megyei Levéltár, Pécs város tanácsa közgyűlési jegyzőkönyve (továbbiakban BML Pvt. kgy. jkv.) 681./1727.

² Márfi Attila: Thália papjai Pécsen. Pécs, 1998. 29-31. p.

nünk, hogy az általuk pártfogolt iskolai színjátszás sem nélkülözhetette a kirívó eseteket. Nem egyet blaszfémianak is minősített a megyéspüspök: Nevezetesen 1781-ben gróf **Eszterházy Pál László** ünnepélyes beiktatásakor a szeminaristák nem átalítottak elvilágiasodott pásztorjátékokkal előrukkolni. Ezen produkció után az újdonsült főpap még a kiátkozást is kilátásba helyezte. Több, mint egy évtized múltán e „gesztust” kénytelen volt megismételni, mert a Papnövelde növendékei 1792 farsangi mulatságain három világi darabot is előadtak. Ráadásul e világi hívságokat tetéztve görög tűzijátékokkal tették látványosabbá produkciójukat.

A helyi egyházi köröknek azonban már a világi színjátszókat is éber szemekkel kellett figyelniük, hiszen a századfordulóra rendszeressé váltak fellépéseik Pécsen. Sőt 1800-tól a volt pálos kolostor ebédlőjében tartották előadásait a német teátristák. Az egymást váltó színigazgatók közül **Johann Ferdinánd Kübler** nyerte el legtöbbször a játékjogot az egykori játékszínekben. Talán e gyakoriságnak is köszönhető, hogy több éves jelenléte egyaránt hozott sikereket és nevezetesebb incidenseket évadjai alatt. Már második ittléte idején zavaros helyzetbe keveredett, amikor **Leopold Probszt** direktort megelőzve játékra jelentkezett. Küblert nem hívták meg a városatyák, de ha már itt volt, nem gördítettek akadályt működése elé. Viszont Probszt emiatt kénytelen volt Eszéken rosztolni, de tiltakozó leveleivel folyamatosan ostromolta a következetlen városatyákat. Ők végül úgy döntöttek, hogy Kübler fizessen kárpótást a hoppon maradt direktornak.³

A következő esztendőben, 1813-ban is folytatódtak Kübler megpróbáltatásai. A színigazgató és truppja nagyobb pénzüsszeg eltulajdonításának gyanújába keveredett. Az eset kárvallottja **Jeszzenszky Sofia** nemzeti asszony volt, aki télvíz idején ki-mozdulva megyefai kastélyából úgy döntött, hogy meglátogatja a pécsi teátrumot.

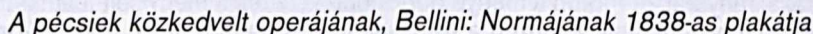
E célból „legényének” 100 forintot adott, viszont a pénztárból csak tízből adták a visszajárót. A meggyanúsított társulatból az igazgatónak és anyósának **Marianna Fuxnak**, aki pénztáros volt, esküvést kellett tenniük, hogy a pénz eltűnésében nem vétkesek. Végül lezárult a vizsgálat, s a társulat vétketlennek bizonyult. Kübler nyilván sértve érezhette magát, mert nem fogadta el évada végeztével a marasztalást. Pedig még a város előkelő nemesei és polgárai is ragaszkodtak a komédiásokhoz.

Helyette az a **Lorenz Gindl** kapott játékjogot, aki a tanács ismételt hibája miatt kénytelen volt még egy társulattal osztozkodni. A versengés Philip Berndt társulatával odáig vezetett, hogy Gindl teljesen tönkrement. Még felesége ruháit is el kellett adnia, de a vagyonosabb polgároktól felvett hitelek így sem törleszthette. A károsult hitelezők paradox módon gyűjtést kezdeményeztek köreikben a színigazgató javára, aki ezzel az összeggel rendezte végül az adósságát.⁴ S amikor Kübler „megenyhülve” 1816-ban visszatért, ismét bonyodalmak fogadták a Mecsek alján: Nem kis energiáját emésztette fel az a küzdelem, amit az elszaporodó csepürágók ellen folytatott, hogy hegemoniáját egyértelművé tegye. Majd itteni legnagyobb vállalkozásába fogva tetemes hitelt felvéve játékszánné alakította át a pálosok templomának oltárdíszek nélkül álló főhajóját.

E vállalkozását már igazi skandalumnak minősítette **Király József** megyéspüspök, és kiátkozás terhe mellett arra kényszerítette a direktort, hogy a színpadot bontassa le. Ezt a kudarcot még tetézte Kübler ellehetetlenült anyagi helyzete is adósságai miatt. S amikor végre elhagyhatta a várost, az itt nyert keserű tapasztalatok miatt már többet nem találkozhatunk nevével az engedélyért folyamodók listáján. Az ehhez hasonló

³ BML Pvt. ir. 2 152./1812.

⁴ Márfi Attila: Thália papjai Pécsen 48. p.

Az első ilyen renitenskedés már arra az időszakra esett, amikor a két nemzet teátristái felváltva bérelték ki a pécsi szinköröket. Illetve ennél a konkrét esetnél, ami 1836 elején történt, éppen az volt a bajok kútforrása, hogy a német komédiások már negyedik éve élvezhették a városatyák bizalmát, amíg a magyarok nyilvánvalóan kevesebb lehetőséghez juthattak. **Joseph Kurt** színigazgató, az eset főszereplője 1832 őszén nyerte el a pécsi évadot, s mindjárt, szinte az első hónapokban a pécsiek kedvencévé vált. Sikerét annak köszönhetette, hogy rendkívül jó művészek alkották kiválóan felszerelt társulatát. Elsőrangú bécsi kapcsolatait ügyesen kamatoztatva a legfrissebb

sikerdarabokkal örvendeztette meg a pécsi nagydídeműt.⁵ Gyakorta játszották ekkor a zenekedvelő helybéliek nagy öröme Mozart, Rossini, Weber és Bellini közkedvelt operáit. De a prózai alkotások is sikeresek voltak városunkban az ismertebb német művészek vendéjátékainak köszönhetően. E sikerszéria láttán a városatyák, talán kissé elhamarkodottan, három esztendőre szóló szerződést ajánlottak fel Kurtnak. Ugyanis e szokatlanul hosszú idő alatt a társulat repertoárja megkopott, darabjaik már nem hatottak azzal az erővel, mint ideérkezésük alkalmával. Ráadásul a nemzeti színjátszók méltatlanul a háttérbe szorultak.

Ez aztán érezhető feszültséggé érlelődött 1836 februárjára, amikor a botrányos események kipattantak. Kurt szavaival élve „a hamu alatt régtől szendergő gyűlölet” akkor robbant ki, amikor a február 24-i előadásról kitoloncolták **Matkovich Kálmán** nemes urat. Abban találták vétkesnek, hogy zavarni akarta az előadást. S amikor a városházára kísérték, dulakodás közben még a köntösét is elszakították. Az önérzetében sértett táblabíró panaszt tett a vármegyeháza, ahonnan már másnap megfogalmazták a nemesi rendek tiltakozását.⁶ S erre a napra esett az az utcai rendbontás is, amely a direktor csúfos megszegényítésével végződött. A skandalumról a későbbi vizsgálat során több tanúvallomás is fennmaradt. Ezek közül **Johann Eduárd** 18 esztendő szeptember 18-án elbeszélése adja legérzékletesebben a történetek részleteit. Vallomása szerint a céhlegény, mivel nem tudta, hogy az előadás elmarad, este 7 óra tájban színházba indult. Ekkor a Játékszin alatt álló kávéházból többen megdühödve kiűzték az ott tartózkodó német színészeket. Majd csoportba verődve, lármázva elindultak a színigazgatót felkutatni. Először a szállására mentek a Matiss-féle házhoz. Mivel ott nem találták, a kapun dörömböltek még egy ideig, majd végül a piac (a mai Széchenyi tér) felé vették útjukat, ahonnan a céhlegény kisvártatva egy lövést hallott. Mikorra felért a térre, látta, hogy a szerencsétlen direktor a földön fetreng, és kegyetlenül verték, legalább huszonöten, és „ennyi számú bot is eltörtetett”. A verőlegények közül többeket is felismert. Végül a sokaság megelégedte az ütlegetéssel és diadalmasan elvonult. Ekkor az eddig mozdulatlanul fekvő Joseph Kurt véres kezét felemelte, s megkérdezte a körülötte állóktól: „Tehát nem akar nekem senki segíteni?” Erre ő maga, a céhlegény odament a félholtra vert komédiához, s elvezette a közelben álló **Ströbl** kertész öreg házához. Közben két kisgyerek is követte őket, s minden bizonnyal ők árulták el a diákoknak a megtépzott komikus rejtekhelyét.

A kertésznél aztán megmosdatták, és véres haját lenyírták. Egy fertály óra elmúltával azonban ismét megjelentek az üldözők: **Barthos** és **Perczel** nemes urak átmásztak a palánkon, s közölték Kurttal, hogy ha velük jön békében, nem lesz több bántódása. Hosszas alkudozást követően a komédiás végül beadta a derekát, s elvonult a botokkal felszerelkezett lyceumbeli diákok díszkíséretével.⁷ Nem sokkal ezután megjelent a kertészlaknál **Furthényi Ignác** városkapitány úr is, de akkorra a menet már elindult a vármegyeháza irányába. Itt rögtön a megye börtönébe vetették a megviselt teátristát. Kévszó nélkül elmúltával azonban megérkezett a városkapitány is, és követelte, hogy a komédiást tűstént engedjék szabadon, mert a vármegyének nincs joga a város egyik lakosa ellen ilyen eljárásra (!). Viszont erre a megyei előjárók közölték Furthényival, hogy Kurtnak sem volt joga megsérteni a vármegye notabilitását. Ekkor hosszú alkudozás vette kezde-

⁵ Márfi Attila: A pécsi színjátszás korai szakaszának kiemelkedő egyéniségei 1730-1846. In: Tanulmányok Pécs történetéből. Pécs, 1996. 259. p.

⁶ BML Pvt. ir. 742./1836.

⁷ Márfi Attila: Német és magyar teátristák Pécsen a reformkorban. In: Baranyai Történetírás 1992/1995. Pécs, 1995. 433. p.

tét, s végül a városi hajdúknak átadták a „delikvens” direktort. Ekkorra már a megyeháza előtt több száz főre nőtt a tömeg, azt követelték, hogy a neveletlen színgazgatót tüstént vessék börtönbe. Félő volt, hogy a felbőszült tömeg a komédiást ismét megtámadja, ezért „erős fedezettel” a városházára kísérték. S ott megint csak tömlöcbe vetették a szerencsétlent, amint akkor indokolták, hogy ne tegyenek benne nagyobb kárt.

Kurt közel három hétig synylődött a város börtönében, mire a vizsgálat lezárult, s ügyét tisztázták.⁸ A három fős vizsgáló bizottság egyöntetűen megállapította, hogy Joseph Kurt ártatlan a rendzavarásban. Az április közepén meghozott állásfoglalásukban pedig azt javasolták a város szenátusának, hogy Kurtot békében bocsássák el, s

Neues Lustspiel.

(Fünftürchen.)

SUSPENDU.

Deute Montag den 27. April 1840, wird in dem städtischen Theater der k. Residenz Amstetten
zum Vortheile der Schauspielerin Charlotte Kalowaki,
zum ersten Male aufgeführt:

Viola und Carlo.

Verfügt in 3 Akten nach Schiller's „Wallenstein's Lager”, von August Schlegel, für die Bühne umgearbeitet von J. Seyferich.

Cast	
Erste, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Zweite, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Dritte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Vierte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Fünfte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Sechste, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Siebte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Achte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Neunte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Zehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Elfte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Zwölfte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Dreizehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Vierzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Fünfzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Sechzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Siebzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Achzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Neunzehnte, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel
Wenigste, Frau von Wallenstein	Fr. Schlegel

Nach Vertheilung des Stücks:

Das Ende.

Hoch! Gnädige! Berührungswürdige!

Wird besser als die unsre ungarische Fassung sein, die, nach dem Tode des Herrn, als wenn ich Ihnen dieses Stück, welches
ich Ihnen ansehe, zu den ansehnlichsten Schülern unserer Zeit gehört und mich denn zu Kuffmanns in einem Antritte von 10 Jahren in f. Hoftheater
in Wien erzieht; vorab, damit wir uns geistig einlassen, verbindet sich denn auch die ansehnliche Kunst und die ansehnliche
Kunst.

Karte

Charlotte Kalowaki

Anfang präcise 7 Uhr, Ende nach 9 Uhr.

A Viola és Carlo 1840-ben Sey Ferenc társulatának előadásában került színre

adjanak ki számára itteni működéséről bizonyító okiratot. A város vezetése azzal is bizonyította lojalitását a „sajnálatosan megbuktatott” színgazgató iránt, hogy az ajánló levélben Kurt erkölcsösségét, színművészi erőit kihangsúlyozta. Igaz azt is hozzátették külön ajánlásukban, hogy sürgősen hagyja el a várost, mert személyi biztonságát nem garantálják. Tanácsukat megfogadva a direktor a kért okirat kézhez vétele után rögtön elutazott a számára gyászos emlékű városból, hogy aztán soha többé ne is tér-

⁸ BML Pvt. kgj. jkv. 964./1836.

jen vissza. Ismert, hogy Pécsről Nagyszombat felé vette az útírányt társulatával, s többször feltűnt a délvidéki városokban, így Eszéken, Újvidéken, sőt Zágrábban is. De Pécsre, érthető okokból már nem küldött több pályázatot. Pár hónap elteltével pedig a M. Kir. Udvari Kamara is állást foglalt a „verekezés és vérengzés ügyében”. Leiratában a felsőbb hatóság olyan döntések meghozatalára készítette a város vezetését, hogy többet ne fordulhasson elő ilyen „közbiztonságot zavaró esemény”.⁹

Ez az országgraszoló botrány az együttélés konfliktusait is jól példázza, ugyanakkor jelezte egy önálló színházépület hiányát is. Persze amikor pár esztendő elteltével ez az álom is valóra vált, a Mária utcai közsínház sem nélkülözhetette a kisebb-nagyobb rendbontásokat.

Sey Ferenc, az ámokfutó direktor

Városunk első közsínházát a Pécsi Polgári Casino erkölcsi és anyagi támogatásával 1839 novemberében adták át a pécsi publikumnak. De végérvényesen csak 1840 decemberében fejezték be az építkezést.¹⁰ Az új színházba szerződött társulat élére Sey Ferenc került, akinek fél éves ténykedése botrányok sorozatát zúdította a színház-szerető polgárokra, és magukra a színészekre is. Már működésének harmadik hetében felháborodást keltett, amikor Presszán János süteményárust, aki a portékáját az új színház előtt kínálgatta, brutálisan megverte és süteményeit is megaposta.¹¹ Ekkor arra kötelezték, hogy saját költségéből állítson színházi őrseget a közbiztonság megőrzésére. Sey azonban később ezt a kötelezettségét is elhanyagolta, de talán ez volt a legkisebb baj, amit okozott. Igaz, a kezdetekben változatos műsora révén némi népszerűségnek is örvendhetett, azonban nemsokára panaszok áradata kísérte ténykedését.

1840 januárjában már annyi baj volt a rovásán, hogy a Casinohoz eljuttatott panaszlevél 11 vádpontját olvasták rá a direktorra.¹² Ezek szerint Sey sorra elhanyagolta a próbákat, nem ügyelt a színház rendjére, a színháztulajdonos Polgári Casino által kifogásolt színészeket nem váltotta le. Társulata tagjait rosszul fizette, s többször bánt velük brutálisan. Egy jelentés szerint némelyiküket verte is, a társulatot pedig éhezettette.¹³ Az akkori szokás szerint a színingazgató a gázsín felül színészei ellátásáról (szállás, étkezés) is gondoskodott. Sey nyilván ezt a kötelezettségét hanyagolta el, viszont nem átalított úgynevezett fekete előadásokat tartani. Azaz a Casino tudta nélkül előadott darabok bevételét eltulajdonította.

Természetes, hogy mindezek után meggyengült a kapcsolata a Casino vezetésével, de kapott még egy lehetőséget, később kiderült, hasztalan. Viselkedése nem változott, sőt egy újabb brutális tettével közmegrökönyödést váltott ki a lakosokból. Az 1840 áprilisában, nagyszombaton történt incidens alkalmával a város Fő terén nyilvánosan bántalmazta **Elisabeth Schmidt** osztrák színésznőt. A megszegyenített komika panaszos levele szerint: „Engem lakhelye előtt az utcán böszülten megragadni és kegyetlenül megtagolni nem irtódzott légyen.”¹⁴ S mindezt azért követte el az ájtatosságot végzők szeme láttára a magáról megfélemezett direktor, mert a színésznő mégsem hozza, hanem a magyar szintársulathoz csatlakozott. Az „ámokfutó” jelzőre rászolgált igazgatót persze azonnal elbocsátották.

⁹ BML Pvt. kgy. jkv. 1 758./1836.

¹⁰ BML Pvt. ir. 3 470./1844.

¹¹ BML Pvt. kgy. jkv. 3 192./1839.

¹² BML Pvt. ir. sz. n./1840.

¹³ Márfi Attila: Thália papjai Pécsen. 104. p.

¹⁴ BML Pvt. ir. 46. kü. sz. n.

Seytől megszabadultak a színház részvényesei, de mégsem érkezett el a hön áhított nyugalmi állapot Thália pécsi templomában. A tulajdonosok ugyanis nem voltak hajlandók magyar színtársulattal szerződést kötni, a német társulatok pedig több bosszúságot okoztak, mint örömet, vagy anyagi hasznot. 1842 tavaszáig nem kevesebb, mint hat igazgatóval próbálkoztak, de mindegyikükkel meggyűlt a bajuk. S azt a kézenfekvő megoldást, hogy megosszák a játszási időnyt a nemzeti társulatokkal csak egy újabb skandalumnak „köszönhetően” fogadták el.

„A csendesebb publikum alig bírt távozni a színházból”

A fenti idézet Pajnády József szenátor, a színházhoz kirendelt felügyelő biztos tollából származik, aki 1842 márciusában két héttel a botrány kipattanása után tett jelentést a szenátusnak.¹⁵ Annyit előjáróban elmondhatunk, hogy ez a botrány is sok hasonlóságot mutatott a hat évvel ezelőtt lezajlott „vérengzéssel”. Azaz a hangadók között ismét megtalálhatjuk nemes Barthos és Perczel urakat, a „statisztériát” pedig újfent a Lyceum felhevített diákjai szolgáltatták. Attól függetlenül, hogy szinte jelentéktelen dologon feldühödve tört ki a skandalum, amelynek hátterében később megkeresték, s meg is találták a nőt.¹⁶ A feszültség igazi indoka azonban minden bizonnyal a magyar színművészet ismételt mellőzésében kereshető. A színházban kitört rendzavarások kisebb szünetekkel heteken át tartottak. S hogy mi is történt valójában, azt Pajnády szenátor jelentésének rövid sommázatából tudhatjuk meg: 1842. február 26-án az esti előadáson „kevés morgás és elégtelenség támadt”, mert egy Menschel nevezetű komikus néhány perccel később jelent csak meg a színpadon. De mihelyt kilépett a pódiumra, rögtön leszakadt a kárpit, ami újabb feszültséget okozott a nézőtérben. Ekkor Pajnády felkereste a színdarab rendezőjét, Rémay Károlyt és felelősségre vonta a hanyagság miatt. A színész azzal védekezett, hogy ő minderről semmit sem tud, mert amíg a színpadon játszott, két ifjú a Lyceumból „enyelegni kezdett” Menschellel. A szenátor mindenestre, hogy az elégedetlenség elejét vegye, a színpadi feljáróhoz „egy strázsát állíttatott, hogy oda vidéki lábát be ne tehesse.” De ettől függetlenül, noha Rémay jól játszott, a diákok csak azért is kifütyülték.

S mivel mások nem követték példájukat, hamar elült a zsvajgás. Persze azért megfenyegették a komédiást, hogy nem ússza meg ennyivel a dolgot, mert örüljön neki, ha legközelebb csak kifütyülik. Rémay ezt az előadás végeztével rögtön tudatta is Pajnádyval, mire ő másnap felkereste a Lyceum igazgatóját, Nagy János apátkanonokot, s közölte vele, hogy a diákok rendzavarásokat szítanak a teátrumban, megfenyegetve a rendezőt, s ha lehet, vegye elejét a további szervezkedésnek. Az igazgató ígérete ellenére a szenátor szükségesnek vélte, hogy további intézkedéseket tegyen a rend érdekében. Ezért a városkapitánytól négy hajdút kért, a helyőrségtől pedig egy hadnagy vezette hét fős szakasszal erősítette meg a színház védelmét.¹⁷

A következő előadásra éppen ezért csak március 4-én került sor, hátha addig elülnek az indulatok. Hiába tartottak szokatlan módon ilyen hosszú szünetet, a feszültség csak növekedett, s az ominózus előadáson pedig valósággal elszabadult a pokol, legalábbis a derék szenátor szerint: A skandalum már akkor kezdetét vette, amikor Rémay

¹⁵ BML Pvt. ir. 731./1842.

¹⁶ A források arra engednek következtetni, hogy Rémay Károly színész és Gaál Ferdinánd főszolgabíró szerelemföltétele állt a háttérben. A hölgy természetesen a társulat egyik tagja volt. Nevét nem őrizték meg a források

¹⁷ Márfi Attila: Német és magyar teátristák... 449-451. p.
BML Pvt. ir. 731./1842.

először a színpadra lépett. Mert rögtön óriási füttykoncert és fújogás fogadta. Erre a kevély teátrista csak tovább ingerelte a publikumot azzal, hogy megvetőleg végignézett a renitenskedők seregén, s meg se szólalt. Persze a diákok még jobban feldühödtek ezen és „almával, kolompérral, s egyebekkel meghajigálták az átkozott németet!”¹⁸ Pajnády erre megparancsolta a komikusnak, hogy kövesse meg a publikumot, mert ellenkező esetben nagyobb lesz a zűrzavar. Rémay, aki most már igazából megrettent, ezt meg is tette, és a láрма úgy ahogy el is ült, s a játék folytatódhatott. De ekkor újabb fordulat következett:

„Hanem a játék alatt, míg én a színészeket odafenn bátorítottam, az ifjúság Rákóczy indulóját húzatta, azután a színjáték vége felé a diákok azt követelték, hogy Rémayt zárássam be.” Mivel erre nem volt hajlandó, többen is felugráltak a színpadra, hogy ott a szerencsétlen komikust rögtön elverjék. Ekkorra már felsorakoztak a perzekutorok is, s nem engedték őket a teátrista közelébe. Persze erre még jobban felbőszültek, s kórusban kezdték követelni, hogy Rémayt azonnal vessék börtönbe, mert különben „akárhol is, de nagyon meg fogják verni.” S hogy elszántságukat tett is kövesse, a bejáratú ajtókhöz diákokat állítottak őrködni, nehogy a delikvens meg tudjon szökni előlük. Ezért aztán „a csendesebb publikum alig bírt távozni a teátrumból.”

A kedélyek megnyugtatóására, na és Rémay testi épségének megóvása érdekében ő is megismerhette, ha rövidebb időre is, mint Kurt, a város börtönét. De ezzel korántsem csillapodtak le az indulatok. A diákok napokig felvonulásokat, szerenádokat, s rokonszenv tüntetéseket szerveztek. Még 1842. március 15-én éjjel is hangos volt tőlük a Mária utca. Féktelenségüket a Polgári Casino székházának néhány ablaka bánta. A szenátus erélyes közbelépésére két nap múlva a tanintézet széleskörű vizsgálatot indított, amit maga Haas Mihály professzor, későbbi szatmári püspök vezetett le.¹⁹

A többnapos vizsgálódás újabb részleteket is felszínre hozott, ami bizonyította, hogy a diákság vérmérsékletétől függetlenül a feszültségek gyökere, a személyi sérelmeket leszámítva, mélyebb okokra vezethető vissza. S emiatt nem ajánlatos csak a diákokon elverni a port. É felismerés, na és Gaál Ferdinánd főszolgabíró közbenjárásának hatására egyetlen diákot sem csaptak el az intézetből. Lassan elültek az indulatok, s a város és a Casino vezetése is hajlott a kompromisszumra, azaz keresték a megegyezés lehetőségét a vármegyével a nemzeti színészet pártolása érdekében. E konszenzus eredményeként még ez év nyarán, ha kis időre is, de játéklehetőséghez jutott az első magyar színésztrupp a Mária utcai kőszínházban. Hevessy Imre társulatát rokonszenvesnek ítélték meg, mert a következő esztendőre is elnyerték a fellépési jogot.²⁰

Hasonló szintű botrányra szerencsére már nem került sor a Mecsek alján, mint ahogy a későbbiekben sem jegyezték fel kirívó, ilyen jellegű eseményt. Lassan lezárult városunkban a reformkor alatt az a polgárosodási-értékkeremtő folyamat, amelynek vadhajtasáiként a nemkívánatos jelenségek is „színre” kerültek. Ám ezek a botrányok szinte szükségszerű velejárói voltak a színművészet gyökeret verésének, sőt tovább gazdagították azt a hőskorszakot, amelynek értékeire alapozva biztosítottá vált Pécsett is a színészet megújulása.

¹⁸ Uo.

¹⁹ BML Pvt. ir. 823./1842.

²⁰ BML Pvt. ir. 2 681./1843.

SZIRTES BÉLA

EMLÉKEK A PÉCSI BÁNYATELEPEK HÉTKÖZNAPJAIBÓL

A pécsi szénbányászat megszűnésével párhuzamosan napjainkban több cikk, tanulmány és könyv látott napvilágot a bányászat múltjáról. Ezeket olvasva az a meggyőződés erősödik az események egy részét megélt tanúban, hogy a levéltárak adataival történő leírás nem teljes. Élményei és a családi szájhagyomány alapján emlékek ébrednek, amelyek szigorúan személyesek, mégis hozzátartoznak a történethez, ugyanakkor természetesen hiányoznak a publikációkból. Ilyen emlékezőként vettem kézbe a tollat, mert mind kevesebben vagyunk, akik megélték a DGT időket, és még kevesebben azok, akik emlékeiket papírra is vetik. Talán érdeklődő is akad.

Rücker-aknán születtem, *Luftkolonie*-n és az István-aknai készenléti lakótelepen nőttem fel felvigyázói lakásban. A rokonság a szabolcsi Felsőtelepen (Luftkolonie) és a pécsbányai *Kolónián* lakott, főként munkás és felvigyázói lakásokban. *Népiszkolai* tanulmányaimat a szabolcsi *Társulati Iskolában* végeztem. Ide István-aknáról hat éves korunktól minden nap, esőben, hófúvásban és napsütésben a *schicht*-re igyekvő munkásokkal együtt, gyalog tettük meg a *Schiefer*-dombon át a hegyes-völgyes 4 km-es távolságot. Az István-aknai (a köznyelven *Új-akna*) lakótelepnek az a fele, ahol laktunk, Somogy községhez tartozott, hatósági ügyes-bajos dolgainkat a somogyi körjegyzőségen intéztük. Mindennek következtében állandóan gyalogoltunk a somogyi falu és a pécsbányai Gesztenyés között, így módom nyílt megismerni a kolóniák életét. Az emlékeim elsősorban Mecsekszabolcsra vonatkoznak, de a lényegét illetően érvényesek a többi telepre is.

Milyen is volt a *kolóniák* világa a benne élő ember szemével? Megkísérlek erre a teljesség igénye nélkül választ adni, vállalva a szubjektivitás és a tévedés veszélyét is, annak érdekében, hogy mást is emlékezésre késztessek. A kolóniák világa mindekelőtt zárt volt, mind fizikai, mind átvitt értelemben. Aki ebbe a világba került, született, nehezen léphette át e világ külső és belső határait. Ezekről a határokról, a *határátlépési* lehetőségekről, a kolóniák életéről mondom el részben családunk sorsával ilusztrálva néhány személyes élményemet.

A társadalmi különbségek

A bányatelepek társadalma szigorúan hierarchikus volt. A kolóniák társadalmának belső határait átlépni nehezebb volt, mint a külsőket. Huszár Zoltán tanulmánya helyesen differenciál munkás, felvigyázó és tisztviselő között, de a lakáson túlmenően még sok minden megkülönböztette egymástól ezeket a kategóriákat.¹ Ugyanakkor ezek a kategóriák sem voltak homogének. Viszonylag a munkások összetétele volt a legegységesebb. A munkások között más elbírálás alá estek a föld alatt, és más a külszínen dolgozók, a rövid vagy hosszabb szolgálati idővel rendelkezők, az újonnan jöttek, vagy a több generációs munkások, akiknek a viselkedésével kapcsolatban kifogások merültek föl.

A vájárok elitjét a **bányamentők** képezték. Bányamentővé csak fizikailag egészséges, a szakmáját jól gyakorló, megbízható, fegyelmezett vájár válhatott. A szó eredeti értelmében önfeláldozó munkájukat a vállalat megbecsülte. A vájárok kiválasztás után, szigorúan önkéntesen lettek mentők, a föld alatti egészséges, fiatal felügyeletnek viszont kötelező volt a bányamentés. Bevetés alkalmával rangra, beosztásra való tekintet nélkül

¹ Huszár Zoltán: Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. In: Pécsi Szemle, 1998. ősz-tél, 68. p.

egyforma munkát kellett végezni minden mentőnek, egyedül a fizikai állapot és a szakértelem számított. A veszélyben együtt, egymásra utalva kockáztatta életét a vájár, az aknász és a mérnök. A bevetett csapat vezetője nem feltétlenül az egyébként legmagasabb rangú bányamentő volt. Mindezért a mentőcsapaton belül az emberi kapcsolat liberálisabb, a szervező maga pedig a kor legdemokratikusabb munkahelyi intézménye volt.

A legjobb vájárokból kerültek ki a **csapatvezető vájárok**. A nagy létszámú fejtési munkacsapat vezetői már nem végeztek fizikai munkát. Ezeket a vezetőket azonban a földalatti felügyelet indokolás nélkül, bármikor leválthatta, és mást állíthatott a helyére. A társaság a föld alatt dolgozó átlagvájároknál jobban megbecsülte a **külszíni iparosok** elitjét. A mélybányászat működtetéséhez szükséges nagy gépek (kompresszorok, szellőztetők, szállítógépek, szivattyúk) fenntartása, javítása különlegesen képzett szakmunkásokat igényelt. Az egyes gépek javítására specializálódott iparosok, a gépek kezelői és különösen a szállítógépek kezelői, megbecsült rétegét képezték a munkásoknak.

Nem így a **külszíni napszámosok**. Ezek döntő többségét úgy foglalkoztatta a DGT, hogy nem vette az állományába, ennek megfelelően a vállalat által nyújtott szolgáltatásokból (lakás, stb.) nem részesültek. A bánya felügyelete a sajátjaikkal együtt osztotta be őket munkára, ugyanúgy felügyelte, irányította munkájukat, mint a sajátjait. Minden bányakerületben volt egy vállalkozó (Szabolcsan a *Vitézharka*), akik ezeket a dolgozókat fizették és formailag foglalkoztatták, de a *vállalkozó* velük gyakorlatilag nem is találkozott. Ezek a férfiak és nők főként az építészetnél, a fatelepeken, az anyagraktárban, a külszíni szállításhoz, a vállalati szántóföldeken, stb. dolgoztak, és számuk a vállalatnál időszakosan összesen több százat is kitett. Ez a megoldás nagyon kényelmes volt a Társaságnak, mert ezek a személyek a vállalati dolgozók jogaival nem rendelkeztek, és számukat a szükségletnek (pl. az idénymunkának) megfelelően minden következmény nélkül tetszés szerint változtathatta.

Fizikai munkás kategóriából két út vezetett felfelé. Mindkettőt jó munkával, és a vállalat iránt tanúsított lojalitással lehetett elérni. A külszíni munkásból *betanított munkás* válhatott, a vájárból *tarisznás aknász*.

A bányatelepi köznyelv azokat nevezte **tarisznás aknásznak**, akik bányaiskolát nem végeztek, pályájukat munkásként kezdték és kinevezésükig, a többi munkáshoz hasonlóan, tarisznával a vállukon jártak dolgozni. A tarisznának kettős célja volt, munkába menet abban vitték az elemózsiát, hazafelé a tüzelőnek való hulladékfát, a *klecnit*. Ez utóbbi hazavitelét a vállalat hallgatólagosan legtöbbször elnézte, mert ezzel megoldódott a munkáslakások fűtésének faellátása (illetménytelen ugyanis minden alkalmazott kapott a vállalatától, illetményfát viszont csak a vezetők). A *betanított munkások* és a *tarisznás aknások* munkahelyi vezetők lettek, fizikai munkát többé nem végeztek, az előző munkás állományban maradt, az utóbbit felvigyázóvá nevezték ki. Ezek az előrelépési lehetőségek a pécsi munkás előtt jobban nyitva álltak, mint a többi hazai bányánál. Ennek oka a DGT személyzeti politikájában keresendő.

Rang és beosztás különbözött egymástól a bányavállalatnál. A *felvigyázó* és a *tisztviselő* fogalmakat más értelemben használták, amint az az elnevezésből fakad, és ahogyan azt ma értelmezzük. A felvigyázó nem feltétlenül a fizikai dolgozók munkáját irányította, lehetett irodai alkalmazott is. A tisztviselő végezhetett adminisztrációs, gazdasági, pénzügyi tevékenységet, de ténylegesen irányíthatta, vezethette egy üzemszám munkáját is.

A **felvigyázó** cím tehát rangot és nem beosztást jelentett. Akit felvigyázóvá kineveztek, az jobb lakáshoz, és bizonyos előnyökhöz jutott, lakhelye és társadalmi helyzete szerint elkülönült a munkásoktól. Ezt az elkülönülést a kor szelleme elvárta, ugyanakkor ennek mértékét egyéni emberi tulajdonságok nagymértékben motiválták. Előfordult, hogy az aknász a munkahelyen az apjától is megkövetelte az *aknász úr* megszólítást.

A felvigyázót rangban a **segédtisztviselő**, majd a **tisztviselő** és a **főtisztviselő** követte. A segédtisztviselői és tisztviselői cím elnyeréséhez sem volt szükség általában magasabb iskolai végzettségre. Főtisztviselők viszont általában csak egyetemi végzettséggel rendelkezők lehettek. Ezekben a mondatokban azonban a hangsúly az "általában" szón van, mert gyakran adódtak kivételek.

A föld alatti bányamunka felügyeletének különböző beosztásait a felsorolt valamennyi rangban álló személy elláthatta. Lehetett felvigyázói című aknász, főaknász, vagy segédtisztviselői, tisztviselői rangú műszakmester, bányamester, főbányamester és végül főtisztviselő rangban mérnök, felügyelő, főfelügyelő. A mai értelemben vett üzemvezetőt bányagondnoknak hívták.

A nők foglalkoztatása a bányavállalatnál alárendelt jelentőségű volt. Vezetői beosztásban egyáltalán nem találkozhattunk nővel, alkalmazotti, adminisztrációs munkakörben is csak elvétve. A fizikai munkások között a külszínen napszámosként a fentiekben leírt módon néhány munkakörben foglalkoztatták őket (szénosztályozók, építésszerek, küldöncök, takarítók, stb.). A rászoruló, nagycsaládos, dolgozni akaró nők a székesegyházi uradalom erdészetében találtak időnyomukat (*robotba jártak* Árpádtetőre).

Ez a sokféle rangú, és társadalmi helyzetű ember a korabeli kolóniákon viszonylag kis területen, összezártan élt. Gyakran látták egymást, és részben érintkeztek is egymással. Ez az érintkezés azonban nem volt egyenrangú.

A lakásviszonyok

Lakás gyakorlatilag ingyen járt mindenkinek. A lakások fenntartását költségterítés nélkül végezte el a vállalat, de amíg a munkásoknak ezt kérni kellett, és várni a kielégítés sorára, addig a vezetőknél ez másként működött. A Társaság megkövetelte a számára fontos vezetőktől, hogy az üzemek közelében lakjanak. A készenléti lakótelepen lakók ellátásáról viszont rugalmasan gondoskodott. Ami igény felmerült a lakásban és körülötte, azt az üzem térítés nélkül biztosította. Ezeknek a juttatásoknak az volt a feltétele, hogy az illető vezetőnek saját magának mindent le kellett utalványoznia. A lakások terén lényegesen nagyobb volt a változatosság, mint az a különböző megjelenő publikációkból ismert, és a lakásokkal való gazdálkodásnak lényegesen nagyobb szerepe volt a vállalat életében, mint egyszerű szociális kérdésnek.

Munkáslakás valóban egy- és kétszobás létezett, de a kétszobás "fehér hollónak" számított. A kétszobásban találunk hagyományos elrendezésűt és egyszoba manzárddost. A szobaszámon kívül még sok mindenben különböztek egymástól a lakások. Fontos volt, hogy a lakás melyik telepen van. Lényegesen mások voltak a lakások és a lakókörnyezet például *Béka-városban*, *Judenburgban*, *Rigli-ben*, a *Felsőtelepen*, vagy esetleg *Meszesen*. A felsőtelepi, meszesi, gesztenyési lakások viszonylag újak voltak, jobb körülményeket biztosítottak. A munkáslakások állapotukban, kiépítettségükben, az üzemtől, a közintézményektől való távolságban lényegesen különböztek egymástól. (Például nem mindegy, hogy az illemhelyre fedett tető, vagy a szabad ég alatt vezetett az út, a lakások a szabadba nyíltak, vagy a szomszédokkal közös térbe, mekkora volt a kert, hány kilométert kellett az élelmitárig gyalogolni, stb.)

Az 1920-as években a pécsbányai *Gesztenyészben* a régebbi kolónia északi részén, a Felsőtelepen, a somogyi és vasasi kolónián, *Újhegyen*, az *Ullman* (Erzsébet) és a *Cassian* (Borbála) telepeken és Meszesen épültek munkás, a Gesztenyészben, az *István-aknai* és *Thomen-aknai* készenléti lakótelepeken, az újhegyi, mai Buzsáki út két oldalán felügyeleti lakások. Ennél azonban lényegesen több helyen, és többféle lakás létezett mind a munkások, mind a felügyeleti dolgozók részére.

Régebben épült felügyeleti lakások főként Pécsbányán voltak, mert a kolónia régebbi, déli felén működött a Mária utcai épület elkészültéig a DGT igazgatási központja. Az itt lévő felügyeleti lakások megmaradtak, és az igazgatási épületek egy részéből is lakásokat alakítottak ki. Korábbi években épült felügyeleti lakások sokféle voltak, többek között György-akna mellett, Ferenc József-akna mellett főtiszt lakások (*urak háza*), András-akna mellett, a Béka-várostól északra lévő völgyben (Új György-akna), Rücker aknán és máshol.

A huszas években a készenléti lakótelepeken kívül a kolóniák belsejében is épültek felügyeleti lakások. Így többek között a Felsőtelepen, az élelmitár környékén, és a *Kisztihand* utcában felvigyázói és tisztviselői lakások, Meszesen, stb. Ezek és a korábban épült lakások elrendezésükben, alapterületükben, a kapcsolódó melléképületekben, a kertekben, udvarokban, nagyon eltértek egymástól, és a közismert készenléti lakások típusaitól. Felügyeleti lakás tulajdonképpen három kategóriájú létezett: felvigyázói, tisztviselői és főtisztviselői. Ezek a szobaszámon kívül a lakáshoz tartozó mellék létesítményekben is nagyon különböztek egymástól, fürdőszoba például csak a tisztviselői és főtiszt lakásokban volt. A viselt rang és a lakás viszont nem mindig fedték egymást. Lakott s. tisztviselő és tisztviselő is felvigyázói lakásban (fordított esetről nem tudok), és tisztviselő főtisztban, vagy fordítva.

Anyai nagypapám s. tisztviselő **kocsimesterként** egy Béka-város feletti felvigyázói lakásban lakott. A háromszobás nagy lakáshoz különálló borospince, mosókonyha, több raktár tartozott, ezenkívül külön gyümölcsöskert (szilvás), gazdasági udvar, virágos- és veteményeskert, előudvar és a kertben fürdőmedence.

A felügyeleti lakások tehát igen nagy változatosságot mutattak földrajzi helyüket és komfortjukat illetően. Nem volt mindegy, hogy egy István-aknán dolgozó felvigyázó Rücker-aknai, felsőtelepi vagy István-aknai felvigyázói lakást kapott-e. Ez a sor, tapasztalatból tudom, a hivatali rangon belül is előrelépést jelentett. A kolóniák belsejében lévő felügyeleti lakásokban laktak a régebbi aknák dolgozói (Ferenc József-akna, András-akna), a tanítók, az élelmitáras, az építészet vezetői, a vasútállomás főnöke, stb. és azok a felvigyázók, tisztviselők, akiknek jelenléte az üzemzavar-elhárításban nem volt elsődleges fontosságú. A lakás minősége, a nagyobb és kedvezőbb helyen lévő lakáshoz jutás, a munkahelyi ítéletétől, ezen belül a dolgozó politikai magatartásától függött. (Nagyszüleimnek ki kellett költözniük a szobamanzardos lakásból, mert nagypapám az országgyűlési képviselői nyílt szavazáson a szociáldemokrata párti Dick képviselőre szavazott).

Fentiek részletezésével talán sikerült érzékeltetni, hogy a lakáselosztás, a lakás-cserékben való döntés miért volt a legmagasabb beosztású üzemi vezető, a bányagondnok bánya-főfelügyelő kizárólagos joga. Hetente tartott fogadónapján (*kihallgatáson*) bárki előadhatta kérését. A lakáselosztás az üzemvezetés egyik hatékony vezetési eszköze, a személyzeti munka alappillére volt.

A bányatelepi közállapotok

A kolóniákon a lakóépületek gondozottak, az utak jó állapotúak voltak. A lakótelepi belső és a telepeket egymással, a várossal és az üzemekkel összekötő makadám utakat rendszeresen tartották, rendszeresen felújították. Télen lovas hókéssel reggelre az utakat járhatóvá tették. Minden lakott és fontosabb közterületet jól kiépített gyalogos utak kötötték össze, és ezek fontosabbjait télen a hóesés után azonnal, de a műszakba indulás időpontjára mindenképpen megtisztították, és salakkal vagy fűrészporról jól csúszásmentesítették.

A lakásokban villany (a társaság erőműjéből ingyen szolgáltatották), az utcákon közvilágítás, a munkások lakta utcákban közutak, a felügyeleti lakásokban vezetékes ivó-

víz volt. Minden bányakerületben volt labdarúgó pálya, működött énekkar, színjátszó kör, könyvtár, önkéntes tűzoltó egylet és "kultúrhelyiségszerű" létesítmény, amelyek általában lakásból átalakított épületrészben, vagy valamelyik kocsmában kaptak helyet. Ezeknek az intézményeknek a működését szabályozták, és működésük ténylegesen is a szabályzat szerint folyt.

Amikor Pécs külvárosaiban a közállapotok, a közbiztonság még nagyon rosszak voltak, a bányatelepeken mai szemmel is alig hihető rend uralkodott. A rendnek, a szabálynak, a felsőbbség szavának általában súlya, tekintélye és hatása volt. Minden kolónián a vállalat biztosította a rendőrség, csendőrség elhelyezését, és gondolom anyagiilag is hozzájárulhatott fenntartásukhoz. A társadalmi rend csak a viszonylag gyakori sztrájkok idején forgott volna veszélyben, ha erre a vállalat, a karhatalomra támaszkodva, nem ügyelt volna mindenkor különös gonddal és szigorral. Így társadalmi rendbontásra ismereteim szerint, egy-két sztrájk alkalmával történt hatósági túlreagálástól eltekintve, nem is került sor. A gyűlölt vezetők is nyugodtan és biztonságban éltek munkásközelben. Csak akkor volt valamennyire más a helyzet, amikor az ország társadalmi rendje felborult, de fizikai erőszakra akkor sem került sor. A közrend tökéletes volt. Sokszor gyalogoltunk este, sötétben több kilométert, lakott területen kívül családostól, de gyerekként egyedül is. Soha atrocitás nem ért bennünket és soha nem merült fel, hogy félnünk kellene.

A közlekedés

A bányatelepeken belül, a telepek és az üzemek, az egyes telepek, a telepek és a város között az általános közlekedési mód a gyaloglás volt. A vállalat a felvigyázók és a magasabb rangúak részére gondoskodott a bányatelepek és Pécs közötti rendszeres közlekedési lehetőségről. Hetente egy alkalommal a bányatelepekről lóvontatású társasjárat (omnibusz) közlekedett a városba. A járatra az arra jogosultaknak előre kellett helyet foglalni. Az omnibusz a Búza térig vitte utasait, ott beállt egy fogadó udvarára, majd onnan délután indult vissza.

Segéd-tisztviselői rangtól, első sorban a készenléti telepeken lakók részére, lovasfogat (hintó) állt rendelkezésre a városba, vagy a környékre történő utazáshoz. Noha ez nem volt írott jog, a segéd-tisztviselők és tisztviselők, az üzemvezető előzetes engedélye alapján, havonta egyszer vehették igénybe ezt a lehetőséget, a főtisztviselők többször. A munkások, főként a munkásasszonyok viszont gyalogosan tették meg a kolóniák és a város közötti 4-8-12 km-nyi távolságot. Abban az időben a gyaloglás általában, és ez a távolság sem számított nagy tettnek. Emlékszem nagyanyámra, amint fején nagy kerek kosárral gyakran ment Szabolcsról a pécsi piacra gombát árulni.

Mivel a DGT a Mohács-Pécsi Vasút tulajdonosa is volt, a távolabbi utazáshoz kedvezményes vasúti és vízi utazást biztosított dolgozóinak. Évente egyszer mindenki utazhatott szabadjeggyel az MPV vasútvonalán és a DGT hajójáratán (ha akarta egészen Passauiig). Segéd-tisztviselői rangtól felfelé a MÁV dolgozóival azonos vasúti igazolvánnyal és jogosítványokkal rendelkeztek.

A közellátás

A bányatelepi élelmitárban mindent meg lehetett kapni egy bizonyos igényszinten, ami az élethez szükséges volt. A városba csak akkor ment valaki vásárolni, amikor nagyobb választékból és igényesebb árut kívánt venni. Az élelmitár elnevezésre újabban több név is feltűnik a publikációkban, hivatalos iratokban magam is találkoztam ezek némelyikével, de a korabeli köznyelvben én *élelmitár* és egyszerűen *raktár* néven kívül más elnevezéssel nem találkoztam.

Az élelmitár tulajdonképpen egy korai ABC volt, mert a sótól a ruháig minden árut tartott. A vásárolt árunak a bérből történő havi elszámolását (levonását) már sokan leírták. Működött itt azonban *házhozszállítás* is. Az István-aknán lakók a nagybevásárlásokat, a *faszolás-t* (fassen=felvételezni), úgy bonyolították, hogy az igénylést eljuttatták a raktárba, ott a rendelt árut összecsomagolták, és egy vállalati lovas kocsi házhoz szállította. A fizetés a havi bérből történő levonással történt, nem emlékszem egyetlen reklamációra sem. Az élelmitárban a dolgozók tulajdonképpen önköltséges áron vásárolhattak. A vételezési ár és az élelmitár önköltséges ára közötti különbséget a vállalat a vásárlóknak visszatérítette (Ez volt a *renumeráció*, a visszafizetés).

Az élelmitáron kívül a társasággal bérleti viszonyban álló hentes és mészáros, kocsmá, daráló, malom, füstölő állt rendelkezésre. Volt társasági pék is. A pékek azonban kenyeret nemigen árultak. A bányászasszonyok otthon készítették, dagasztották meg a család kenyerét, a pékhez csak megsütni vitték hetente egyszer vagy kétszer. A kocsmában bort és pálinkát mértek, sört sokan otthon főztek. Morvaországból származott nagyanyám az őseik földjéről hozott sörkészítési tudományát itt is gyakorolta. A bányatelepi munkáskonyha asztala alól nyíló *pincéből* (tulajdonképpen néhány négyzetméteres veremből) kínálta a vendégeket. Mi gyerekek is gyakran kaptunk belőle, ereje nem sok volt. Húskészítményt lehetőleg mindenki maga biztosított a családjának. Az éves disznóölés hozzátartozott az élet rendjéhez, nem volt olyan "rendes" család, amely ne vágott volna legalább egy disznót. A disznótor ünnepeknek számított, amelyben részt vettek a családon kívüliek, sőt "idegenek" is jöttek (a *maszkák*). A sikeres disznóölés mércéje az volt, hogy mennyi lett a zsír. A "zsiros kenyér" volt a bányatelep lakóinak fő tápláléka. Ezt vitt a munkás magával *schichtre*, ezt kapott leginkább a gyerek, ha megéhezett. A zsírral ki kellett tartani a következő évi disznóvágásig. A társulati füstölő szakszerűen tartósította a nyárig kitartó húsokat, töltelékeket.

Ipari szolgáltatásokról a vállalat nem gondoskodott, a cipészek, szabók stb. magánvállalkozók voltak, és általában a telepek körüli magánházakban éltek. Itt működött sok, az élelmitárral konkurálni merő magánkereskedő is. A kereskedőknél több sikerrel vették föl a versenyt a társulatiakkal az ugyanitt megtelepült kocsmárosok, pékek. Ők valóban nyújtottak választékot és sokszor jobbak voltak a társulatiaknál.

A közelítés a háború alatt is zavartalan és megfelelő volt, semmiben sem szenvedtünk hiányt. Igaz, hogy bizonyos cikkeket *limit-re* kaptunk, de ez is olyan mennyiség volt, hogy még tartalékolni is lehetett belőle. Az ellátási rendszer csak a front átvonulásával omlott össze, ekkor egy ideig az ország lakosaihoz hasonló helyzetet éltünk át. Szerencsére az országnak kellett a szén, így az ellátás viszonylag hamar rendeződött valamennyire, de ez már egy más történet.

Az iskola szerepe és a személyzeti politika

A DGT személyzeti politikájában fontos szerepe volt a társulati elemi (nép)iskoláinak. Egyrészt, mert rendre és a rendszer szeretetére nevelt. Másrészt, mert kiválasztotta a jó képességű gyerekeket, és tájékoztatta erről a bányáüzemet. A munkahely így számíthatott a középvezetői utánpótlásra, kiválaszthatta előre a jövőbeni tisztviselőket. A Társaság sokkal szívesebben foglalkoztatott ugyanis saját maga által kinevelt vezetőket, mint szakirányú, vagy más magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket. Ez a tudatos szemlélet nagymértékben meghatározta, és rányomta bélyegét a Társaság életére, az emberek magatartására: Mindenkiből lehet "valami", sőt "majdnem minden". A kiválasztásnál nagyon fontos szempont volt a tiszta, szép, olvasható kézírás. Írógépet még a két világháború között sem használtak az üzemekben, viszont a DGT

tisztviselői híresek voltak szép kézírásukról. Ennek azért is volt nagy jelentősége, mert a DGT sokáig Bécsből irányított, közismerten bürokratikus intézmény volt, így mindenről írást kellett készíteni.

A munkába állt fizikai dolgozókat – részben iskolai, részben munkahelyi kiválasztást követően – a munkahelyen fokozatosan, a "számárlétrán" végigjáratva nevelték, képezték középvezetőkkel. Az adminisztrációs utánpótlást már a iskolában, a földalatti felügyeletet a munkahelyen választották ki. A bányász szakmai előrelépésnek, csapatvezetővé, vagy felvigyázóvá válásnak feltétele volt bányamentőnek lenni. A legértelmesebb bányamentők közül választották ki a későbbi munkahelyi vezetőket. Az ily módon szerzett képzettségről azonban az illetők nem rendelkeztek semmiféle bizonyítvánnyal, így ez annak ellenére sem vált máshol felhasználhatóvá, hogy szakmai tudásuk felért az iskolát végzettekével. Ez a helyzet nagy mértékben "röghöz kötötte" a felügyeletet. A munkahelyi aknásznevelés mellett támogatta a vállalat a fiatal, általa kiválasztott munkásoknak az (aknászképző) bányaiskolában való tanulását is. Támogatta magát a pécsbányai bányaiskola létrehozását, majd működését, és a tanulókat heti két napi munkalehetőség biztosításával és ösztöndíjjal. Ezekkel az eszközökkel is sikeresen kötötte magához a társaság a középvezetőket. Érdekes csoportot képeztek azok a munkások, akiket egyelőre a vállalat holdudvarába tartozó valamely alvállalkozó foglalkoztatott a külszínen, és akiknél az ott végzett és megfigyelt munkavégzésétől függött, hogy a bányavállalat alkalmazni fogja-e őket a későbbiekben.

A vállalat elsősorban a bérezésnél használta ki azt a helyzetet, hogy dolgozóikat különböző eszközökkel magához kötötte. Annyi bért fizetett csak a felügyeletnek, amennyi a fizikai dolgozóktól minimálisan megkülönböztette őket. A fizikai dolgozók, ha korlátozottan is, de mégis szabadabban tudtak más bányavidéken munkát vállalni. (A szélesebb rokonság több tagja is áttelepült Tatabányára, ahol a közhiedelem szerint többet fizettek. Belőlük ott hamarosan szintén vezetők lettek). Az Amerikába, Belgiumba, Németországba kivándoroltak is munkások voltak, nincs tudomásom arról, hogy a kivándorlók között akár csak egy felvigyázó vagy tisztviselő is lett volna.

A DGT személyzeti politikájának három pillére: a népiskolai és munkahelyi kiválasztás, a munkahelyi saját vezetőképzés, és az érdem szerinti vállalati lakásjuttatás volt. Az ehhez társult alacsony bérezés rányomta bélyegét a kolóniák életére.

A nyelvi és nemzetiségi asszimiláció

A fentieknek nagy szerepe volt a kolóniákon lezajlott egyik legfontosabb és legizgalmasabb jelenségben, a nyelvi, nemzetiségi asszimilációban. Ugyanis a történelmi Magyarország területéről érkezettek mellett a Monarchia 12 tartományából és 5 további külföldről bevándoroltak éltek a kolóniákon, ahol néhány hektárnyi elzárt területen tíz nyelv és kultúra találkozott. A betelepülők "hozták magukkal" anyanyelvüket, és mivel sokan jöttek Ausztria-Magyarországból, illetve német érdekszférájú területekről, számosan hoztak magukkal valamilyen mértékű német tudást. A kenyeret adó bécsi székhelyű bányavállalat munkahelyi hivatalos nyelve sokáig a német volt, és ez volt a hivatalos iratok nyelve is. Önként adódott ezért, hogy az első közös nyelv, amelyen az újonnan érkezettek megérthették egymást a szomszédokkal, a péknél, a kocsmában, de főként a munkahelyen, a német lett. Így adódott, hogy a betelepültek első generációja beszélte saját, hozott anyanyelvét és annyit németül, hogy a legszükségesebbeket kommunikálni tudja. A második nemzedék tagjai már tökéletesen beszéltek németül, de még beszéltek hozott eredeti nyelvüket is (hogy milyen szinten, azt nem tudom megítélni, de azt láttam, hogy a második világháború utáni "önkéntes" lakosságcserenél, a csehül már nem tudó, de Csehországba visszatelepülők, nagyanyámat hívták tolmácsnak,

hogy megértessék magukat a fogadó ország képviselőivel). Ez a nemzedék már tudott magyarul is, de ha tehetette, németül szólt!

Szüleim (a harmadik nemzedék) anyanyelve már a magyar, de tökéletesen beszéltek a bányatelep különleges németét, a *kolonische deutsch*-ot. Otthon, hogy ne értssem őket, sokszor németül beszéltek gyerekkoromban. Talán mondanom sem kell, hogy mindent megértettem, de nemigen szólaltam meg németül.

A kolóniakon tehát kétlépcsős asszimiláció zajlott le: először a német vált a közös nyelvvé, és csak utána a magyar. Az egységes nyelv és kultúra kialakításához, a magyar nyelv elterjesztéséhez a bányatelepeken az iskola és az egyház nagymértékben hozzájárult. A pécsbányai templom felszentelését 1861-ben a püspök latinul végezte, utána a plébános német, majd szlovák nyelvű ünnepi beszédet tartott. Kezdetben a szentmiseket három nyelven tartották: németül, szlovákul és magyarul.

A fenti folyamat néhány kutatót is meglepett, amikor eltúlozzák a betelepülők számában a németek arányát. 1852-1925 között, a vállalati anyakönyvek tanúsága szerint 11.208 külföldi illetőségű munkavállaló állt a Társaság pécsi bányáinál munkába. Ezeknek 61%-a szláv nyelvterületről érkezett (a legtöbben Morvaországból 18,3 %, Krajnából 17,1%, Csehországból 14,3%, Horvátországból 4%), és mindössze 33% jött német nyelvterületről². A telepések nemzetiségét már nem ismerjük ilyen pontosan, mert a korabeli anyakönyvek az illetőségi helyet tüntetik fel, nem a nemzetiséget. Az egyes tartományok korabeli nemzetiségi arányai alapján végzett számításokkal valószínűsíthető, hogy kb. 51 % szláv, 42 % német és 7 % egyéb anyanyelvű letelepülő érkezett a bányatelepekre³.

Hogyan nézett ki ez a nemzetiségi kavalkád egy bányász családban? Apai dédapám Krajnából jött, tehát szlovén ("gráner"), apai nagyanyám morva, anyai nagyapám német, anyai nagyanyám horvát (bosnyák?).

Az asszimilációs folyamat két jelentős állomását kell még megemlíteni. A külföldről betelepültek hosszú ideig megtartották "illetőség"-üket és eredeti állampolgárságukat. A magyar állampolgárságot csak "Trianon" után nyertük el, miután addig Magyarország nem tartott igényt az "idegen fajúak"-ra, majd Trianon után a korábbi anyaország nem tartott igényt az áttelepültekre (mindez családi iratokból nyomon követhető). Születési anyakönyvi kivonatomban szerint: "Az atya Predaszla (Predaszel) községben, krajnai kerület, Jugoszlávia illetőséggel bír" (a bejegyzés kelte: 1930). A magyar állampolgárság elnyerését követően az 1930-as években névmagyarosítási hullám vette kezdetét. Ugyanezen irat tanúsága szerint: "A gyermek neve az atyáéval "Szirtes"-re változtatott. ...A magyar állampolgárrá vált gyermek vallása r.kat..." (az utólagos bejegyzés kelte: 1937). A magyar állampolgárságot tehát 1930 és 1937 között kaptuk meg. Pécs városának sok ismerősen csengő szép magyar neve ekkor született meg a bányatelepeken.

A magyarrá válás folyamata a Pécs környéki bányatelepeken az 1930-as években lezárult. Ez nem csak az állampolgárságban, a névváltoztatásban és a nyelvben, hanem a lelkekben is végbement. A második világháború alatt volt egy (vissza?) németesítési kísérlet a "Volksbund" szárnyai alatt, amelyet az akkor már a "Göring Werke" keretében működő vállalat is támogatott. Ennek azonban nagyon gyengécske eredménye volt, de a szele azért több családot megérintett. Hasonlóan nem mozgatott meg jelentős tömegeket a háború utáni csehszlovákiai önkéntes lakosságcsere sem (családunkban fel sem merült, hogy valaki is visszatelepülne), a kecsegtető, jobb anyagi lehetőségek csak néhány családot ösztönöztek visszatelepülésre.

² Dr. Szirtes László kutatása a DGT anyakönyvi adatainak feldolgozásában (kézirat)

³ Szirtes Mónika szakdolgozata, JPTE Tanárképző Kar (kézirat)

A cigányok

A társulati lakásokban nem laktak cigányok, cigányok nem is dolgoztak a vállalatnál. Azt hiszem, nem is volt ilyen szándékuk. Mivel nem voltak a vállalat dolgozói a társulati iskolába cigány gyerekek nem is jártak. A Luftkolonie környékén két fajta cigányság élt egymástól és a kolóniák népétől elkülönülve. A nagyobb lélekszámú az erdőben, az erdészházak közelében (József-házán), saját készítésű agyag kunyhókban, nagyon primitív életkörülmények között. A kisebb létszámú *kolompár* cigányok a falu szélén valamivel jobb körülmények között laktak. Ez utóbbiak szüleim szerint "veszélyesek" voltak, ezektől félni kellett. Nem tudom, hogy így volt-e, az utóbbiakkal nem sokat találkoztam, de a többiekkel nem volt semmi bajunk. Az erdészek felügyelete alatt dolgoztak, a lakótelepekre bejártak gombát, erdei gyümölcsöt, fából faragott teknőt, szerszámnyelet, stb. árulni, elvitték a felesleges holmit és az elhullott állatokat. A közrendet nem veszélyeztették, ha mégis, a csendőrség, rövid úton rendet teremtett. Van egy István-aknai gyerekkori emlékem, amikor 10-15 cigányt (férfiakat és nőket) az erdő szélén hanyatt fektettek, a lábukat fel kellett emelniük és a csendőrök elkezdték valamely ügy tisztázását. Nem tudom mire jutottak, mert ennél a fázisnál bennünket elzavartak.

A társadalmi feszültségek

Közismert, hogy a DGT "nyereségorientált tőkés nagyvállalat" volt, és jelentős, sok esetben egyedülálló szociálpolitikát folytatott az általa létrehozott bányatelepeken, a kolóniákon. Ne gondolja azonban senki, hogy a DGT munkásjóléti egyesület volt! Valószínűleg azok a szociális juttatások, amelyről a különböző publikációk szólnak, és amelyről mi is beszélünk. De minden, és mindenekelőtt a lakás csak addig járt, ahogyan ezt a DGT lakásainak hárszabályzata is rögzíti, ameddig a bányász dolgozott. Ha jól dolgozott, jobb lakás és több juttatás járt. Ha nem, kilakoltatás, kitoloncoltatás, sztrájkok esetén katonaság, csendőrség, puskatús, sortűz!

Gyerekkoromban több sztrájkot közelről is látni tudtam, úgy, hogy apám állása és a vállalat irányában tanúsított magatartása miatt a karhatalom nem jelentett számunkra soha veszélyt. Sztrájkok alkalmával a katonaság azonnal megszállta az üzemeket, csendőrök járőröztek az utakon. Ha a szociális ellátás "jól megfelelt a kor kihívásainak", akkor kellett lennie valaminek, ami miatt az elégedetlenség semmivel sem maradt el a hazai többiektől, sőt. Ez a lényegesen rosszabb munkakörülmények ellenére, a hazai többenél közmondásosan alacsonyabb bérezés volt. Lehet, hogy a jobb szociális állapotok nyújtotta "védőernyő" sarkallotta az alacsony bérezésre a társaságot. A felvigyázói és tisztviselő kar alacsony béreinél pedig az játszható szerepet, hogy ez többnyire saját nevelésű, magasabb iskolát nem végzett személyekből állt, így fokozottan kötődtek a társasághoz. A kitörési szándékot, a terület elhagyási vágyát bizonyítja a jelentős számú kivándorló is. Apai nagyapámék Amerikába indulva Dortmundból fordultak vissza (miután néhány évet ott dolgozva megkeresték a hazautazás költségét), mert nagyanyám honvágya erősebb volt Amerika vonzásánál.

A bányászcsaládok sorsát megkeserítő "intézmény" volt az 1930-as években a "szanált napok" rendszere. A vállalat a gazdasági dekonjunktúrából fakadó munkaerő-feleslegét nem a létszám, hanem a munkanapok számának csökkentésével oldotta meg. A heti 2-3 szanált nap miatt gyakorlatilag az összes munkást keresetcsökkenés érte. Ez a munkásoknak nagyon rossz volt, a vállalatnak viszont kedvező, mert munkásállománya így nem csökkent, szükség esetén rendelkezésre állott. Ezen a helyzeten csak a háború okozta fellendülés változtatott.

Szokások, szórakozás

Közismert, hogy Szent Borbála tisztelete mind a társaság, mind az egyház, mind a munkások nagy része körében általános volt, ünnepnapját megülték, az üzemekben munkakezdés előtt a szobra előtt imádkoztak. Kifejezetten népszokásnak tekinthető megnyilvánulásokról nemigen vannak emlékeink. Ennek oka lehet az is, hogy a kolóniák rövid élete alatt nem tudtak kialakulni szokások, a hazuról hozottak pedig nem tudtak elterjedni, vagy rövid idő után elhaltak, másokat a környezet (pl. az egyház) nem nézett jó szemmel. Vannak, akik még emlékeznek arra, hogy a Luftkolonien, a mai benzinkúttól északra rendszeresen kakasviadalokat tartottak. Szokás volt a "farsangtemetés" mindaddig, amíg a szabolcsi plébános hatására be nem tiltották. Leginkább gyakorolt népszokásnak tekintem a disznótorok alkalmával a rendszeres "maszkajárást".

A gyerekek szórakozása a legegyszerűbb eszközök használatával történő játékok, a csatangolás a környező erdőkben, madarak fogása, rabló-pandúrozás, bújócskázás, fogózás, ország szerzés földbe történő késdobálással, "pilinckezés", karikázás, "snúrozás". A bányászgyerekek strandolási lehetőség a *flúder*-ban nyílt, a bányából kiemelt, vasiszeptől sárga patakvizben. Igényes elfoglaltságot nyújtottak viszont a telepeken aktívan és színvonalasan működő cserkészcsapatok, a nyári táborozások (később kötelezően és kevésbé színvonalasan a Levente-mozgalom). A Társaság a gödöllői cserkész világtalálkozóra vállalati költségen négy teljesen felruházott, felszerelt csapatot küldött.

A felnőtt lakosság szórakozása a kocsmán, kuglizással kombinálva és a labdarúgó mérkőzésen kívül a kártya és az ital, az asszonyoké a szomszédolás és a pletykálokadás. A harmincas években működött Felsőtelepen már mozi, ide jártak a pécsbányaiak is. A téli időszakban több hetes programot jelentettek a disznóölések, a disznótorok, mert a széles család minden tagja "ölt", és ezeken minden tag családotól résztvett. Az őszi-téli időszakban gyakoriak voltak az egyes kocsmaokban rendezett táncmulatságok, "tánciskolákhoz" kötődő "össztáncok". Jellegzetes, kellemes, családias nagyrendezvény volt minden évben az erdei "majális". Ezeket leginkább a helyi önkéntes tűzoltó egyesület szervezte a bányaüzem anyagi támogatásával, a *majálisplatzon*. Nyáron rendszeresek voltak az egész napos kirándulások, amelyeken a széles rokonság részt vett. A kirándulások célpontja valamely erdei forrás környéke, József-háza, Melegmány, Kőlyuk, stb., vagy Sikonda volt. Természetesen mindenhol gyalogosan. A bányászasszonyok nagy része évente egy alkalommal gyalog elzarándokolt Máriagyűdre, és sokan kirándultak fürdési céllal vonattal Harkányba. Rendszeres vasárnap délutáni családi program volt a széles rokonság végiglátogatása.

Egyszeri, de sokaknak maradandó élményt nyújtott a DGT alapításának 100 éves jubileuma alkalmával szervezett kirándulás, amikor a Társaság bányászokat, cserkészeket, iskolásokat vitt saját költségén Bécsbe.

"A bölcsőtől a koporsóig"

A hangoztatott szép szlogent a Társaság – telepenként eltérő mértékben ugyan – a gyakorlatban is megvalósította. A társulati születésnőtől (Szabolcsan egyik nagynéném volt, aki engem is világra segített) az iskolán át a papig, a bányaorvostól a pécsbányai kórházig, a közellátástól a szórakozásig biztosítottak mindent, és ez a kor viszonyai között jó színvonalú életvitelt jelentett. Mindezt, annak és addig, aki és ameddig dolgozott. Aki nyugdíjba vonult, legyen az munkás vagy vezető, csak nyugdíjára támaszkodhatott, a vállalatra tovább nem. A lakást át kellett adnia, és ha nem tudott addig saját házat, lakást szerezni, bérletet kellett keresnie, vagy leggyakrabban valamelyik gyerekéhez költöznie.

A bányász családok

Talán sikerült vázlatosan érzékeltetnem, milyen keretek közt éltek a Pécs-környéki bányatelepek lakói. Arról még nem beszéltünk, hogy az emberek hogyan élték meg a bányatelepi helyzetet. Beszéltünk sztrájkokról, kivándorlásról, de ezek csak epizódnak számítanak. A lényeg az emberek élete, életérzése, sorsa. Megkísérlem ezt egy bányászcsalád sorsán illusztrálni.

Családunk apai ága az 1880-as években Szlovéniából települt át Pécsre (Pécsbányára). Krajnában zsellérként (*Keutschler*) és *3/4 telkes* parasztként (*3/4 Hübler*) éltek mindaddig, amíg Anton Kos, a DGT toborzásának engedve, Pécsre nem települt, magával hozva feleségét és a még Prewójében született Lorenz nevű gyermekét. Pécs számukra a biztos munkát, a megélhetést jelentette. A pécsbányai kolónián letelepültek első két generációja kétkézi földalatti munkásként, vājárként dolgozott, gondolom Károly- és Albrecht-aknál. Az első két nemzedék nehezen szokta meg, nehezen illeszkedett be a kolóniák szellemiségébe. Nem értette még a törvényeit, nem ismerte fel a lehetőségeit, inkább csak korlátait érezte. Ezt jelzi nagyapámék amerikai kivándorlási kísérlete is.

A második generáció, nagyapámék családja, a korabeli bányatelepi gyakorlathoz hasonlóan igencsak népes volt. Tizenkét gyerekük született, akik közül heten érték el a felnőtt kort, öt fiú és két lány. Ez utóbbiak már teljesen másként reagáltak környezetükre. Ma azt mondanák, hogy ők voltak a nagy nemzedék, az alapító atyák nemzedéke. Őt fiúból kettő ugyan még fizikai munkásként kezdte és vājár lett belőlük, de már egy sem fejezte be a pályáját munkásként. Sőt a lányok közül is csak az egyik férje maradt csapatvezető vājár, a másiból már aknász lett. A család a szabolcsi kolónia megbecsült, ismert, tekintélynek örvendő családjának számított. Talán azért is, mert több tagja kiemelkedett a munkás sorból, de azért is mert, dolgoz, szorgalmas, rendezett életvitelt folytattak. Hogyan volt lehetséges, hogy a család minden tagja kiemelkedett a munkás létből? Egyrészt működött az iskolai figyelő, kiválasztó mechanizmus. A legidősebb fiú a Társaság jóvoltából szakmai (közép)iskolába, a *Bányaiskolába* járhatott, és elismert, kiváló szakembere lett a földalatti és külszíni geodéziai méréseknek, a bányamérésnek. Sajnos Oroszországból nem tért vissza. A második fiút (az édesapámat), az iskola ajánlása alapján alkalmazta a vállalat, a külszínen, az anyagraktárban, kisegítő fiúként, hat elemi iskolával, onnan is ment nyugdíjba, annak vezetőjeként, százötven ember munkáját irányító tisztviselőként (jellegzetes DGT középvezetői életpálya!). A következő két fiú, fizikai munkásként kezdte és később vājárok lettek. Lehet, hogy nem voltak olyan tehetségesek, mint két bátyjuk, de az is elképzelhető hogy egyéniségük nyughatatlanabb volt. Ők csak jóval később tudtak kiemelkedni a munkáslétből, és lettek végül is aknászok. Az ötödik, a legkisebb fiú, talán mert ő volt a legtehetségesebb, talán azért is, mert majd két évtizeddel később született, más pályán futott. Az iskola őt is kiválasztotta, és számára azt is biztosította, hogy tanulmányait a bányateleptől távol, kollégiumban folytassa. Ő a homoki kollégium⁴ után elvégezte a bányaiskolát, majd elismert gyakorlója lett legidősebb testvére megszakított munkájának. A háború után a Soproni Egyetem Bányamérnöki Karának rendes, nappali tagozatát elvégezve bányamérnöki oklevelet szerzett, és a gázkötés ellen küzdő gyakorlat és tudomány nemzetközileg is elismert szakértőjeként a bányászati tudományok doktora címet érte el.

A betelepültek harmadik nemzedéke tehát már előrelépett a bányatelepi hierarchiában. Elhagyta korábbi társadalmi pozícióját, de nem hagyta, (ha a történelem nem

⁴ Benitzky Fiúnevelő Intézet, az Iskolatestvérek Rendje elemi és polgári iskolája Tiszaöldvár mellett, most Homokpusztán

kényszerítette), és nem is akarta elhagyni földrajzi helyét. Ezt majd a következő nemzedék teszi meg. A harmadik generáció megelégedett a sorsával, a körülményekhez képest talán jól is érezte magát, mindenesetre nem adta tanújelét elégedetlenségének. A politikai rendszerhez lojálisnak viszonyult, a szélsőségeknek nem engedett. Noha a háború alatt e tekintetben az előzőekben már említettek kivül nyilas és baloldali nyomás is nehezedett a telepek lakóira.

Az ismertetett családtörténet a bányatelepeken egyáltalán nem volt egyedi. Az anyai ág hasonló történetével is igazolhatnám ezt, de felsorolhatnék sok más családot is. Érdekes példaként megemlítem, hogy az anyai ág környezetében történt meg az egyedi, mégis nagyon jellemző eset, hogy a még Stájerországban, 1854-ben született vasasi bányamunkás fiúgyermek a DGT igazgatói rangú főtisztviselői beosztásába emelkedett.

A negyedik generáció tagjai már kedvező helyzetből startolhattak, szüleik közep-fokon szinte kivétel nélkül iskoláztatták őket. Többen felsőfokú végzettséget is szereztek. Ennek a nemzedéknek azonban már csak az idősebb tagjai kötődnek a szénbányászathoz, és a korábbi bányatelepről kevés kivétellel elköltöztek. Viszont ennek a nemzedéknek egyik tagja volt egy ideig az ősök munkája hajdani helyszínének (Pécsbánya és Szabolcs) legfelső műszaki vezetője. Gondoljuk csak meg, milyen messze áll egymástól hajdan egy Károly-aknai vājár, és egy kerületvezető bánya-főfelügyelő. De találunk közöttük kandidátust, egyetemi doktort, tanárt, más értelmiségit és egyéb szakembert is. A bányászathoz közvetlenül kötődött azonban csak hármat, közvetve kötődött szintén hármat. Így, vagy hasonlóképp élt, küzdött, dolgozott és haladt előre a bányatelepek népe. Ehhez hasonló familia a bányatelepeken még sok volt. Felsorolásuk megkísérlése csak sértődést okozna, mert biztosan sokan kimaradnának a sorból.

Epilógus

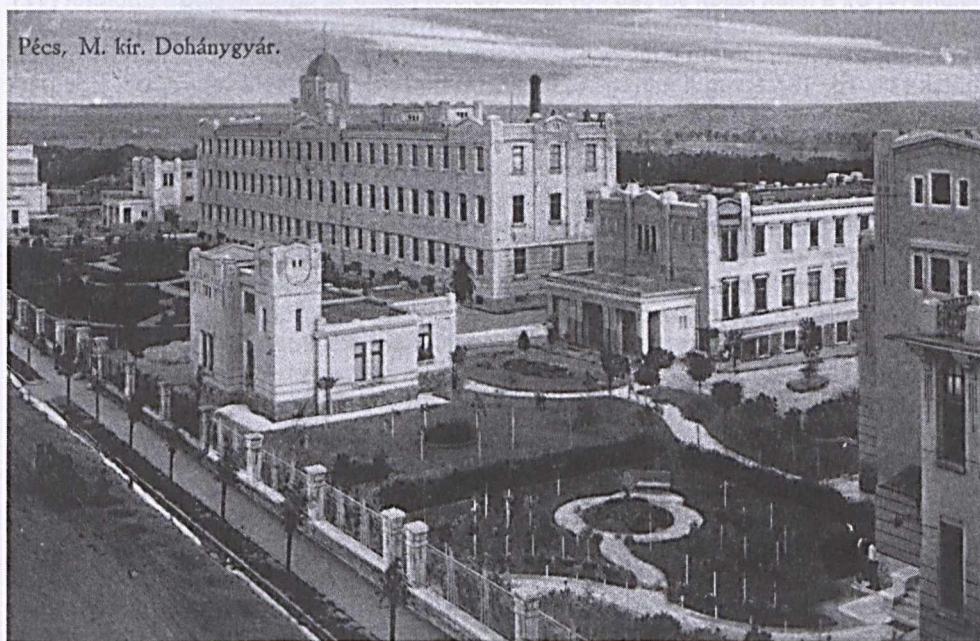
A Krajnából 110 éve betelepült gráner bányász dédapa népes ötödik nemzedékéből már nem akad senki, aki folytatná az előző négy nemzedék hivatását. Azonban, ha akarná sem lenne rá lehetősége! Mára elsüllyedt a bányatelepek világa. Ami ma látható, az már nem bányászvilág, és gyakran önmagában is lehangoló. Annak a világnak a lakói vagy meghaltak vagy szétszéledtek. Az országban, elsősorban Pécsen, számos olyan ember élt vagy él, töltött, vagy tölt be jelentős állást, és ért el tiszteletreméltó eredményeket, aki a bányatelepekről származott, annak "iskoláján" nevelkedett. Ebben az iskolában a legkeményebb tantárgy az az emberfeletti és sokszor embertelen földalatti bányamunka volt, amelyet őseink végeztek. Erről most nem beszéltünk, ez külön fejezetet érdemelne!

A fenti történet a telepek és az emberek sorsát egyaránt példázza: Egy letűnt világot, amelynek hatása máig él, és hat a bányatelepekről elszármazott emberek szellemiségében, értékrendjében, alkotó munkájában! Ezek a gondolatok támadtak fel bennem, miközben olvastam Huszár Zoltán Pécsi Szemlében megjelent tanulmányát. Így él emlékeimben az a bányatelep, amelynek adatait a szerző említett írásában, és más munkáiban is hűen, szakszerűen ismerteti. Kíváncsi volnék rá, hogy mások miként emlékeznek közösen megélt múltunkra!

Pécs, 1998. december

T. MÉREY KLÁRA A PÉCSI DOHÁNYGYÁR

Pécs városának van egy jellegzetessége, amely nem tekinthető műemléknek, a pécsiek szemében mégis az. Négy utca határolja érdekes épületegyüttesét, amelynek mindegyik tagja külön funkció ellátására épült. Külön életet élt és él, mégis szorosan Pécshez tartozik. Az egyetem szürke épülettömbje eltakarja a városon áthaladó főútvonal előtt, de ez sem zárja el teljesen attól. Ha közeledünk feléje, a gyárakra egyáltalán nem jellemző kellemes illatfelhő fogad, dohányillat lengi be a környéket.

A dohánygyár a tizedes években. Levelezőlap Borsy Károly gyűjteményéből

Aki megtalálja ezt a ma már jócskán elszigetelődött épületegyüttest, abban felébred a kíváncsiság: hogyan és miként került ez Pécsre, s mióta működik itt?

Pécs a 19. század második felében ugrásszerűen kiemelkedett Dél-Dunántúl megyeszékhelyei közül, magasra nőtt lakosságának számával, jól működő bányáival, gyáraival, kultúrintézményeivel. 1869-ben 20 ezer, 1880-ban 34 ezer, 1900-ban 43 ezer és 1910-ben 49 ezer lakosa volt, vagyis a város népessége negyven év alatt megkétszereződött. Ugyanakkor Baranya vármegye lakosainak száma mindössze 15%-kal gyarapodott. A falvak elszegényedő népessége a városban keresett munkalehetőséget. Az 1880-as években pusztító filoxéra tönkretette Pécs szőlőit, s ez nagyon megnövelte a munka nélkül maradt városlakók számát. Pécs város vezetői a rohamosan szegényedő lakosoknak munkalehetőséget akartak teremteni, ezért gyárak megtelepedését szorgalmazták. Legcélszerűbbnek egy állami dohánygyár megalapítása látszott, de Pécs város küldött

sége hasztalan ostromolta már az 1890-es évektől szinte évente egyre népesebb és előkelőbb küldöttekkel a kormányt. Az ország peremterületein, így Sepsiszentgyörgyön, Munkácson, Szepesbélán létesültek új dohánygyárak, de a déli területek kimaradtak e programból. Végül 1906-ban sikerült megteremteni a pécsi dohánygyár létesítésének pénzügyi kereteit, bázisát. 1908-ra elkészült a Dohány, Nefelejcs (ma Bacsó Béla utca) és Légszeszgyár utcák által behatárolt városi ingyenesen felépítendő dohánygyár tervrajza. Az építkezés hamarosan elkezdődött, és 1912. április 12-én már hivatalosan át is adták, a dohánygyárban megkezdődött a termelés.

Erdemes megnéznünk közelebbről is a tervrajzot, amelynek nyomán felépült a dohánygyár első "variánsa". A telek közepén áll a legfontosabb épület a négyszintesre tervezett gyártási épület (1). Két oldalán a műhelyépület (2), illetve a láda- és szertárraktár (3). Mögöttük a kazánház (4) és a dohányárú-raktár (5). Két oldalt két raktárépületet találunk (7, 8), a telek keleti sarkán egy lakóépületet (9) és az egészségügyi épületet (12). A telek nyugati sarkára tervezték a kapuslakot (14) és melléje az igazgatói épületet (13). A dohányárú-raktár mellett találjuk a deszkaraktárt. A telken szétszórta kertek, baromfiólak (11, 16, 17), s végül melegház és szaporító (15) található a tervrajzon. Egy park kialakítását is tervbe vették, melyet „pihenőhelynek” szántak a munka közötti étkezési szünetek idejére.

Amikor ezek az épületek elkészültek, a pécsi dohánygyár volt az akkori Magyarország 22 gyára között a legszebb és a legkorszerűbben felszerelt gyárüzem.

A termelést a legmodernebb gépekkel végezték, melyeket zömmel Németországból vásároltak, bár voltak Oroszországból és Lettországból származó gépek is. A villamosenergiát a Pécsen létesült Villamossági Rt. biztosította. A gyár szakmunkásai és a vezetők, az igazgató és az osztályvezetők az ország más dohánygyáraiból jöttek. Így például az egyik osztályvezető és a lakatosműhely vezetője Temesvárról érkezett. A munkásokat, illetve a munkásnőket a városból és környékéről toborozták. Ez az iparág főként az ügyeskező és olcsó női munkaerőt igényelte. A gyári munka ekkor még nagyrészt kézi munkából állt. A pécsi dohánygyár „patronusa”, ellátója a ferencvárosi dohánygyár volt – a dohányipar országos hálózatán belül –, innen érkeztek a gépek, sőt még a négy tűz-őr bundája és csizmái is.

Nem kívánom itt részletezni a dohánygyártás akkori folyamatát, technikáját, ezt már könyvemben részletesen megtettem.¹ Azt azonban itt is el kell mondanom, hogy az akkori titkos „recept-könyvek”, gyártási előírások szövegét olvasva feltűnt, hogy az akkor gyártott szivarokhoz, pipadohányhoz és cigarettához messze földről érkezett dohánylevelet használtak föl, török, kaukázusi és levantei dohányt. A Dohányjövédék beszerzését végző főtisztviselők rendszeresen Amsterdamba jártak „bevásárolni”. A jó hírnévnek örvendő pécsi és egyéb magyar dohány csak a gyengébb minőségű „erős” cigarettákba, szivarokba került.

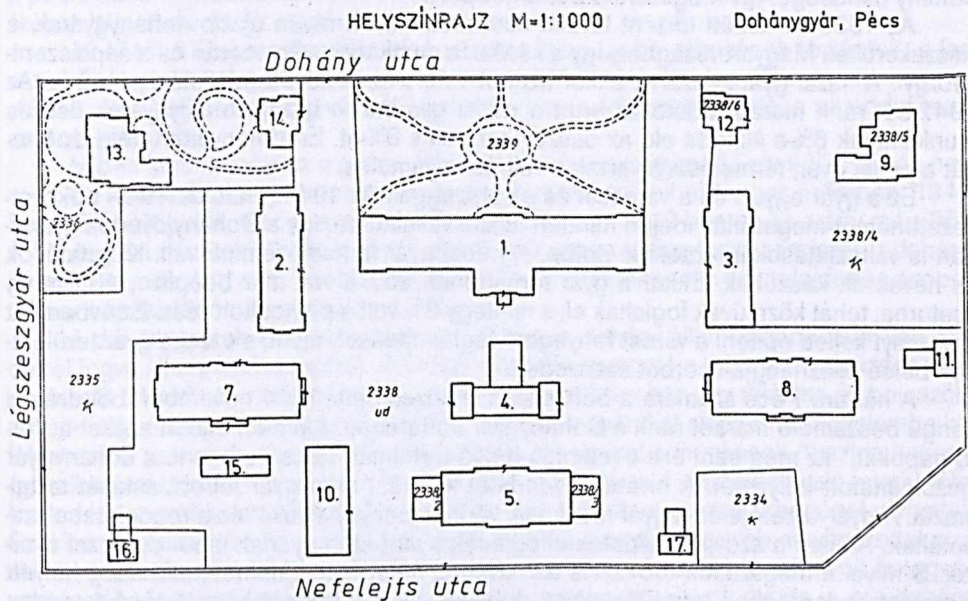
1914-ben, a háború kitörése után nagyon megnőtt a dohánygyárak termelése, hiszen a frontra kellett a cigaretta, a dohány. A pécsi gyárban 1912-ben még 12 millió szivarkát (így nevezték akkor a cigarettát) és 101 ezer kilogramm finom pipadohányt termeltek, 1917-ben már 120 millióra növekedett az előállított cigaretták száma és 463 ezer kilogrammra a finom pipadohányé.

1918. november 13-án Pécs városa is az antant-szerb megszállás alá került, s ennek áldozatává, egyik áldozatává lett a pécsi dohánygyár is. Előbb csak korlátozták munkáját, majd 1919. február 10-én elbocsátották a gyárban akkor dolgozó 114 férfi és 334 női munkást. Áprilisban pedig leszerelték a gyárat, elvitték gépeit, és még a villany-

¹ T. Mérey Klára: A Pécsi Dohánygyár története. 1912-1948. Pécs, 1997

vezetéseket is kitepték a falból. A puszta falak maradtak csak meg Pécs legmodernebb gyarából. Raktárak, műhelyek, szükséglakások létesültek benne, s így maradt, amíg aztán 1921. augusztus 19-én Pécs ismét visszakérült Magyarországhoz.

A Dohányjövedék vezetősége sokáig habozott: érdemes-e – oly közel az országhatárhoz – beindítani a dohánygyár termelését, amikor a semmiből kell ismét felépíteni azt? Hosszabb vita után, amelyet érdemes lesz később részleteiben is áttekinteni, hiszen ez már a város történetének része, 1923 nyarán újból megindulhatott a termelés Pécsen.

E gyár történetének ezt követő időszaka szorosan összefonódik a trianoni béke kegyetlen következményeivel, s ez ismét részletesebb kifejtést kíván. Itt csak utalni szeretnék arra a harcra, amelyet a Keresztényszocialista Dohánygyári Munkások Országos Szövetségén belül működő pécsi szervezet a munkabérek növelése, a dolgozók jobb munkakörülményeinek megteremtése érdekében kifejtett. Az Országos Levéltárban őrzött irategyüttes az akkori mindennapok gondjaiba is betekintést nyújt.

A huszas években a régi, a monarchiától „megörökölt” országos szervezet, az önmagát „Nagytekintetűnek” tituláló Dohányjövedék igazgatósága irányította a termelést, szerezte be a dohányt, és próbált arányt kialakítani, s tartani a dohányipar hármasszervezetében, a dohánylevél termelés és beszerzés, a gyári termelés és az eladás területén. A hazai dohánytermelés előtérbe kerülésével aztán olyan problémák merültek fel országos szinten, amelyek parlamenti felszólalásig jutottak 1935-ben, s amelyek utóbb megváltoztatták a dohányipar, és ezen belül a pécsi dohánygyár szerkezetét, termelését és dolgozóinak életét.

1936 februárjában 109 férfi és 287 nő állott a pécsi gyár alkalmazásában, ahol pipadohányt is gyártottak még a cigaretta mellett. A heti kereslet átlaga a férfiaknak 24,17 pengő, a női munkásoknak 17,93 pengő volt. Jócskán elmaradt ez a fizetés a budapesti átlagbérek mögött (a szaklapok 10% különbséget jeleztek). Magyarországon ekkor tíz dohánygyár működött, ezek egyike volt a pécsi.

1936-ban készült el az iparvágány, mely a gyárat közvetlenül összekötötte a vasúttal, megkönnyítve ezzel a gépek és a termék szállítását. Ebben az esztendőben a pécsi gyárban 316,32 millió cigarettát állítottak elő és 2820 mázsza dohányt dolgoztak fel.

A második világháború idején ismét fellendült a gyáripar néhány ága, köztük a dohánygyártás is. Megnőtt a kereslet a dohány és a cigaretta iránt. 1940-ben új gépek érkeztek, és a munkaslétszám is megnőtt. Ezeknek a gépeknek nagyobb volt a teljesítménye. Ugyanakkor a harmincas évek második felében hazánkban is megkezdődött a Virginia-dohány termesztése és mesterséges szárítása, s ezáltal jelentősen javult a hazai dohány minősége. Így megszűnt a dohányimport.

Az 1938-41 között történt terület-visszacsatolások révén újabb dohánygyárak is visszakérültek Magyarországhoz, így a kassai, a munkácsi, a kolozsvári és a sepsiszentgyörgyi. A hazai gyárak száma ekkor tizenöt volt, s ezek között találjuk a pécsit is. Az 1942-ből ránk maradt adatok szerint a pécsi gyárban a hazai dohánygyárak összes munkásának 6%-a állította elő az összevi termelés 8%-át. Eredményesen dolgozott tehát a pécsi gyár, termelése zavartalan volt és folyamatos.

Ez a gyár együtt élt a várossal és az országgal. Az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás idején minden állami vállalatban, így a Dohányjövődék gyáraiban is változtatásokat léptettek életbe. A pécsi gyár is hadiüzemmé vált. Kimutatások és névsorok készültek. Ekkor a gyár területének 25%-a volt már beépítve, 40%-át út, csatorna, tehát közművek foglalták el, s mintegy 8% volt a parkosított rész. Ez évben hat víztartályt kellett építeni a várost fenyegető légítámadások miatt, s ezzel a gyár területének belső összhangja csorbát szenvedett.

A háború Pécs számára a befejezéshez közeledett. 1944 novemberéből drámai hangú beszámoló maradt ránk a Dohánygyár irattárában. Aki nem élte át ezeket a „forró napokat,” az meg sem érti e jelentés belső tartalmát, Pécs és benne a dohánygyár kiszolgáltatott helyzetét. A hivatalos rendelet kiürítést és a gyár felrobbantását tartalmazta. A gyár vezetője és a gyár munkásai védtek munkahelyüket és a rendeletet elszabotálták. Amikor a szovjet csapatok elfoglalták a várost, a gyáriak újból dolgozni akartak. S mivel a megszállók érdeke is ezt kívánta, most már a német katonaság helyett a szovjet hadseregnek termelt a pécsi dohánygyár. A hadiüzemként történő termelés több, mint fél évig tartott. Az orosz katonák sok dohányt hoztak vidékről, tisztítatlanul, olykor kampókkal együtt kerültek azok a gépekbe. A gépek karbantartására a hajszolt termelés miatt nem jutott kellő idő, a gyár katonai parancsnokai váltották egymást. A gyár napi 4 tonna átlagos teljesítménnyel dolgozott 8 órás műszakban. Ekkor a gyár 470 főnyi alkalmazottal üzemelt.

1945. július 8-ig, de gyakorlatilag szeptember 1-jéig tartott ez az állapot. Akkor visszakérült a pécsi gyár is a Dohányjövődékhez. Felmérték a károkat, s azt 1944. évi árakban 26 millió pengőben állapították meg. Értékben ez is megközelítette, sőt meg is haladta az első világháború utáni kárt, de legalább a gyár és gépei működőképesek maradtak.

Az ezt követő három évben az ország többi gyárához hasonlóan alakult a pécsi dohánygyárban is az élet. A Dohányjövődék felső vezetősége megváltozott, a régi főtisztviselők helyébe nagyrészt újak kerültek. A gyárban létrejött az Üzemi Bizottság. 1945 augusztusában országosan szabályozták a munkabéreket. Öt csoportba sorolták az alkalmazottakat. Ebbe a rendezésbe már a Dohányjövődék Központi Igazgatóságán kívül a szakszervezet is beleszólt.

A pécsi gyárban a gépek állapota rekonstrukciót, javítást igényelt. Nyersanyaghiány lépett fel, s ezért szeptembertől leállt a munka. A 370 főnyi alkalmazott, akik egy akkor írt kérvény szavai szerint: „sok évtizeddel rendelkező szolgálati idővel bíró családfenntartók” voltak, munkanélkülivé váltak. A kérvényezés időszaka következett, melynek hatására ez év novemberében, redukált üzemmel indult meg a munka. A munkások

nagy része három napi váltással került sorra, így nyilván a bére is ennek megfelelően alakult. Az akkori számítás szerint ez 50%-os munkaredukciót jelentett. A gyár egyik fontos nyersanyag-bázisa, a Baranya-háromszög elveszett, a nyersanyaghiány katasztrofális méreteket öltött.

A gyár még így is eredményesen tudott működni. 1946-ban készült egy országos felmérés, gyárankénti részletes kimutatással. Eszerint ebben az esztendőben a pécsi dohánygyár 22,8 millió forint értékű árut termelt, ami akkor azt jelentette, hogy Pécs számos működő gyárában megtermelt áruk árának egy negyedét (pontosan 23,5%-át) a pécsi dohánygyárban állították elő. Ez az ország tíz dohánygyárában megtermelt áruk árának 10,8%-a volt. Ez a gyár ismételten képes volt a megújulásra!

1947-től a Dohányjövődék felső vezetésében újabb változások történtek, s lassan előkészítették a gyár teljes államosítását. Előre vetítette árnyékát annak, hogy az „államosítás” után meg fog változni a dohányipar eddigi szerkezete, s az eddig megszokott hierarchia.

Miben különbözött ez a gyár a többi pécsi kis- és nagyipari üzemtől? Nyilván nem az volt a fő eltérés, hogy a munkások nagyobb része nő volt ebben az üzemben. 1942-ben 75% volt a nők aránya a pécsi dohánygyárban, – 1912-ben ez az arány még 95% volt! Még azt sem tekinthetjük döntő eltérésnek, hogy a függőségi rendszer a dohánygyárakban más volt, mint a többi, nagyrészt helyi tulajdonosok vagy tulajdonos-csoportokhoz kapcsolódó más gyárakban.

A dohánygyárak Magyarországon, minthogy a dohány állami monopólium volt, kezdetől fogva állami kézben voltak. A Dohányjövődék igazgatója többnyire miniszteri tanácsosi, sőt államtitkári rangban volt a pénzügyminisztériumban, így rálátása és beleszólása lehetett pénzügyi kérdésekbe is. Amikor ezeket a gyárakat alapították, figyelembe kellett venniük azokat az előírásokat, vívmányokat, amelyeket a munkások Ausztria hasonló gyáraiban már kivívtak és elértek. A munkások számára az e gyárakban való munkavállalásra a legnagyobb vonzerőt az jelentette, hogy nyugodt, rendezett öregséget várhattak. Ezekben a gyárakban volt nyugbér a munkások és nyugdíj az egyéb alkalmazottak számára, meghatározott évek munkában töltése után. Volt balesetbiztosítás, volt betegség esetén táppénz, s a gyerekek elhelyezésére a pécsi gyárban volt óvoda is, s a dohánygyári egészségügyi házban orvosi rendelés. Mindezek olyan előnyt jelentettek akkori-ban, amelyek rangot adtak ennek a gyárnak és alkalmazottainak, munkásainak.

Ez volt a múlt, a történelem. 1949 után a közvetlen tegnap következett, amelynek bemutatása már nem történelmi feladat.

BEZERÉDY GYŐZŐ

GRÓF BETHLEN ISTVÁN PÉCSI TARTÓZKODÁSA

Dr. Nikolits Mihály főispán visszaemlékezése alapján¹

Írásom kizárólag arról a pár napról szól, amikor gróf Bethlen István, egykori miniszterelnök, szovjet házi őrizetben Pécsen tartózkodott. Bethlen úgynevezett bujdosó korszaka 1944. március 19-én kezdődött. A megszálló németek ugyanis azonnal le akarták tartóztatni. Az egykori miniszterelnök Budapestről március 22-én eltávozva, Vas megyében Gyögyöshermán faluba ment. Tartózkodási helyét többször is változtatnia kellett. Ezek a helyek ismertek, így részletesebb ismertetés nélkül csak a helyneveket említem meg, úgy, olyan sorrendben, ahogy azt Bolza Ilona, „A bujdosó gróf Bethlen István (1944)” című visszaemlékezésében megírta.²

Bolza Ilona, abban az időben a Magyar Vöröskereszt központjának egyik vezetője volt, családja korábban közvetlen kapcsolatban állt Horthy Miklóssal és Bethlen Istvánal. Mint e két család bizalmát élvező, ugyanakkor a németek szemében gyanún felül álló személy, a kormányzó és Bethlen István közt összekötő szerepet töltött be. Bethlen minden lépéséről bizalmas értesülései voltak. Május elején Szentest volt bujdosásának következő állomása, majd Kolozsvár, Lágár, Herencsény és a Somogy megyei Boronka következett. Bolza Ilona visszaemlékezése itt ér véget, a család tagjai nem tud többet a volt miniszterelnökről, ezt hamvai hazahozatalakor a család, a rádióban elmondott visszaemlékezésükön ki is jelentették. Bethlen bujdosása a Boronka melletti vadászházban fejeződött be, ahol az orosz katonák látványos, nagy fegyveres asszisztencia mellett december elején letartóztatták. Meg kell említeni, hogy Korom Mihály utolsó bujdosási helyét s őrizetbe vételét Mernye községben jelölte meg, december 7-i dátummal.³ Romsics Ignác könyvében Bolza Ilonával azonos véleményen van a helységet illetően, azaz, hogy közvetlenül a Boronka melletti vadászház volt az esemény színhelye. Ez utóbbit kell tehát elfogadni.

Bethlent és környezetét, többek közt tolmácsát, Trenkwald nevű lengyel repülőszázadost, korábbi K. u. K. tisztet innen Kaposvárra, majd Pécsre szállították.

Bethlen István pécsi tartózkodása, hivatalos tárgyalásai általában ismertek, erről írt, mint a tárgyalások résztvevője Vas (Weinberger) Zoltán és dr. Balogh István, (közismerten Balogh páter), akkor még kigazdapárti politikus – 1947-ben alapítója a Független Magyar Demokrata Pártnak – valamint Korom és Romsics is.

Bethlen Istvánnal azonban mások is találkoztak, így Esztergár Lajos pécsi polgármester, illetve dr. Nikolits Mihály főispán, a pécsi Nemzeti Bizottság tagja. Esztergár feljegyzései még nyomtatásban nem jelentek meg, csak utalások történtek rá. Így Bethlen Pál, a volt miniszterelnök unokaöccse írt erről. Tőle tudjuk, hogy ő hívta fel Nikolits figyelmét Bethlenre s a lehetséges találkozásra.⁴

Sajnos azokban a visszaemlékezésekben, melyek ezzel a korszakkal foglalkoznak egy szó említés sem történt mindezekről, pedig dr. Boros István pécsi főispán és dr.

¹ Nikolits Mihály: Hét év. 1938. április 4.–1945. október 2. Budapest, 1981. 71-93. p. (kézirat)

² Bethlen István emlékirata 1944. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 1988. Sajtó alá rendezte Romsics Ignác

³ Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet (1944-1945) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 318. p.

⁴ Bethlen Pál: Bethlen István életének utolsó szakasza. In: Új Látóhatár. München, 1964. VII. évf. 2. sz. 163-164. p.

Vörös Márton szépirodai bizonyára tudott a háziőrizetben lévő Bethlenről, s Boros mindenképp tudott a tárgyalásokról is.

Nikolits részletesen kitér személyes találkozóira. Visszaemlékezéseinek ezekkel a részleteivel kívánok foglalkozni.

Dr. Nikolits Mihály 1938-ban, igen fiatalon, 37 éves korában lett Pécs város főispánja. Korábban pénzügyminisztériumi titkár volt. 1939. november 15-től egyben országos mozgósítási kormánybiztossá is kinevezték, 1943. jan. 20-tól Baranya megye főispáni székébe is beiktatták.

1944-ben a nyilas hatalomátvétel előtt benyújtotta lemondását, amit azonban a belügyminiszter nem fogadott el. A nyilasok, hatalomra kerülésük után letartóztatták, majd Nagykanizsára internálták. Innen kalandos körülmények között megszökött, és még kalandosabb úton, december 4-én megérkezett Pécsre, ahol a Nemzeti Bizottság tagjaként, majd Pécs főispánjaként tevékenykedett 1945. január 20-ig. Utódja dr. Boros István lett. Természetesen mindezeket figyelembe nem véve Népbírószág elé állították, ott elítélték, majd felmentették. Ekkor, október 2-án hagyta el Pécs városát, Pestre költözött s ott élt haláláig, 1992. október 3-ig. Ekkor 91 éves volt.

1976-ban kerültem vele kapcsolatba, többször találkoztam is vele s állandó levelezésben voltunk. Ösztönzésemre fogott hozzá emlékiratainak megírásához. Végrendelkezése értelmében halála után két gyermeke ügyvédje útján e kéziratot nekem címezve elküldte, azon meghagyással, hogy közgyűjteménybe ne kerüljön, de ha lehetséges, foglalkozzék annak kiadásával.

Nikolits Mihály, mint említettem, az internáló táborból akkor érkezett haza Pécsre, amikor a szovjet csapatok első hulláma átvonult a városon, mely ekkor vigasztalan képet nyújtott. Teljes volt a zűrzavar, nyugtalanságban, bizonytalanságban éltek az emberek. A lakosság egy része elmenekült, lakásaikat, vagyonukat hátrahagyva. A rend még nem állt helyre, fosztogató bandák törték fel az üzleteket, kirabolták a dohánygyárat, betörték az elhagyott lakásokba, fosztogattak, raboltak. Mindenütt hulladékok, törött ablaküvegek, lim-lom, szemét. Mindez azonban csak pár napig tartott, a rend hamar helyreállt, megindult az élet. Azok a személyek, így Nikolits is, kik már teljes apátiában a teljes visszavonulás gondolatával foglalkoztak, újból értelmét látták az aktív cselekvésnek. A volt főispán is szakított korábbi elképzelésével és szerepet vállalt az újjáépülő világban. Az a gondolat vezérelte tevékenységét, hogy szerepük lehet egy újjászerveződő demokratikus világban. Szándékának pozitív irányú megváltozásában alapvetően közrejátszott az, hogy ezekben a napokban találkozott a megszállók által őrizetben tartott Bethlen István egykori miniszterelnökkel, a korábbi idők legkiemelkedőbb magyar politikusával. Ez a találkozás 1944. december elején, Esztergár polgármester kifejezett kérésére, tanácsára történt. Az azonban Nikolits visszaemlékezéséből, beszélgetéseink során szavaiból nem derül ki, hogy milyen céllal látogatta meg. Az teljesen nyilvánvaló, bárkinek ezt a látogatást nem engedték volna meg, így feltételezhető, hogy azzal a megbízatással tette azt, hogy puhatolja ki, mennyire hajlandó az új renddel tárgyalni a 70 éves politikus, s hajlandó-e valamilyen politikai szerepet vállalni a közeljövőben. Szinte biztosra vehető az, hogy a megszálló szovjet parancsnokság előre tudott e látogatásról, sőt az ő engedélyükkel történt, mert csak így juthatott el az úgynevezett Vasváry villába, ahol akkor a politikust őrizték. Látszólag szabadon beszélgethettek, bár egy szovjet tiszt mindvégig jelen volt a tárgyalásokon. A tiszt úgy viselkedett, mint aki egy szót sem tud magyarul, azt azonban mindenki sejtette, így Nikolits is, hogy tökéletesen ért mindent. Valamennyien ennek tudatában folytatták megbeszéléseiket. Nyilván e látogatásokat követően kereste fel Bethlent a kommunista párt megbízásából Vas Zoltán, majd a polgári pártok megbízásából dr. Balogh István is.

Ennek előrebocsátása után a visszaemlékezésből idézem e találkozásokat: „A szovjet városparancsnokság a Vasváry szőlőben levő nyaralóban helyezte el Beth-

lent és társait. Ködös, hideg idő volt, a magasabb helyeket még hó borította, amikor a lakatlan épületeket jellemző házhoz érkeztem. Tágas, alig bútorozott, barátságtalan helyiségen áthaladva, beszélgetés hangfoszlányait hallottam. Tovább lépve az elhanyagolt ház dermesztően hideg, nagy szobájában találtam a társaságot bundákba, takarókba burkolózva. Bethlen István mellett Gerlóczy Gábor tábornok, Horthy kormányzó egykori szárnysegédje, annak felesége, született Luzsinszky M. bárónő kis fiukkal és velük Erdélyből menekült két rokon fiú, végül egy ismeretlen úr, a németek elől bujkáló lengyel katonatiszt, Bethlen grófnak illegalitásának kezdetétől fogva kísérője, aki jól beszélt oroszul. A szovjet csapatoknak somogymegyei előnyomulása során Bethlennel együtt tolmácsként jelentkezett egy megszálló alakulat főparancsnokságánál. Gerlóczyt és családját később csatlakoztatták Bethlenhez és kísérőjéhez.

Csodálkoztak, hogy akadálytalanul bejutottam hozzájuk, mert mint elmondották szovjet háziőrizet alatt állanak. Ez az őrizet egy szovjet őrnagyból, akivel hamarosan én is megismerkedtem és a bejáratot őrző közlegényből állott. Az őrszem érkezésemkor nem volt a helyén, de az őrnagy néhány perccel utánam megjelent. Első látogatásom nagyon rövid volt. Elsieitem, hogy rögtön megfelelőbb szállást keressek Bethlen és társai számára, és az átköltözéshez az illetékes szovjet közeg hozzájárulását kieszközöljem. Esztergár polgármester még a nap folyamán jól fűthető, elhagyott lakást jelölt ki vendégeink számára, és az átköltözéshez a szovjet városparancsnokság is hozzájárult.⁶

Ezek után idézni szeretném Korom Mihály munkájából az idevágó sorokat: Bethlent Pécsre vitték át, „ahol 1945. január 31-ig szovjet politikai védőőrizetben tartották egy magánvillában. Itt még unokaöccse nyugaton megjelent cikkében is elismerten, vendégként bántak vele, telefon, rádió és minden szükséges eszköz a rendelkezésére állt. Külön tolmácsa is vele lehetett, egy lengyel tiszt.”⁶ A bánásmód azonban éppoly hűvös lehetett, mint a Vasváry villa fűtetlensége, farkasordító hidege volt. A külön tolmács jelenléte nevetséges formalitásnak tűnik.

Romsics Ignác 1991-ben megjelent könyvében a következőt írja: Bethlent „december 11-én Pécsre szállították, ahol egy tágas villában helyezték el. A várost el nem hagyhatta, sétáira fegyveres kísérők követték s a házat gépfegyveres őrség vette körül. Egyébként azonban igyekeztek kényelméről gondoskodni és úgy kezelték, mint a szovjet hadsereg 'vendégét'.” A „kényelem” kijelentés erős túlzás, hisz ahhoz hozzátartozna a helyiség fűtése is. Amennyiben igaz a fegyveres őrségről írott rész, akkor Nikolits látogatásakor, amikor azt írta, hogy az egy szem ő sem volt a helyén, csak arra lehet következtetni, hogy még a látszatát is igyekeztek elkerülni a szigorú fegyveres őrzésnek, s minden úgy tűnt, mintha az őrizet csak jelképes lenne. A hadsereg „vendége” kijelentést még maga az író is idézőjelbe tette.⁷

Hogy Bethlen őrzése mennyire „láthatatlan” volt, azt második találkozásuk is bizonyítja. Idézem a szerzőt: „Az új szállás a Magaslati út sarkán, a Pálosok templomával szembeni modern családi ház volt. Két-három nappal később gróf Bethlen István a szovjet őrnagy kíséretében viszonzta látogatásomat s úgy maga, mint társai nevében megköszönte jól fűtött új lakásuk kényelmét és a róluk történt gondoskodást. Bethlen elmondta, hogy a német megszállás ideje alatt egy Somogymegyei barátjának nagyki-terjedésű erdejében egy vadőrházban lakott. Ideiglenes lakhelyét fián kívül még Horthy kormányzó ismerte, aki több ízben küldött érte kocsit, ha jelenlétét küszöbön álló, vagy folyamatban lévő megbeszéléseken szükségesnek ítélte. Ezeken a tanácskozásokon

⁶ Nikolits: i. m. 73-74. p.

⁶ Korom: i. m.

⁷ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarágkutató Intézet. Budapest, 1991. 303. p.

a kormányzó bizalmi emberei és volt miniszterek vettek részt és az értekezletek tárgya az országnak a háborúból való kilépése, illetve ennek mikéntje volt.

A kormányzó nem tudta magát elhatározni arra, mondta Bethlen, hogy a szovjet államvezetéstől kérjen fegyverszünetet, jöllehet Eckhardt Tibor már külföldi missiója elején jelentette, hogy az angolszász hatalmak nem tárgyalnak erről Magyarországgal. Ezt később követi jelentések is megerősítették.

Bethlen több ízben is sürgette, hogy a kormányzó forduljon fegyverszüneti ajánlattal a Szovjetunióhoz. Eerre azonban csak később került sor, pedig Romániának 1944 augusztus végén a szovjethez történt átállása, mint elmulasztott alkalom állandó cselekvésre sürgetett. Bethlen azzal is érvelt a németekkel való szembefordulásra, hogy a szovjet abban az esetben, ha fegyverszünetet köt a kormányzóval, Magyarország területére nem fog ellenséges hatalomként lépni.

Bethlent nagyon érdekelte, hogyan maradhattak a Horthy rendszer volt tisztviselői a Szálasi diktatúra és a német uralom összeomlását követő nagy fordulat után, ha csak ideiglenesen is, a politika és a politikai élet tényezői? Elmondtam, hogy ez annak a fejlődésnek az eredménye, amely engem és a vezetésem alatt állott mindkét törvényhatóság első tisztviselőit a német nemzeti szocializmus ellenfeleivé tette. Ez a fejlődés magával hozta az ellenzéki pártokkal való együttműködést, a német megszállás alatt üldözött vezetőiknek nyújtott védelmet, a zsidók deportálásában való közreműködés megtagadását, a Sztójay kormánynak emiatt azonnal benyújtott lemondásomat, röviden az ellenállás politikáját. Felmentésem nem érkezett meg, sőt Fáy miniszterelnökségi államtitkár a kormányzó nevében felszólított hivatalaimban való maradásra a németek kivonulásáig és bizalmasan közölte, hogy fegyverszüneti kérést intéztünk a Szovjetunióhoz. Az átállási kísérlet kudarcainak okait Bethlen jól ismerte. Horthy kormányzót többször is figyelmeztette, hogy a honvédség főtisztjeinek nagy része, élükön Vörös János vezérkari főnökkel megbízhatatlanok és inkább hívei a németeknek, mint az alkotmányos magyar államfőnek. Döntő pillanatban túl fogják tenni magukat nemcsak katonai, de sokan közülük vitézi esküjükön is.

Elbeszéltem, hogy ezt a szomorú tény, milyen körülmények között és milyen következményekkel tapasztaltam magam is. Bethlen kérésére el kellett mondanom internálásunk történetét, a nagykanizsai táborban töltött hetek élményeit, majd hazatérésünket. Végül, hogy a közellátás terén felmerült komoly nehézségek miatt maga az alakuló debreceni kormány kommunista kiküldötte hívott meg a „Nemzeti Bizottságba”. Megemlítettem azt is, hogy a bizottsági tagságomról szándékoztam lemondani, mert annak szerepét nemsokára úgyis a megválasztandó új törvényhatósági bizottságok szervei fogják átvenni. Bethlen azonban azt tanácsolta, hogy mindaddig maradjak a „bizottság”-ban, amíg csak lehet, mert úgymond „forrongó időkben tartani kell minden pozíciót, amelyből az eseményeket konstruktív irányba befolyásolni lehet.”

„Mint látni fogjuk, a későbbi fejlődés igazolta Bethlen Istvánnak a politikai taktika tapasztalt mesterének véleményét. Így történt, hogy nemzeti bizottsági tagságomról való lemondásomat elhalasztottam, és megtartottam akkor is, amikor lemondásra szólítottak fel, mindaddig, amíg az új törvényhatóságok megalakultak.

Bethlent még kétszer látogattam meg, amíg néhány nap múlva, ebéd közben, egy nyitott teherautón Gerlóczyval együtt ismeretlen helyre szállították. Jóval később hallottam, hogy egy ideig még Kiskőrösön tartózkodott, ahonnan többet magával Moszkvába deportálták. Így változott a védőőrizet száműzetésre, mint a történelmi múltban annyiszor jó magyaroknak sorsa is ez volt.”⁸

⁸ Nikolits: i. m. 74-76. p.

Ezekből a beszélgetésekből is nyilvánvaló, hogy Bethlen nem gondolta azt, hogy neki valaha is szerepet szánának Magyarország politikai életében. Együttműködésre nem volt hajlandó. Ezt világosan megírta Vas Zoltán is könyvében, melyben a továbbiakban arról írt, hogy Szegedről ismét tárgyalási szándékkal ért vissza. Idézem Vas Zoltánt: „...Már nem találtam. Elkerült innen. Többé nem találkoztam vele. 1947-ben meghalt.”⁹ Arról szemérmesen hallgatott, hogy hová hurcolták a szovjet hadsereg 70 éves „vendégét” a nyitott teherautón januárban. Nyilván jól tudta, hogy hová.

Korom Mihály az egész epizódot így foglalta össze: „A szovjetek is megadták a tiszteletet Bethlen Istvánnak. Ilyen irányú politikai magatartásukról igen jó benyomásaim voltak. A szovjetek keresték azokat a régi politikusokat, akik a kibontakozásban részt kívántak venni. Nem rajtuk múlt, hogy közülük igen sokan nem vállaltak politikai tevékenységet.”¹⁰ Ezt Korom Mihály Balogh István írásbeli közléséből emelte ki, mint olyat, mely megegyezik a saját véleményével.

A valóság, a valószínű igazság az lehetett, melyet Kóti Lóránt Moszkvából keltezett rövid cikkében leírt, hogy bár gondolkodtak Bethlennek politikai aktivizálásáról, ezért is tárgyaltak vele, de közbeszólt a Szovjetunió külügyi népbiztosa, Molotov, „Magyarország igaz barátja”. Mikor arra hívták fel a figyelmét, hogy végre rendezzék véglegesen Bethlen ügyét, Molotov ezt így intézte el kurtán: „Végrehajtani.” A többit nem tudjuk, csak sejtjük. Bethlen István 1946 októberében halt meg.¹¹

Bethlen Pál cikkében részletesen ír a volt miniszterelnök ún. „bujdosó korszakáról”, házi őrizetben eltöltött napjairól, elhurcolásáról. Idéz azokból a levelekből, melyekben szemtanúk emlékeznek e napokra. Ezekben az írásokban meglehetősen sok ellentmondás található, ami nem is csoda, hisz az események óta évek teltek el. Gerlőczy Gábor tábornok 1955. jún. 13-án keltezett levele szerint azért volt szükség a fegyveres őrizetre, mert akkor még igen sok nyilas és német fegyveres bujkált a város környékén, s féltették ezek bosszújától Bethlent.¹² Megható gondoskodás!

Esztergár Lajos volt polgármester részletesen ír Bethlen István pécsi tartózkodásáról.¹³ Az alábbi kiemelt részletek e levélből valók: „Bethlen István Pécsre érkezésének Gerlőczy által 1944. december 11-ével megjelölt dátuma helyes. Azon a napon megjelent nálam, városházi dolgozó szobámban, egy orosz egyenruhát viselő tolmács, aki kifogástalan magyarsággal közölte velem, hogy legfelsőbb utasításra követnem kell őt a miniszterhez. Azonnali indulási készségemet nyilvánító válaszom után a tolmács azt mondta, hogy még nem lehet, egy kicsit várni kell. Hogy micsoda miniszter elé kell járulnom, arról a tolmács nem nyilatkozott és így fogalmam sem lehetett arról, hogy kihez és hová visznek. Rövid várakozás után belépett egy elegáns megjelenésű, igen jó modorú orosz tiszt, akiről megtudtam, hogy alezredesi rangot visel. Közelebbi felvilágosítást azonban tőle sem nyertem. Lekísértek egy katonai jeephez, amely a városháza melletti utcában várakozott. Mindhárman beszálltunk, majd össze-vissza kocsiztuk a várost, míg végül is kikötöttünk a városunkat szegélyező szőlők egyikénél, az úgynevezett Vasváry villa előtt. Az előzetes hosszas kocsikázás esetleg a nyomra vezetés elkerülését, vagy csupán csak időtöltés célját szolgálhatta, mert pontosan két óra-kor kellett jelentkeznünk, a kitűzött idő percnyi pontossággal való betartására nagy súlyt helyeztek. Az emeletre vezető lépcső felé irányítottak, melyen felérve, a legna-

⁹ Vas Zoltán: *Viszontagságos életem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980. 744. p.

¹⁰ Korom: i. m. 320. p. Dr. Balogh István írásbeli közlése, 1972. április 25.

¹¹ Bethlen István halálának idejét és körülményeit a hozzáférhetetlen források miatt pontosan nem ismerjük

¹² Gerlőczy Gábor levele Bethlen Gáborhoz. 1955. június 13. In: Bethlen Pál: i. m. 162. p.

¹³ Esztergár Lajos volt pécsi polgármester levele Bethlen Pálnak. In: Bethlen Pál i. m. 163-164. p.

gyobb meglepetésemre, Bethlen Istvánnal találtam szemben magamat, aki tárt karokkal, örvendezve fogadott. Kiderült azután, hogy Bethlen Istvánt Tolbuchin főparancsnok utasítására, mint az orosz hadsereg vendégét hozták Pécsre s eltartásáról és kényelméről én tartozom gondoskodni.

Első észrevételem az volt, hogy az oroszok által választott villát semmiképpen sem tartom alkalmasnak téli szállásul, mert fűthetetlen. Helyette egy szomszédos, külsőre igénytelenebb, de kényelmesebb, központi fűtéssel bíró, lakályosan berendezett villát, Visnya Ernő volt felsőházi tag özvegyének villáját ajánlottam fel Bethlen István részére. Az orosz tolmács azonban semmiképpen sem volt hajlandó ehhez hozzájárulni, mondván, hogy az épület nem elég előkelő egy miniszter számára. Így tehát maradt az olaszos stílusban, még a múlt század hetvenes éveiben épült, tetszetős külsejű, de kényelmetlen berendezésű és téli otthagásra alkalmatlan Vasváry villa.

Hogy az ellátás ügyében rögtön intézkedhessem, a szükségletek azonnali összeállítását kértem. A villát gépfegyveres őrség vette körül. Közölték velem azt is, hogy bármikor szabad bejárásom van Bethlen Istvánhoz és rajtam kívül mindazoknak, akiket én viszek hozzá. Közölték továbbá, hogy Bethlen István szabadon mozoghat a város területén, de mindig csak fegyveres őrizettel, saját személyes biztonsága érdekében, a Pécssett és környékén állítólag nagy számmal bujkáló németek és nyilasok miatt. Nekem is felkínálták a fegyveres kíséretet, amit azonban természetesen visszautasítottam, mint-hogy nem volt kitől tartanom.

Rövidesen aztán mégis csak sikerült a lakáscserét keresztülvinnem. A Pálos templom nyugati oldala mellett, a Mecsekre vezető út keresztezésénél álló, korszerűen épült Göbel (Gadányi) féle villába költözhetek át Bethlen Istvánék. Az őrség pedig az épülettel részút szembenálló, a kor igényeinek ugyancsak megfelelő villában nyert elhelyezést. Az előnyös cserével ők is meg voltak elégedve.

Bethlen Istvánnal egész itt tartózkodása alatt állandóan érintkezésben állottam. Naponként találkoztunk, kölcsönösen kerestük fel egymást. E találkozókön, természetesen érdekes, komoly megbeszélések folytak, amelyeken több ízben részt vettek a helybeli politikai pártok exponensei.

Bethlen Istvánéknak még telefonkészülék is állott rendelkezésükre, és így ezen az úton is állandó érintkezési lehetőségem volt vele. Rádiót is hallgathattak, amire a városban senki másnak nem volt lehetősége, miután az összes készüléket bevonták. Működő volt tehát a rádióhírekből is bizonyos tájékozottságot szerezniük.

Valami korábbi, enyhébb agyvérzésből kifolyólag némi beszédzavar mutatkozott Bethlen Istvánnál. Ítéletképességét, gondolatai tisztaságát azonban ez a kis defektus egyáltalán nem érintette.

Ezt írta levelében Esztergár Lajos. Egy ifjúkori barátom is beszélt Perr Viktorral, aki megerősítette mindazt, amit Esztergár levelében leírt. Perr Viktor¹⁴ elmondta barátomnak, hogy ő is tárgyalt Bethlen Istvánnal."

Mindezekhez csak azt hozzá lehet fűzni, hogy a rendezés erősen színpadias volt és tökéletes. Talán az egész nem is Bethlen Istvánnak szólt, hanem a helyi és országos politikusoknak, abból a célból, hogy mindenki lássa a megszállók humanizmusát, előzékenységét, azon törekvéseit, hogy nem kívánnak beleavatkozni Magyarország politikai életébe. Bethlen sorsa már jóelőtte eldőlt Moszkvában.

¹⁴ A Független Kisgazdapárt egyik neves megyei vezetője

SZABÓ LÁSZLÓ GY.

A JANUS PANNONIUS TUDOMÁNYEGYETEM BOTANIKUSKERTJE

Dél-Dunántúl egyetlen, természetvédelmi területként nyilvántartott botanikus kertje, jelenleg a JPTE Természettudományi Karához tartozik, a Növénytan Tanszékhez. A Botanikus kert közel fél évszázados történetének részletes feldolgozása külön tanulmány tárgya lehetne. Most csak arra vállalkozhatunk, hogy különösen a botanikus kert „hősi” időszakának eredményeit, az alapítás és az azt követő két évtized küzdelmeit méltassuk, emléket állítva elődeink áldozatos és szorgalmas munkájának.

Botanikus kertünk 2002-ben fogja ünnepelni megalapításának 50. évfordulóját. A helytörténeti adottság és a szubmediterrán klíma (déli kitettség) itt országos összehasonlításban is egyedülállóan, szerencsésen ötvöződik. Jelenleg területileg egy helyen található a Természettudományi Kar és a Bölcsészettudományi Kar épületeinek zöme, a Testnevelési és Sporttudományi Intézet gyakorló pályái és fedett uszodája, valamint tornacsarnoka, vagyis a páratlan fekvésű és botanikailag gazdag kertben szabadtéri növényrendszertani, növényélettani, dendrológiai, gyógynövényismereti, természetvédelmi bemutatók és szemlélődő séták mellett alkalom nyílik a lelki és testi felüdülésre, rendszeres atlétikai és labdajátékokra, sőt úszásra és gimnasztikára. Külön ki kell emelni, hogy az utóbbi években olyan mediterrán jellegű, sajátos növényzettel betelepített sziklacsoport alkotás jött létre, melynek tájépítészeti értékét a Művészeti Kar szakértői is külön méltatták. Az elmúlt években az egyetem központi költségvetésből biztosította a pálmaház, valamint a kaktusz- és szukkulenszház felújítását. Hamarosan befejeződik az üvegházak és a vízi növényeknek helyt adó medencesor tatarozása.

Rövidesen a kert turisztikai különlegessége is lehet, hiszen a természetföldrajzi oktatáson kívül alkalmas a geográfus-turisztikai szak képzési céljaira, gyakorlatok tartására. A Botanikus Kert érdemes lesz arra, hogy a város lakói, a városba látogató turisták és a természettudományi, orvos, bölcsész, művész és testnevelő szakos egyetemi hallgatók részére közös kincssé váljon, emellett lehetővé teszi az egészséges életmódhoz tartozó szemlélődő sétákat és a rendszeres mozgást. Mindehhez hozzájárul a Pius templom testvéri közelsége. A kisebb, zártabb területrészek kitűnő lehetőséget nyújtanak kultúrált, csendes szabadtéri rendezvények vagy ünnepségek megtartására is.

Múltunk megbecsülésének jeleként 1999. márciusában felavattuk **Kitaibel Pál** bronzból készült mellszobrát, mivel 200 évvel ezelőtt járta be a nagy magyar természettudós Baranyát, felmérve az itt található természeti értékeket, főleg pedig a flórát. Nagy botanikusunk szobra a Kert déli részén közvetlen kapcsolatban lesz a hallgatókkal és tanárokkal, mivel az egyik legforgalmasabb belső gyalogút előtté vonul. Nem sokkal messzebb állítjuk fel **Prinz Gyula**, nagy geográfus tanárunk mellszobrát.

A tervek és megvalósításuk a ma élőket lelkesítik, noha mindannyian tudjuk, akik valamilyen nemes célért küzdünk, hogy számtalan napi probléma és érdekegyeztetés közt születnek eredményeink. Propagandát kell kifejtenuünk a személtelés és rongálás megelőzése céljából, küzdenünk kell a személygépkocsi tulajdonosok parkolási követelése ellen, el kell viselnünk az épületek felújításával és átalakításával járó, és nekünk, botanikusoknak különösen fájó növénypusztulásokat, ároslításokat. Kénytelenek vagyunk belenyugodni nagyon indokolt „térhódításokba”, pl. uszoda létesítésébe, de ragaszkodunk kell ahhoz, hogy mostani zöldfelületünk, a botanikai értékeket magában foglaló területünk tovább egy talpalatnyival se csökkenjen! Erre kötelez minket az is, hogy a JPTE

TTK Botanikus kertjét a Baranya Megyei Tanács 3/1989. (XII. 28.) Tsz. rendeletével megyei védelem alá helyezte, és szabályozta az ezzel kapcsolatos védelmi előírásokat. Ez lényegében azt jelenti, hogy a botanikus kert területén bármilyen, állományképző növényfaj, fa vagy cserje egyetlen példánya sem vágható ki a természetvédelmi hatóság engedélye nélkül, de terület sem vehető el előzetes hozzájárulása nélkül.

Botanikus kertünk történetéhez egyetlen írásos, több példányban megjelent, stencilezett kis jegyzet nyújt nélkülözhetetlen támpontot. Elődeink akkor állították össze írásaik egybegyűjtésével, amikor a Pécsi Tanárképző Főiskola Botanikus kertjének 25 éves fennállását ünnepelték a helyi szakemberek és érdekeltek, valamint az ország különböző helyeiről meghívott vendégek¹. Mostani visszatekintésem fő forrását az a tanszéki levéltári anyag biztosítja, amelyet dr.

Trischler Ferenc: Kitaibel Pál

Pásztor György tanszékvezető főiskolai tanár gyűjtött össze és hagyott ránk. Hallatlan nagy pontosságának és ügyszeretetének köszönhető, hogy hiteles információink vannak a kert „hőskoráról”. Emiatt e közleményt az ő emlékének ajánlom!

A pécsi tükék különösen jól tudják, hogy a mai egyetemi fő épület ódon, nemes faragású fakapujával a jezsuita Pius Gimnázium volt. A csatlakozó templommal együtt akkoriban különösen kiemelkedett környezetéből. Parkszerű udvarán, az épülettől északra 1934-ben telepített díszfák és cserjék voltak, melyek 1950-ben, amikor az akkor még Pedagógiai Főiskola (1948-1962) ide költözött, elhanyagolt állapotú bozótosként maradtak meg. A háború alatt a szép és viszonylag gazdag fenyőállományt alaposan

megritkították, megcsonkították, mindenhol felerődött a gyomnövényzet, elterjedt az iszagalag, az akác és a feketebodza. Korábban, a jezsuita időkben a fenyőkből és lombos fákból álló arborétumon kívül barackos is volt, sőt két növényházban dísznövényeket szaporítottak dekorációs célra. A feljegyzések szerint 12 db jól fejlett pálma és viszonylag számos cserpes dísznövény maradt meg, a korábbi állapot tanújeként.

A Pécsi Pedagógia Főiskola Botanikus kertje megszületésének gondolata a főiskola alapításakor, 1948-ban vetődött fel, de csak 1950-ben, a jelenlegi hely elfoglalásakor jött el az ideje, hogy megvalósulhasson. Akkor a botanikus kert a területnek csak egy ré-

¹ A Pécsi Tanárképző Főiskola Botanikus kertje 25 éves fennállásának jubileumi ünnepe. 1977. április 21-24. 132. p.

szét, foglalta el (közel 5 hektárt), jelenleg csupán 3,6 hektárt. Természetesen akkor és most is a kert területéhez tartozott, ill. tartozik a pálmaház és üvegház területe is.

Az alapító **dr. Uherkovich Gábor** akkori tanszékvezető főiskolai tanár volt, ma címzetes egyetemi tanár, a biológiai tudomány doktora, Pécs Város Díszpolgára, nemzetközileg is elismert algológus, akinek nemrég ünnepeltük 85. születésnapját. Pásztor György adjunktus és Tihanyi Jenő tanársegéd, továbbá a Pius Gimnáziumtól „örökölt”, nagy gyakorlattal és tapasztalatokkal rendelkező kertész, Keresztény József közreműködésével megkezdődött a széles körre kiterjedő szaporítóanyag beszerzési tevékenység.

A külföldi botanikus kerteken kívül főképpen a hazai, nagy testvér botanikus kertek segítségét kérte a Növénytani Tanszék első tanszékvezetője, Uherkovich Gábor.

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Botanikuskertje Igazgatóságának, Budapest

A pécsi Pedagógiai Főiskola kormányzatunk hathatós támogatása révén nagyobb parkosított területhez és korszerű felszerelésű üvegházhoz jutott. Ezeknek a lehetőségeknek az alapján megkezdjük főiskolai botanikus kertünk kiépítését. Ehhez a munkához kérem főiskolánk igazgatójának megbízása alapján az Egyetemi Botanikuskert Igazgatóságának szíves támogatását, így tisztelettel kérjük a megjelenendő megjegyzéseket és annak alapján magvak megküldését, valamint alkalmasszerűleg élő növények kiszolgáltatását. Viszontmunkára készségünket fejezzük ki.

Pécs, 1950. IX. 28.

(Dr. Uherkovich Gábor)

főisk. r. tanár, tanszékvezető

A botanikuskert hamarosan felkeltette a vezető hazai botanikusok érdeklődését, ennek jele Soó Rezső levele (Dr. Soó Rezső, kétszeres Kossuth-díjas akadémikus, hazánk egyik legnagyobb botanikusa lett később):

Uherkovich Gábor úrnak
pedagógiai főiskolai tanár

Debrecen, 1951. október 5.

Pécs

Néhány botanikai tudományos intézmény tanulmányozására – így többek között hozzátok is – kiküldöm Dobos Lajost, Botanikus Kertünk vezető kertészét.

Kérlek, fogadjátok őt szívesen és adjatok meg neki minden lehetőséget, ami tudományos felkészültségét fejlesztheti.

Szíveségetekért köszönetet mondva melegen üdvözöllek:

(Dr. Soó Rezső)

egyet. ny. r. tanár, intézeti igazgató

Tihanyi Jenő, akkori egyetemi gyakornok segítségével magkérésekkel sorra vették az ország mezőgazdasági kísérleti intézeteit is, hiszen egyik cél a mezőgazdasági növények szemléltetése volt. Ennek nyomán sorra érkeztek az értékes vetőmagvak. Pl. az ireszemcsei Kísérleti Gazdaságtól, **dr. Kurnik Ernő** tud. munkatárs (a városunkhoz máig hú, 85 éves akadémikus növény-nemesítő ma is aktív, újabb napraforgó nemesítési programon dolgozik) küldeménye: Nagyszemű fehér szója, Szürkebarát szója, napraforgó, ricinus, koksizagiz, perilla, kenaf. A Martonvásári Növénytermelési Kutató Intézetből Udvaros Károly igazgató ernyős borsó, ágasbúza, cukorcirok és szemescirok vetőmagot küldött. Lelley János, a Kompolti Kísérleti Kutatóintézet igazgatójától tavaszi és őszi búzafajták, egylaki kender, tarajos búzafű érkezett. Obermayer Ernő osztályvezető a Szeged-Újszegedi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet részéről Arachis, Abutilon, kenaf, Luffa, Lallelantia vetőmag küldésével segített. Kisvárdáról Teichman Vilmos igazgató, vezető kutató burgonyafajtákból, Gülbaba, Nemes rózsa, Ella, Margit, Aranyalma, Merkur² stb. vetőgumót és édes fehér csillagfűrtből magot adott postára. Megannyi önzetlen segítség! Mily nagy nevek a küldők a magyar növény-nemesítés történetében!

² A szakirodalomban a fajtaelnevezés nagy kezdőbetűvel írandó

Uherkovich Gábor nagy gondot fordított munkatársainak továbbképzésére. Tihami Jenő főiskolai gyakornokot és **Keresztény József** vezető kertészt tapasztalatcserére küldte 1952-ben a budapesti botanikus kertbe. A tapasztalatok birtokában hozzlátak az új üvegház építéséhez, felhasználva még használható bontási anyagokat, téglát, vasvázat, így azt szinte a semmiből teremtették meg. Ugyanebben az évben, ugyancsak

A főiskola parkja 1950. novemberében, a botanikus kert telepítése előtt

saját erőből vízmedencét létesítettek vízi növények számára. Az elismerés nem maradt el, erről az egyik „emlékiratban” 1953. szeptember 12-én így írt a tanszékvezető, nem hallgatva el a gondokat sem: *A tanszékünket meglátogató Ljascsenko rosztovi professzor, Soó Rezső akadémiai osztályelnök, Greguss Pál, Kárpáti Zoltán, Domokos János egyetemi tanárok, a többi főiskolák tanárai és még igen sok más, élvonalbeli botanikusunk meleg elismeréssel adóztak munkánknak. Kertünkben nagy segítséget kapnak biológus-hallgatóink, és az a 2000 egyéb tanuló is sokat tanult kertünkben, aki a múlt tanév során azt meglátogatta. Rendszertani kertünket és az üvegházat manapság már úgy ismerik, mint az ország egyik legjobb botanikus kertjének komplexumát. Arról értesültem, hogy a főiskola vezetősége a főiskola fűtését szolgáló kazánok salaktárolását és salakkihordását a rendszertani kertünkben akarja megoldani. Helytelennek tartom, hogy az erre vonatkozó megbeszélésekbe engem egyáltalán nem vontak be. Csak amikor már ismételt, főleg műszaki vonalon futó tárgyalások folytak erről az ügyről, akkor értesültem róla, de akkor is csak közvetve, hallomás útján, nem hivatalos formában. Még a tegnapi nap folyamán is, amikor a kérdés ismételt műszaki felmérése megtörtént, csak utólag, hallomásból szereztem erről tudomást. Ebben a tényben tanszékünknek a rend-*

szertani kert létesítése érdekében kifejtett nagy munkájának, másrészt az érdekelt tanszékvezető személyi felelősségének teljes negligálását kell látnom. A salaktároló létesítése azt jelentené, hogy a rendszertani kertben megfelelően széles kocsutrat kellene végig létesíteni, továbbá salaktároló helyet és fordulóhelyet a kocsiknak. Mindez azzal járna, hogy a kert amúgy is kis területe legalább egyharmadával csökkenne, több érté-

*Tanszéki kollektíva 1953. szeptemberében:
(jobbról-balra) Dr. Uherkovich Gábor tanszékvezető főiskolai tanár, Pásztor György,
Nagy Mária, Sipos Imre, Tihanyi Jenő tanársegédek*

kes növényünket, köztük idős, értékes fapéldányokat kellene kívágni. A megcsonkolt és területe nagyságában a célnak meg nem felelő kert fennmaradó részeinek művelése is nehézségekbe ütközne azáltal, hogy a kertbe – nyilván nemcsak a fűtési szezon alatt, hanem olykor máskor is – általunk ellen nem őrizhető idegen személyek járnak be.

Akkor sem volt könnyű! Ma is adódnak hasonló problémák. Több bejáraton nehezen ellenőrizhető, hogy a gyalogosan vagy gépkocsival szabadon bejövő látogatók, rendszerint uszodába járó vendégek között hány belopakodó tolvaj, szemtelő és rongáló csavargó cselleng a kertben vagy akár az épületekben!

Nagyon jó szakmai és emberi kapcsolat alakult ki a Szegedi Tudományegyetem Növénytan Intézetével és Fűvészkertjével, különösen pedig néhai **Greguss Pál** professzorral. A személyi kötődés tanítványi tiszteletből és szeretetből adódott. Erről tanúskodik Uherkovich tanár úr 1953-ban Greguss Pálnak írt levele is, melyből idézek: *A hazai botanikus kertek közül köztudomásúlag Nektek van a legintenzívebb kapcsolatotok a külfölddel. Ezért azt a kérésünket terjesztem elő, hogy a mellékelt kétlapos listán le-*

vő növények magjaiból kíséreljete meg részünkre beszerezni ahány fajból csak tudtok...Már eddig is sokat köszönhetünk a szegedi botanikuskertnek a mi kis botanikuskertünk fejlesztése vonalán és nagyon boldog volnék, ha ebben a kérésünkben is segítségünkre lehetnétek. Azt sajnálom csak, hogy amikor ősz elején itt voltak a hallgatóitok Bodrogi Gyurka vezetésével, nem jöttek el megnézni a tavaly óta is sokat fejlődött botanikuskertünket, üvegházainkat, amikor is igen szívesen adtunk volna töves növényeket bármely anyagunkból....Tanítványi szeretettel köszönt Uherkovich Gábor, Pécs, 1953. nov. 26-án.

A helyi sajtó nem fukarkodik az elismerő szavakban³. 1954-ben olvashatjuk: *Mintegy 16 katastrális holdon fekszik a Pécsi Állami Pedagógiai Főiskola botanikus kertje, teraszos sportpályáival, szebbnél szebb növényeivel és kacskaringós ösvényeivel... a kert nyugati sarkában emelkednek a napfénytől csillogó üvegházak. Itt van a nem régen felavatott pálmaház is. Készül az üvegházak környekét még szebbé, vonzóbbá tevő mesterséges tó és a sziklakert. A pálmaházban a levegőt megtölti a datolya, legyező és kenderpálma illata. – En neveltem őket – mondja Keresztény József, a kertész. Huszonkét évesek. Büszke a pálmáira, hiszen az egész országban sem lehet hozzájuk hasonló egészséges és hatalmas példányokat találni, még a budapesti botanikus kertben sem.*

Az újságcikk befejező sorai a kert látogatására buzdítják az olvasót: *...azután ne feledje el megírni, hogy Pécs város és megyénk dolgozóit mindig szeretettel várjuk – búcsúzik Pásztor elvtárs. Nem, nem felejttem el megírni, még azt sem, hogy a Pécsett járt német, bolgár és szovjet tudósok is nagy elismeréssel nyilatkoztak a szépen elrendezett, dús és sokfajta növényzetről.*

1954. május 1-jén avatták fel ugyanis a pálmaházat (ma páfrányos ház) és a tőfelületet (ennek helyén áll ma az 1976-ban épült kaktuszház). Akkoriban 5 éves tervekben

Nyílik az orchidea 1960. áprilisában.
Keresztény Józsi bácsi vezető kertész gyönyörködik

³ Szalai János: A pedagógiai főiskola botanikus kertjében. In: Dunántúli Napló, 1954. május 7.

kellett gondolkozni, persze enélkül is reális és fontos célokat tűztek ki a tanszék munkatársai. Az 1955-ben írt fejlesztési tervben szerepel a létszámnövelés öt főre és három időszakos munkásra, betonlábas kerti padok beszerzése és utak mellett való elhelyezése, a növényházak fűtőcsatornáinak samottéglából való továbbépítése, a faiskolai előnevelések megindítása, új rendszertani kert kialakítása a barackos helyén, növénycönológiai terület létesítése, a növényházak közelében lévő kút vizének bevezetése a kertbe, ehhez szivattyú beszerzése és 50-60 m csővezeték lefektetése, szaporító ház és beton melegágy építése, a kerti részek és a sportpályák élőszövényrel és drótkerítéssel való elkülönítése, központi fűtés elkészítése, pálmaház tetőzetének megemelése. 1955-ben a kerti munkába bekapcsolódik Tantos Olga főiskolai tanársegéd is.

Az első szakszerű beszámolót a főiskola 1956. évi évkönyvében olvashatjuk: *Új pálmaházunk előtt sziklakertet építettünk. E területet mecseki, kárpáti, alpesi sziklanövényekkel és külön csoportban sziklakerti dísznövényekkel telepítettük be. A sziklakert legmagasabb pontján lévő sziklarepedésből zuhog a víz a sziklakert alján lévő medencébe. Megkezdtük egy nagyobb területen a Mecsek jellegzetes növény-szövetkezetének betelepítését. Sok nehézséget okozott telepítésüknél a köves, agyagos talaj, ezen kívül az évente fellépő öntözővíz hiány, amely a nyári szárazságban védett, melegfekvésű területünkön fokozott mértékben érezteti hatását. Az elmúlt években ezen felsorolt létesítményeket hoztuk létre jórészt saját erőnkől, dr. Uherkovich Gábor tanszékvezető főiskolai tanár vezetésével és irányításával, aki botanikuskertünk működési szabályzatának megfelelően egyben a botanikuskert vezetője is. A tervezési munkákban kezdetől fogva résztvett Pásztor György főiskolai adjunktus. A munkák közvetlen irányítója Tihanyi Jenő főiskolai tanársegéd és Keresztény József botanikuskertről vezető-kertész volt. 1955 őszétől függetlenített botanikuskertről tudományos munkaerőt kaptunk Gracza Lajos tanársegéd személyében. A tanszékvezető által irányított kollektív munka eredménye, hogy viszonylag rövid idő alatt fajokban meglehetősen gazdag, állandóan fejlődő botanikuskert alapjait sikerült lerakni.⁴*

A forradalmat követő időszakban – Uherkovich Gábor felmentését követően – szerencséje volt a tanszéknek és a kertnek, mert az eddig is aktívan közreműködő kollektív, **Pásztor György** lett a tanszékvezető adjunktus. 1958-ban bátran szóvá tette a tanácsülés gazdasági beszámolójához intézett bejelentésében, hogy korlátok közé kellene szorítani a mértéktelenül elharapódzó növény ajándékozási szokást, ami nagy szakmai és anyagi veszteséggel jár. Beadványában így ír: *Hangsúlyozni szeretném, hogy botanikus kertünk nem dekorációs, vagy éppen kereskedelmi kertészet, még ha rendelkezik is bizonyos számú dekorációs növényanyaggal. A sok növény fajtagyűjteményeket képez, a dekorációs célokra nevelt növényeinken kívül a legtöbb fajtából csak néhány fő van, amelyről vagy magvakat kell fognunk, vagy maga a fő képez cse-reanyagot. Ezen növények jórésze egyáltalán ki sem vihető az üvegházból, mert más körülmények között elpusztulnának.*

1958. február 4-én tájékoztatót kellett tartani a Pécsi Pedagógiai Főiskola Botanikuskeretének problémáiról a Népművelési Állandó Bizottság ülésén. A Bizottság a javaslatokat jóváhagyta. Eszerint 1958-ban ismét tervbe vették a padok kihelyezését, rögzített, fémből készült szerelvények felszerelését, munkaerő-fejlesztést, parkőr alkalmazását, ismertető kalauz kiadását, zománcablák készíttetését, továbbá kavics zúzalék és trágya beszerzését.

⁴ Tihanyi Jenő: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Botanikus Kertje. In: A Pécsi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Pécs, 1956. 1-6. p.

Külön küzdelmet kellett indítani annak érdekében, hogy a minisztérium elismerje a botanikuskertet, mint hivatalos intézményt. 1959-ben Pásztor György tanszékvezető főiskolai docens ebben az ügyben segítséget kellett kérjen a Magyar Szocialista Munkáspárt Pedagógiai Főiskolai Alapszervezete Vezetőségétől is. A fejlesztéshez újabb és újabb dokumentációs anyagokat kért a főiskola igazgatósága is. Igénybe kellett venni a propagandát, újból megjelent egy újságcikk a pálma- és kaktuszházakról, a gyűjteményekről és a kerti dolgozók tevékenységéről: *Szeretnénk, ha a legilletékesebb, a Művelődésügyi Minisztérium hazánk többi botanikus kertjéhez hasonló támogatást nyújtana a megvalósításhoz.*⁵

1961-ben a főiskola gazdasági osztálya külön megtárgyalta, hogy Keresztény József vezető kertész többletmunkáját belépőjegyek bevezetéséből adódó kiegészítő bevételből próbálja honorálni. Az erről szóló jegyzőkönyv szerint az ügyben a főiskola gazdasági igazgatója, dr. Melczér Tibor eljárta a Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztálya Pénzügyi Osztályánál és a Városi Tanács Adóhivatalánál. Mindezek és a főiskola igazgatósága (dr. Kálmánchey Zoltán főisk. igazgatóhelyettes aláírásával) is egyetértett. Így határozat született, miszerint a botanikuskert és üvegházak látogatásának belépőjegye felnőtteknek 1.- Ft, gyerekek részére 50 fillér. Ennek fejében a vezető kertészt rendszeres elszámolásra kötelezték gazdasági igazgatói ellenőrzés mellett. Ebben az évben Pásztor György fejlesztési tervet nyújtott be, ebben kiemelte: *Botanikuskertünk növényállománya értéke országos viszonylatban is feltétlen számottevő. Maglistáink révén már 7 éve szerte a világon kb. 90 intézettel van jól kiépített és megalapozott kapcsolatunk. Még 1959 szeptemberében terjedelmes elaborátummal alátámasztva kérést juttattam el a főiskola igazgatóságához arról, hogy indokaink figyelembe vételével tegyenek felterjesztést a Művelődésügyi Minisztériumhoz főiskolánk botanikuskertjének a többi hazai botanikuskerthez hasonlóan a Növénytani Tanszék hatásköre alá tartozó, de önálló költségvetési kerettel és külön státusokkal rendelkező létesítményszerű elismertetése, illetve fejlesztése érdekében. Növényállományunk fejlett állapota és mennyisége olyan zsúfoltságot eredményezett üvegházainkban, hogy egy új, nagyméretű üvegház megépítése hiányában az igen komoly értéket jelentő egyedi növények pusztulásával kell számolnunk.*

Az 1961-ben kelt jelentésből is kiderül, hogy azok fokozott hangsúlyozása süket fülekre talált. Újból le kellett írni a munkaerő bővítésére és az új üvegház építésére irányuló igényeket. Nem történt semmi abban az ügyben sem, hogy a kertnek elkülönített költségvetési kerete legyen.

1962-ben örömteli fejlődés történt, a volt raktár teljes lebontásával, a szabaddá váló helyre, az építendő növényházhoz vasvázat sikerült szerezni, mégpedig könyvjóváírással a Szentegáti Állami Gazdaságtól. A bontott anyagból új raktárhelyiséget lehetett építeni. Ebben az évben a vázszerkezet birtokában megkezdődhetett a magasabb pálmaház, és a hozzá csatlakozó élettani ház építése. Amíg a munkák tartottak, tovább folyt a szorgalmas gyarapító és oktató tevékenység. Egy 1964. július 3-án kelt jelentésben Pásztor György arra is kitért, hogy: *Lehetőség szerint minél több hallgatót kell bevonnunk a botanikuskerthez, hogy a saját munkájukon keresztül tanulják meg a környezetünk megbecsülését.* Ugyancsak ebben az évben, október 31-én elkészült a 3 éves fejlesztési terv, melynek lényege:

1. Növényházak: a házak adottságainak megfelelően a következő növénycsoportosítást kell kialakítani: szaporítóház, melegékövi haszonnövények csoportja, epifita növények és páfrányok csoportja, szukkulens növények, pálmaház, kísérleti ház

⁵ Pálinskás: Trópus a Mecsek tövében. In: Dunántúli Napló, 1959. február 17.

2. Szabadföld: az oktatás célkitűzéseit szem előtt tartva az alábbi csoportok kialakítása szükséges: termesztett mezőgazdasági növényeink, termesztett zöldségnövényeink, gyógy- és fűszernövényeink, szántóföldi gyomnövényeink, kertészeti termelésben előforduló évelő dísnövények, hazai természetes fa és cserje fajok, hazai növénytársulások szemléltetésére pedig a Mecsek, Középhegység, Bükk, Mátra növénytársulásait kell megtelepíteni, mocsári vegetáció.

1965-ben befejeződött a tervezett hat üvegház felépítése. A munka legnehezebb időszaka felemésztette a tanszékvezető erejét. Pásztor György 1965. november 3-án, Márk Bertalan igazgatónak írt levelében felmentését kérte a botanikuskert igazgatási feladatai alól, mivel megromlott egészségi állapota miatt a további megfeszített tempót nem vállalhatja. A következő javaslatot tette: *Évek óta helyettesem a tanszéken Tihanyi Jenő adjunktus, aki ebben a minőségben sok segítséget nyújtott a tanszékvezetés különböző területein. Kérem az Igazgató Tanácsot, hogy bízza meg Tihanyi Jenő adjunktust, mint tanszékvezető helyettest, a botanikuskert szervezeti szabályzatában körülhatárolt igazgatói teendők ellátásával és annak megfelelő teljes jogkörrel. Tihanyi Elvtárs a botanikuskert igazgatását szívesen vállalná, maga ajánlotta fel. Meggyőződésem, hogy mind emberi tulajdonságain, mind hozzá értésén (kilenc éven át volt a tanszék botanikuskerti felelőse) alapuló tekintélye miatt igen eredményesen láthatná el ezt a feladatkört.*

1966-ban befejeződött az összes ház fűtésére alkalmas új kazán építése. A botanikuskert kertészmérnökkel gyarapodott, **Várszegi László** főiskolai tanársegéd lett a kert felelős vezetője. A helyi napilap ismét színes riportban számolt be a kert és a tanszék tevékenységéről: *A Mecseken még alszik a természet, de itt 25 C fokos hőmérsékleten 3 méteres kaktuszok, hatalmas kínai legyezőpálmák és banánfák között porcelánszerű virágait ontja a 3 méter körüli narancsfa, s tenyérnyi piros virágaival gyönyörködtet a Brazíliából származó flamingóvirág. A 8 méteres Trachycarpus-pálmák és szobafenyők alatt szerényen megbújik pirosodó termésével az alig másfél méteres kávécserje. Sem a braziliai őserdőben, sem Kínában nem vagyunk, hanem a Tanárképző Főiskola botanikus kertjében, ahol hat üvegházban gyönyörűen kitelel közel négyezer növény. Dr. Pásztor György tanszékvezető főiskolai tanárt, a botanikus kert igazgatóját és Várszegi László tanársegédet, a kert közvetlen irányítóját kértük meg a körülvezetésre.*⁶

Később a riporter igen hitelesen jellemezte a tanszék oktatóinak munkáját, kiragadva a legérdekesebb részeket. Hadd idézzünk ezekből a mondatokból is:

Az egyik teremben szemünkbe tűnik egy hatalmas, zárt alumínium szekrény. A herbárium vezetője, dr. Vöröss László Zsigmond adjunktus, az ismert növénykutató mosolyogva világosít fel bennünket: Csaknem 16 ezer préselt növényt őrzünk ebben a herbárium szekrényben... Amint várható volt, a tanszékvezetői szoba is tele rajzos táblákkal, műszerekkel. A falról gyönyörű paradicsomok mosolyognak le ránk, kétméteres rajzokon. Dr. Pásztor György, a növénytani tanszék vezetője 15 év óta vizsgálja a különböző paradicsomfajtákon az oltások hatására bekövetkező öröklődő változásokat. 1963 óta a kutatás komplex módon, dr. Tantos Olga adjunktus és Klujber László tanársegéd közreműködésével folyik. A tanszék oktatói közül dr. Tantos Olga adjunktus a már említett munkán kívül szövettani vizsgálatokat is végez, Tihanyi Jenő adjunktus pedig Dél-Somogy homokvidékének növényzetét kutatta eddig, de a következő években a baranyai rétek, legelők növénytársulástani, florisztikai feldolgozásával foglalkozik, különösen a fűhozam emelésének népgazdaságilag is hasznos témája köti le.

⁶ T. Sz.: Pálmák és banánfák között. In: Dunántúli Napló, 1966. febr. 12.

Klujber László tanársegéd a komplex témán túl igen eredményes növényi szövettan-nyésztési kísérleteket folytat.

Az idézésre érdemes sorok betekintést engedtek az akkori, néha divatos, mai szemmel – bizonyos esetekben – másképpen értékelt kutatási területekbe, amelyek szorosan kapcsolódtak az oktatási tevékenységhez. S mindezt el kellett végezni a botanikuskeri munka ezernyi tennivalója mellett! Akkoriban, egészen egyetemmelé válásunk idejéig minden oktatónak kötelező volt résztvenni a kerti munkákban!

1967. december 1-jén kelt tanszéki előírást (*A Botanikuskeri feladata, felépítése, dolgozóinak munkaköre*) már **dr. Tihanyi Jenő**, tanszékvezető főiskolai adjunktus írta alá, lényegében az eddigi hagyományokhoz hű tartalommal. Vagyis megvalósult Pásztor György kívánsága, utóda minden vonatkozásban Tihanyi Jenő lett. Az évek múlásának legfontosabb történései:

1968-1969: A „C” oktatási szárny építése miatt megszűnt a kísérleti kert egy része, a Datura-telep, a rendszertani és alkalmazott növénytan bemutató parcellák, a vízmedence és a hús fák árnyékában díszlő páfrányos.

1971: A „C” épületszárny és a kollégium távfűtésbe kapcsolásakor az üvegház-tömb is csatlakoztatott a bekötéshez. Ezzel a korábbi, kazános fűtés biztonsági szerepet kapott, tulajdonképpen a helyi fűtés megszűnt. Az építkezési felvonulási faház hasznosításával létrejött a maggyűjteményt tároló ház. A kert tanszéki felelőse **dr. Kovács Zsuzsanna** adjunktus lett.

1972: Keresztény József 22 évi főiskolai szolgálat után nyugdíjba vonult. Az új kertetész Jávör Andor lett.

1973: Az új pálmaház északi falánál szociális helyiségek, zuhanyozó, mosdó, öltöző épültek. (Ebben az évben ünnepelték a hazai pedagógiai főiskolák alapításuk 25. évfordulóját. A központi ünnepséget a 100 éves szegedi főiskolán tartották, de a legérdemesebb pécsi oktatók nem kaptak meghívót. Nem volt méltó a helyi megemlékezés sem, csupán az évnyitón történt rá utalás. A jogos sérelemről Pásztor György írt levelet. A neves tanáregyeniségek – Ábrahám Ambrus, Greguss Pál – köszöntését a pécsi biológus főiskolai tanárok részéről, valamint a mesterek válaszeveleit, akárcsak Pásztor György tudománytörténeti érdekességű levelét a Növénytan Tanszék archívuma őrzi). Ugyancsak ebben az évben került a kertbe néhány dr. Barla Szabó Jenő pécsi gyermekgyógyász főorvos élő növénygyűjteményének megmaradt része.

1974: Megkezdődött a nagy szukkulens ház építése.

1975: Megkezdődött az 1954-ben épült faszerkezetes pálmaház átépítése vas-szerkezetesre. A pécsi Kertészeti Vállalat megkezdte a kert vízvezeték-hálózatának kiépítését.

1976: A régi pálmaház „páfrányosházként” felújítva elkészült, a csatlakozó, 1934-ből örökölt régi pálmaház is új tetőszerkezetet kapott, és „epifiton ház”-ként újra megnyílt. Megkezdődött a régi szaporítóház átépítése is. Novemberben Garamvölgyi Károly miniszterhelyettes felavatta a szukkulens házat. A benne található gyűjtemény kb. kétezer fajból áll, ma is egyik nevezetességünk! Ebben az évben elkezdődött és a következő évben be is fejeződött az akkori Mezőgazdasági Tanszékkel közös iker növénynevelő ház építése.

1977. április 21-től 24-ig rendezte meg a tanszék jubileumi ünnepségét a Botanikuskeri fennállásának 25. évfordulója alkalmából. A rendezvényen az ország minden botanikai intézményéből részt vettek. A jubileumi kiadvány tartalmazza az ünnepi ülészak előadásait és rendezvényeinek programját, eseményeinek krónikáját. A teljes anyagot tudományos értékei miatt szeretnénk újra megjelentetni a tervezett 50. ünnepi évforduló alkalmából. Most csak felsorolásszerűen közöljük a közleményeket:

Dr. Pásztor György: 25 éves a Pécsi Tanárképző Főiskola Botanikuskertje

Dr. Vöröss László Zsigmond: Fák, cserjék a pécsi botanikuskertben

Dr. Tihanyi Jenő (tanszékvezető főiskolai tanár): Botanikuskertünk élő-növény gyűjteményei

Dr. Kovács Zsuzsanna (főiskolai adjunktus): Botanikuskertünk növényházai

Dr. Dobó Géza (főiskolai docens): A botanikuskert az általános iskolai oktatás és a köz-művelődés szolgálatában

1981-ben a tanszék kertészmérnök státust kapott, **Forró Marianna** lett a botanikuskert megbízott kertvezetője. 1983-ban, amikor a főiskola csatlakozott a Janus Pannonius Tudományegyetemhez, a botanikus kertben megkezdődött a dendrológiai értékek kritikai feldolgozása, rendszerezése és bővítése. A munkában tanácsadói szinten a Természettudományi Múzeum Növénytárának kutatói, **dr. Debreczy Zsolt** és **dr. Rácz István** vettek részt. Minisztériumi pályázati támogatásokkal évről évre gyarapodott a „Mediterrán oldal”-nak nevezett kertrész és a „Kontinentális félsivatagi kert”. 1986-ban sor kerülhetett a „Télálló kaktuszkert” építésére, melybe az előbb említett muzeológusokon kívül bekapcsolódott **Mihály Árpád** tájépítő szobrászművész is. 1987-ben elkezdődött a „Mediterrán sziklakert” építése. Ehhez nagy méretű kősziklák szállítására volt szükség. A növényanyag nagy része különféle adományokból származott, telepítése a beépítési munkákkal együtt egészen 1994-ig tartott, de tökéletesítése a mai napig is tart. Közben zajlottak és jelenleg is folynak a fenntartó művelés, és a fokozatos bővítés sok gonddal járó lépései.

1988-tól **dr. Borhidi Attila** egyetemi tanár, 1993-tól az MTA levelező tagja lett a Növénytani Tanszék és Botanikuskert vezetője. 1989-től tartó dékánága idején a botanikuskert folyamatosan gyarapodott, tudományos kapcsolataink világméretűvé terebélyesedtek. Ez a tendencia tovább tart, 1997-től az MTA Ökológiai és Botanikai Kutató Intézetének igazgatója, hiszen jól ismert, hogy a Vácrátóton működő világhírű kutatóhelyhez tartozik egy igen gazdag botanikuskert és arborétum.

A közelmúltban, 1996-ban adták át a teljesen felújított és modernizált pálmaházat, 1998-ban pedig az újjáépített kaktusz és szukkulens házat.

Jelenleg a botanikuskert, épületek és sportpályák nélkül 3,6 ha. A szabadföldi gyűjtemények (mediterrán, mecseki, ázsiai fajok, télálló kaktuszok) kb. 2400 taxonból állnak (ebből lombhullató fa és cserje kb. 300, örökzöld növény és fenyő kb. 100, élő növény kb. 2000). Az üvegházi gyűjtemények hat üvegházban (pálmaház, kaktusz és szukkulens ház, trópusi ház, broméliás ház, élettani ház, palántanevelő ikerház) kb. 2300 taxonból tevődnek ki. Ebből kaktusz kb. 1200, pozsgás kb. 800, bromélia kb. 150, páfrány kb. 100, pálma kb. 80. Az üvegházakat és a szabad területeket évente átlagosan ötezer fő látogatja. A növényállomány bővítése főleg magcsere-kapcsolatok révén történik. Ma is rendszeresen kiadjuk magcsere-katalógusunkat (Index Seminum), mintegy 450 hazai és külföldi botanikuskerttel vagyunk kapcsolatban. A magkérések és magküldések száma évente több ezerre tehető.

A botanikuskert története folytatódik. Mostani küzdelmeink gyakran ugyanolyan jellegűek, mint a korábbiak. Önmagában az is nagy feladatot jelent, hogy megőrizzük annak a hősiességnek és szorgalmas, önfeláldozó munkának az eredményét, amelyet elődeink végeztek!

1997-től a JPTE Növénytani Tanszék és Botanikuskert vezetője
dr. Szabó László Gy. egyetemi tanár

(A szerkesztőség)

MENDÖL ZSUZSANNA

ILYEN VOLT, ILYEN LETT A TABAKÓ VILLA

Nálunk is tendencia, hogy aki csak teheti, kertes, saját házában teremti otthon magának, vonzó környezetben. Ez az igény Pécs gyakori üdülőövezeteit lassanként lakóteleppé változtatja, s ez nemcsak a völgyekre, s a kertvárosra vonatkozik. E fejlődés befalja a Mecseket is.

Az egykori üdülők, kis nyaralók lakóházzá változására egy kiragadott példa: Az egykori Fröhweiss tetőn 1942-ben épült **Tabakó Károly villája**, amely tornyos formájával a környék panorámájának hangulatos eleme volt. Hoffmann László (1897-1943) építész munkásságáról írt tanulmányomban irodájának utolsó megbízásaként közöltem a tervrajzát¹. A helyi építőanyag hangsúlyos használata – természetből a lábazat és a torony – s az ablakok fölött az áthidaló betongerendák csupaszon hagyott sávja Hoffmann által is alkalmazott megoldás. Ő azonban ekkor már a fronton volt, így Tabakó Károly villáját az irodájában kiképzett munkatárs, id. Erb Jenő tervezte és építette fel, aki a tornyos tömegkapcsolással jó arányú, tájba illő épületet alkotott.

¹ A JPM Évkönyve 41-42. (1996-97) Pécs, 1997.

Amikor a Mecsek lábánál fekvő várost még nyúlós téli köd borítja, laza foltta oldva a formákat, s aki ilyenkor mégis vállalkozik egy kora délelőtti sétára, és felkapaszkodik a Szabadság emlékműhöz, olyat tapasztal, mint amikor repülővel túlemelkedik a felhőkön. Az emlékmű magasságában, s e villa környékén ragyog a nap, tavaszias az enyhesség, s a város helyett fehér felhőgomolyag látszik. Ez a kedvező mikroklíma is érthetővé teszi e hely vonzását, így egyre többen választják állandó lakhelyül ezt a hajdan volt kiránduló és üdülő övezetet. A városi komfort biztosítása itt ugyan költségesebb, mennyi egyedi műszaki megoldást kíván, hisz e terület csatornázása, közműellátottsága nem megoldott. A lakósűrűség növekedése előbb-utóbb a meglévő út bővítését is szükségessé teszi.

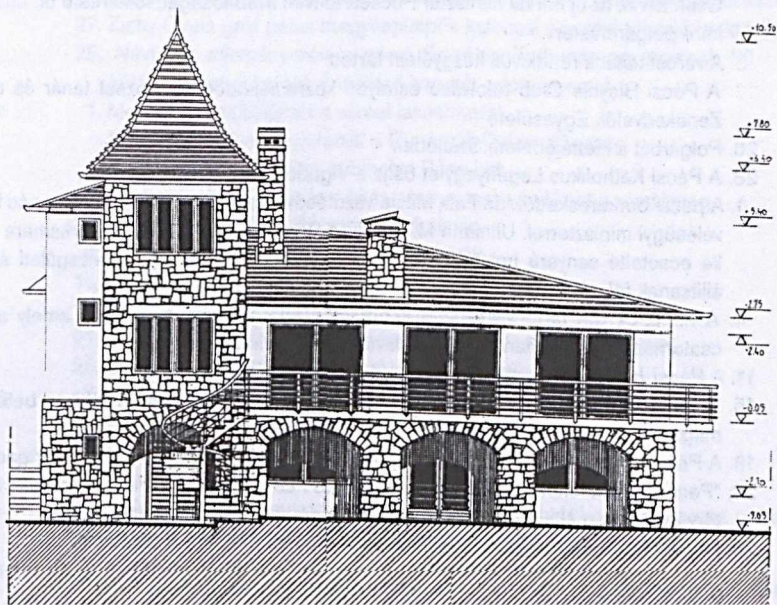
A Tabakó villa új tulajdonosa a régi pécsi hagyományokhoz hiven megbecsülte a régit: a használható rész megtartásával építkezett. Weiler Árpád készítette a lakóház alapítás terveit. A telek lejtését, a terepadottságokat kihasználva a ház a kert felé két-szintessé alakul (a tornyot nem számítva). Kertre néző főhomlokzata most is a természet, a fény felé fordul. Az utca felől földszintes a ház, tömege a szelvényes, helytakarékos ajtajú garázst is magába rejti. A bejárati szint a lakótér, a mai szokásnak megfelelően étkezővel is bővített tere – aktív társadalmi életre, vagy fél tucat gyerekre méretezett nappalival – a teljes kerti front előtt végigfutó, könnyed vízszintes fémcső-korlátos teraszban folytatódik, melyhez a kertből íves lépcső vezet. A terasz korábbi masszív, zárt, terméskő alépítményét most három, szegmensívű nyílás töri át. Ezáltal az alsó szint tereit is közvetlen kijárással a kerthez kapcsolja. A nyári melegben a loggia kellemes hűsölőhely és árnyékoló. A torony ellenpontja a villa horizontálisának, amit alacsony, kis lejtésű, mediterrán jellegű sátortető fed. Széles, kiugró eresszel, ami a benapozást is szabályozza. A torony mindkét oldalán történt bővítés, így a ház a telek csaknem teljes szélességét kitölti. Az épület összkomfortját korszerű szennyvízrendszer, fűtés megoldás szolgálja. Az építető és az építészkollektíva² a meglévő értékek megtartásával 1997-ben tájba simuló, a mai igényeket magas szinten megvalósító épületet hozott létre. Megnyerő az építés szoliditása, az eredeti külső puritánságot mérvadónak elfogadó alázat. Csupán az íves kerti lépcsőben és a teraszban az épület síkjától kifelé tartó szélesedésében és íves befejezésében érhető tetten a szabályosság oldásának kísérlete.

Jóllehet az épület tömege megkettőződött, ma mégsem olyan uralkodó eleme a környezetnek, mint volt fél évszázada, mert a legkülönbébb léptékű házak fogják közre.

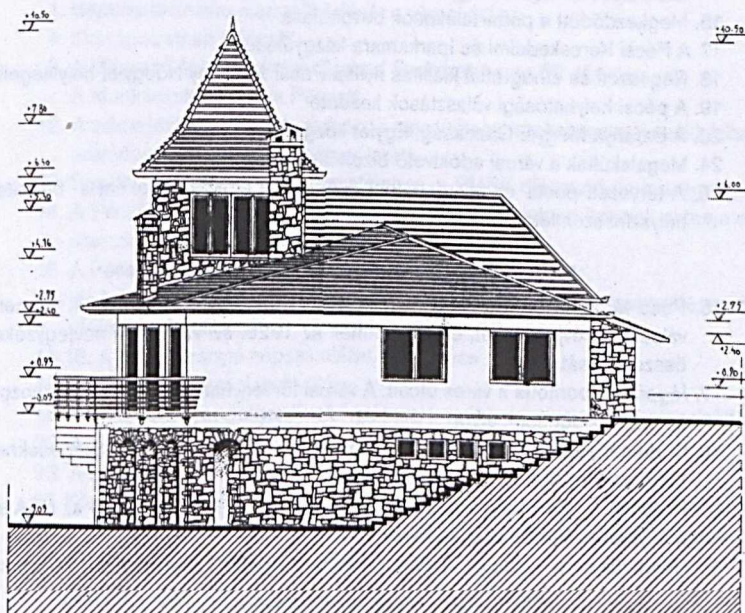
A Mecsek oldalban a telkek fokozódó elaprózása és további nagymértékű beépítése azonban önpusztító lehet, és csakis az erdő rovására történhet. A városvezetés, remélni lehet, fokozottan odafigyel majd erre a veszélyre.

² Weiler Árpád, munkatársa Cs. Tóth Péter, a statikus Brandmüller István, a gépész Eördögh Zsolt

NYUGATI HOMLOKZAT M=1:100

DÉLI HOMLOKZAT M=1:100

Száz éve Pécsett... 1899-ben

január	<p>3. Tífusz járvány tört ki a városban, amely a Szigeti külvárosból terjedt a város többi részébe
Cseh Ervin, az új horvát miniszter Pécsett töltvén szabadságát, fölkereste dr. Majorossy Imre polgármestert</p> <p>5. A városi tanács rendkívüli közgyűlést tartott</p> <p>13. A Pécsi Bicycle Club fölolvasó estélyén közreműködött Kis József tanár és a Pécsi Zenekedvelők Egyesülete</p> <p>26. Polgárbál a Hétfejedelem Szállóban</p> <p>28. A Pécsi Katholikus Legényegylet bálja a Vigadóban</p>
február	1. A pécsi borkereskedők dr. Falk Miksa vezetésével találkoztak dr. Darányi Ignác földművelésügyi miniszterrel. Ullmann M. Károly, a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke ecsetelte sanyarú helyzetüket. Kérte, hogy Pécsett állami vegyvizsgálati állomást állítsanak föl, ahol meg lehet vizsgálni a borok minőségét 4. A hónapok óta tartó vízhiányról jelent meg cikk a Pécsi Naplóban, amely a városi csatornázás tarthatatlan állapotára hívta föl a figyelmet 11. A Pécsi Jótékony Nőegylet táncestélye a Nemzeti Casinóban 15. Végérvényesen befejeződött a tífuszjárvány, amelynek keretében 172-en betegedtek meg, a betegek közül 28-an haltak meg a városban 18. A Pécsi Kereskedelmi Kaszinó hangversennyel egybekötött táncestélye a Vigadóban 26. "Pécs város kerékpárosai" aláírással tiltakozó irás jelent meg a Pécsi Naplóban a városi törvényhatóság által bevezetni szándékozandó kerékpáradó ellen 26. Arról értesült a város közvéleménye, hogy a pécsi pályaudvar tervezett földszinti átalakítási munkálatait versenytárgyaláson egy fővárosi vállalkozó nyerte el 27. A város törvényhatóságának közgyűlése
március	4. A Pécsi Izraelita Nőegylet estélye a Nemzeti Casinóban 10. Pécs Városi Iskolaszék ülése 12. A küszöbön álló városi törvényhatósági tagválasztás előtt megkezdődött a választókerületek ülése A Mecsek Egyesület éves közgyűlése 15. Megkezdődött a póttartalékosok bevonulása 17. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara közgyűlése 18. Régészeti és etnográfiai kiállítás nyílt a Pécsi Jótékony Nőegylet helyiségeiben 19. A pécsi helyhatósági választások kezdete 20. A Baranya Megyei Gazdasági Egylet közgyűlése 24. Megalakultak a városi adókető bizottságok 28. A tervezett posta- és távirdapalota építésének előkészületeként a beépítendő telken helyszíni szemlét tartottak

Hetvenöt éve Pécsett...1924-ben

január	5. Pécs város központi választmánya ülésén véglegesítették az 1924. évi nemzetgyűlési választók névjegyzékét, és elrendelték az 1925. évi választási névjegyzékek összeállítását 7. Jégpáncél borította a város utcáit. A városi törvényhatóság intézkedést hozott a gondatlan háztulajdonosok ellen 8. Közlemény jelent meg a pécsi sajtóban, amelyben a Ruhr-vidéki inségeseknek való gyűjtésre szólították föl a város lakosságát 9. Közlemény jelent meg a pécsi sajtóban, amelyben közölték, hogy az USA szeretetadományt juttatott a város szegényeinek 14. "Mentsük meg a magyar ifjúságot" címmel felhívást közölt a Dunántúl szerkesztősége Kerpely Jenő világhírű gordonkaművész hangversenye 15. A csődbejutott Csarsch-bankház károsultjainak értekezlete

- 19-23. A városnak 23 millió koronájába került a hó eltakarítása
24. Molnár Ferenc: Testőr című színművének bemutatója a Nemzeti Színházban
Gertler Endre hegedű-, Takács Mihály ének- és Vadas Gábor orgonaművész hangversenye
27. Zichy Gyula gróf pécsi megyéspüspök kalocsai érsekké történő beiktatása
28. Névtelen adományozók a pécsi Erzsébet Tudományegyetemnek 50 millió koronát, külön az orvosi karnak 1 milliárd koronát adományoztak
- február
1. Megkezdte működését a városi lakáshivatal
Pécs székhellyel megalakult a Dunántúli Dalosszövetség
4. A VII. Cserkész Kerület székhelye Pécs lett
6. Több százmillió koronás sikkasztás nyomaira bukkant a rendőrség
- 7-12. Bányászstrájk a Ferenc József aknán
9. Geyer Stefi hegedűművész hangversenye
15. Albrecht királyi herceg pécsi látogatása
16. Megkezdődött a jövő tanévre a leendő első osztályosok beíratása
21. A Magyar Labdarúgó Szövetség délnyugati kerületének ülése
25. Liszt-kiosztás hadirokkantaknak, inségeseknek
- március
7. Verdi: Rigoletto című művének felújítása a Nemzeti Színházban
12. A köztisztviselők kedvezményes szénakciójának befejezése
14. A városi közkórház átvételének befejezése
15. Új városi kövezet- és sorompó vámtételek bevezetése
18. A Pécsi Ipartestület közgyűlésén megtárgyalták a fölépítendő iparos otthon ügyét
Verdi: A trubadúr című művének bemutatása a Nemzeti Színházban
23. A városi kórház orvosai dr. Fischer Ferenc főispánnál
25. Gróf Zichy János látogatása a pécsi egyetemen
30. A tavaszi labdarúgó szezon nyitányaként a Siklósi úti pályán a PSC 3:0 arányban győzött a BTC ellen

Ötven éve Pécsett... 1949-ben

- január
1. Néphivatal kezdte meg működését a városházán
4. Országos sinap Pécsett
9. A Magyar Képzőművészek Szabad Szakszervezete 50. tárlata
A Munkáskultúra Napja Pécsett
12. A pécsvidéki bányászok aktivája a pécsújhegyi szakszervezeti székházban a kollektív szerződések, normák fölülvizsgálatára
13. Sportcsarnokavatás Pécsbányatelepen, a PMSE díjkiosztó ünnepsége
14. A Pécsi Vasas Szakszervezet szervezésében a vasipari üzemek aktivája az új kollektív szerződések, új normák ügyében
15. A Pécs Városi Szabadművelődési Tanács újjáalakulása
- 15-16. A Bányamunkások Szabad Szakszervezete pécsbányatelepi gyűlésén megalakult az új ipari szakszervezet
- 15-18. A pécs-baranyai népszámlálás befejezése
16. A DÉFOSZ pécsi alakuló ülése
18. A Pécsi Bőrgyár dolgozóinak határozata az ipari szakszervezet megalakításáról
22. A pécsi egészségügyi- és az orvos-szakszervezet egyesítése
23. A labdarúgó évad nyitányán BTC-Dinamo: 2:3
27. Közzétették azon ötven utca és tér nevét, amelyeket a városi törvényhatóság megváltoztatott
29. A BTC munkaversenyre hívta föl a pécsi NB II-es egyesületek labdarúgó szakosztályait az új magyar sportért
30. A francia intézet kiállítása a városi múzeumban
31. Ernst Jenő orvosprofesszor székfoglalója a Magyar Tudományos Akadémián

- február
1. Új rendőrfőkapitányság kezdte meg működését a Pannónia Szállóban
A köztársaság kikiáltásának megünneplése a Nemzeti Színházban
A városi népboltok "Olcsó Téli Vásár" akciójának kezdete
 3. Szedő Miklós operaénekes hangversenye Pécsen
 4. Kiosztották a félévi bizonyítványokat az iskolákban, amely ezeket már az új, ötjegyű osztályzás szerint töltötték ki
 10. Megkezdte működését a városi munkaerő gazdálkodási hivatal
Bányászaktíva Pécsújhegyen
A pécsi üzemek munkásnőinek gyűlése a Pécsi Bórgyárban
 12. A Munkásmozgalmi Intézet munkásmozgalom történeti kiállítása Pécsen
 13. A MESZHART köszöntötte a széncsaták hőseit, a második országos munkaverseny díjkiosztása
 15. A Szovjet Kultúra Hónapja Pécsen
A Magyar Függetlenségi Népfront ideiglenes Baranya Megyei Népi Bizottságának megalakulása
A Magyar Nők Demokratikus Szervezete rendezésében megkezdte működését a Szülők Iskolája
 18. Közhírré tették az 1948. november 1-jén indult közigazgatási munkaverseny eredményét Pécs és Kaposvár között, amelyet Pécs nyert meg
 19. Pécs és a pécsi bányavidék dolgozóinak gyűlése a „háborús uszítók” és az „imperialisták rágalomhadjárata” ellen. A gyűlésen Kállai Gyula és Aczél György mondott beszédet
 20. Bors Antal személyében az ország első bányász főispánját iktatták be Pécsen
 22. Gruscsenko agrobiológus, a hazánkban tartózkodó szovjet kultúrdelegáció tagja Pécsre látogatott
Az Állami Operaház és a MÁV Szimfonikusok pécsi vendégjátéka
 24. A hazánkban tartózkodó szovjet kulturküldöttség két művésztagja hangversenyt adott a Nemzeti Színházban
 27. Elkészült a város 1949. évi munkaterve
 28. Megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront Pécsi Népi Bizottsága
- március
1. Az első szocialista munkaverseny kezdete a pécsi gyárakban
 2. A Budapest-Debrecen-Pécs tornaversenyben a lányoknál Pécs lett az első, a fiúk a második helyet szerezték meg
A helyi szakszervezetek összehozott ülésén az új munkaversenyről, az üzemi bizottsági választásokról tárgyaltak
 6. Tudósítás jelent meg, amelyben a MESZHART bányáüzemek dolgozói elfogadták a diósgyőriek szocialista munkaversenyre történő fölhívását
A Verseny utcai pályán a BTC 2:0 arányban győzött a Dinamo ellen
 8. Szovjet irodalmi estre került sor a Szovjet Kultúra Hónapja keretében a Pécsi Munkás Kaszinóban, a Batsányi Társaság rendezésében
 13. Megkezdődött a Magyar Függetlenségi Népfront baranyai kongresszusa, felszólalt Aczél György
Megalakult a Magyar Jogász Szövetség Pécsi Csoportja
 15. A Nemzeti Színház bemutatta Gorkij: Kispolgárok című színművét
Megkezdődtek az üzemi bizottsági választások
 18. Megnyitották a Pécsi Sportakadémiát
 20. Szmiszlov szovjet sakkjátékos szimultán játszott pécsi sakkosokkal
 23. Az olasz származású pécsi hegedűművész, Piovesan Sirio visszaérkezett olaszországi hangversenykörútjáról
 27. A Magyar Szabadságharcos Szövetség Nagypécsi Csoportjának taggyűlése

Huszonöt éve Pécsett... 1974-ben

január

1. Átalakult a város patinás gyára, a Sopiana Gépgyár, Egyesült Izzó Villamossági Rt. Sopiana Gyára Pécs néven
Egy vállalat keretében vonták össze a város parkjainak gondozását. A város egész területén ezen munkálatokat ezentúl a Kertészeti és Parképítő Vállalat végezte
Megalakult a Dél-dunántúli TŰZÉP Vállalat
Fuzionált a Baranya Megyei Mezőgazdasági Vállalat és a Kaposvári Húskombinát Pécsi Gyáregysége, Baranya Megyei Baromfifeldolgozó és Forgalmazó Közös Vállalat néven
4. Mecsek Kupa brizdverseny kezdődött a Pannónia Szálló nagytermében
Elfogadta a városi tanácsülés a város 1974. évi költségvetését
16. Kovács Dénes hegedű- és Bächer Mihály zongoraművész hangversenye
A Pannónia Filmstúdió animációs és reklámfilm bemutatója
18. Egyesült a Pécsi Munkás Sport Club (PMSC) és a Pécsi Bányász
19. "Természet-Látás-Alkotás" címmel Lantos Ferenc első módszertani tárlata megnyílt a Déryné utcai kiállítóteremben
20. Bezárták a város egyik patinás épületét, a Jókai téri Elefántos-házat
21. Az Első Országos Felsőoktatási Testi Nevelési Konferencia megnyitása Pécsett
23. Pécsre érkezett az eszéki közgazdász professzorok küldöttsége
24. Nemzetközi Gasztronómiai Hetek kezdődtek a Nádor Szállóban
25. Megkezdődött a följújtás a Baranya Megyei Könyvtárban
27. Jelenkor-estet rendeztek a Kamaraszínházban
28. A város éves utépítési, felújítási programjáról jelent meg cikk a helyi újságban
Elkezdődött a városi iskolákban a "Játsszál velünk!" játékos sportvetélkedő-sorozat
29. Pécsi képzőművészek kiállítása nyílt Eszéken
30. A Baranya Megyei Tanács VB ülésén elfogadták Pécs és Komlói együttműködési szerződését

február

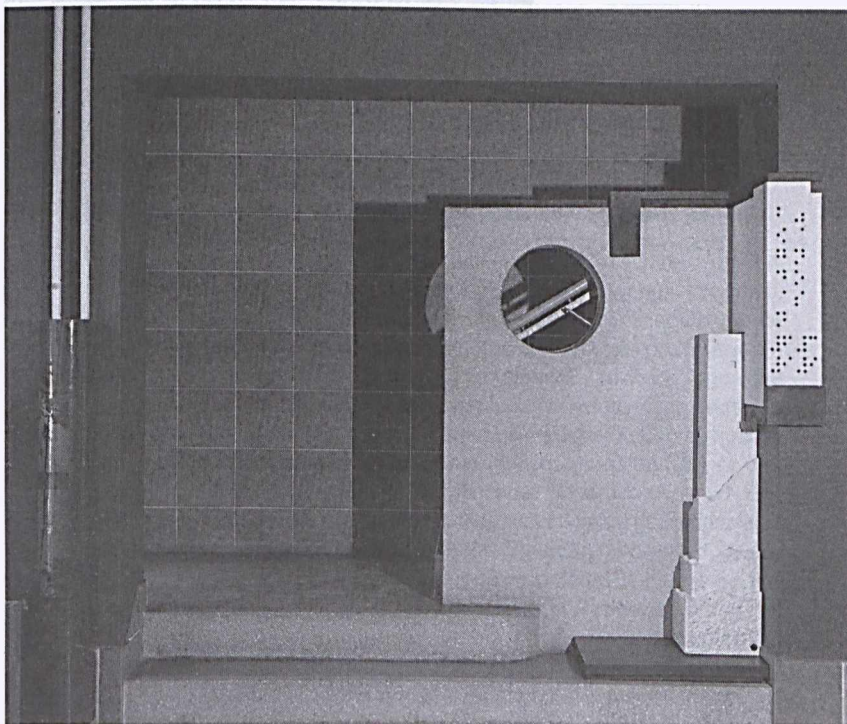
- 1.- március 15. között városi lakóbizottsági választások
3. Megkezdődtek a Labdarúgó Dunántúli Napló Kupa és a Hétfői Dunántúli Napló Kupa küzdelmei
Megkezdődött az üzletekben a Téli Vásár
4. Ismertették a Pécsi Szennyvíztelep éves beruházási programját
8. Megállapodott a városi tanács és az Országos Takarékpénztár helyi fiókja a munkáslakás építő akció elindításában
14. Közzétették a PMSC kerékpáros szakosztályának megalakulását, amely egyben azt jelentette, hogy átvette az addig működő Pécsi Spartacus versenyzőit, köztük a válogatott Hirth Istvánt
Megtartották a város reprezentatív sportklubjának, a Pécsi Munkás Sport Clubnak, a PMSC-nek a közgyűlését
Megkezdte országjáró körútját a nemzetközi hírű Pécsi Balett
16. Közzétették, hogy a Kossuth téri MESZŐV-székház bontását rövid időn belül megkezdik
17. Megkezdődtek az új Pannónia Szálló alapozási munkálatai a Kórház téren, egyben megtörténtek az előkészületek a Nádor és a régi Pannónia Szálló felújítására
20. Elkészültek a Szegedi- és a Pécsi Tanárképző Főiskola egységesített nemzetiségi tanárképzési tervei
Megalakult a Pécsi Ixilon Filmstúdió
22. Lezajlott Pécs Város Tanácsa és a Mecseki Szénbányák tanácskozása
25. Lezárult a Mecsekre szánt felszabadulási emlékmű tervpályázatának határideje

- március
6. Idegenforgalmi tanácskozás kezdődött Pécsen
 7. Megkezdődött a VII. Pécsi Egyetemi - Főiskolai Napok rendezvénytársasága
Az "I Solisti di Roma" hangversenye
 8. Műszaki és Közgazdasági Propagandahónap kezdődött
 9. Az észéki Borisz Kidrics Iskola tanárainak látogatása
 14. A Pécsi Tanárképző Főiskola Kollégiuma, másodikként az országban, elnyerte a "Kiváló Kollégium" minősítést
Megkezdődött a Pollack Mihály Építőipari Szakközépiskola első technikus minősítő vizsgája
 15. Bemutatták a Nemzeti Színházban Mozart: Figaro házassága című operáját
 17. A Baranya Megyei Tanács könyvet jelentetett meg a neves néprajzkutatóról, dr. Berze Nagy Jánosról
Az amerikai alsó tagozatos természettudományos oktatás programját kidolgozó dr. Robert Karplus professzor Marx György akadémikussal együtt Pécsen járt
 19. Megkezdődött az Éneklő Ifjúság hangversenysorozata
Megnyílt a POTE-n a az országos környezetvédelmi tanácskozás és kiállítás
 20. Lionel Rogg orgonaművész koncertezett a Liszt-teremben
 - 22-23. MTA-ülésszak Pécsen a Rákóczi-kor kutatásainak eredményeiről
 24. Hallama Erzsébet-Makay Ida közös könyvbemutatója a Doktor Sándor Művelődési Házban
 25. A Pécsről elszármazott író, Lázár Ervin dedikálta "Buddha szomorú" című könyvét, amelyet író-olvasó találkozó követett
 28. A Pécsi Filharmonikus Zenekar hangversenye a Zeneakadémián
Együttműködési szerződést kötött a Pozsonyi Egyetem és a POTE
 29. A Bóbíta Bábegyüttes finnországi vendégszereplésének kezdete

Pécsen ma... 1999-ben

- január
7. Chilf Mária és Szörtsy Gábor képzőművészek kiállítása a Pécsi Galériában
 10. A Mecsek Kórus újévi koncertje a Csontváry Múzeumban
 12. Elhunyt Donhoffer Szilárd Kossuth-díjas akadémikus, a Pécsi Orvostudományi Egyetem ny. egyetemi tanára, Pécs Város Díszpolgára
 14. A Győri Filharmonikus Zenekar hangversenye a POTE aulában
 15. Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk, bemutató a PNSZ Kamaraszínházában
 18. Ülést tartott Pécs Város Önkormányzata
 21. Gál András festőművész kiállítása a Pécsi Galériában
 25. Elhunyt Horváth Lajos, Pécs volt tanácselnöke, a Baranya Megyei Tanács ny. elnöke, az Országgyűlés volt alelnöke, Pécs Város Díszpolgára
Ülést tartott Baranya Megye Önkormányzata
- február
29. Huszka Jenő: Gül baba című operettjének bemutatója a Pécsi Nemzeti Színházban
 6. PVSK-MIZO-USA válogatott kosárlabdamerkőzés a Lauber Dezső Sportcsarnokban
 8. Király Csaba zongoraestje a Művészetek Házában
 11. Pauli Anna textiltervező kiállítása a Pécsi Galériában
 15. Gábor Áron festőművész kiállítása a Művészetek Házában
 16. OCTOGON című építészeti folyóirat bemutatkozása a Művészetek Házában
 18. A Pécsi Szimfonikus Zenekar hangversenye a POTE aulában
 26. Nosferatu – balettbemutató a Pécsi Nemzeti Színházban
Zlatko Prica grafikai kiállítása a Múzeum Galériában
- március
5. Göncz Árpád felavatta a Dunántúli Napló Engel János úti új székházát
 18. MŰVÉSZ – ARTISTS, könyvbemutató a Pécsi Kisgalériában
 10. Elhunyt Galambosi László költő, tanár
 12. Hámori József miniszter Budapesten, az Iparművészeti Múzeumban adta át Bocz Gyula szobrásznak, Gellér B. István grafikusnak és Valkó László festőnek a Munkácsy Mihály-

- díjat, ill. Nagy Márta keramikusnak a Ferenczy Noémi-díjat, Belénassy Csaba újságíró, médiaszakember kapta Pécs Város Sajtódíját, Bóka Róbert újságíró kapta a Magyar Lajos-díjat
- Konok Tamás festőművész kiállítása a Művészetek Házában
- REMIX – Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület kiállítása a Pécsi Galériában
15. Pécs város március 15-i ünnepségén Szabó Attila egyetemi hallgató mondott beszédet, koszorúztak a Petőfi, majd a Kossuth szobornál
- Göncz Árpád köztársasági elnök és Orbán Viktor miniszterelnök az Operaházban adta át a Kossuth-díjat Dévényi Sándor Ybl-díjas építésznek
- Orbán Viktor az Operaházban adta át a Magyar Köztársaság Érdemes Művésze kitüntetést Lovas Pál Liszt Ferenc-díjas magántáncosnak
- A PVSK-MIZO kosárlabda csapata nyerte a női Magyar Kupát
18. Ülést tartott Pécs Város Önkormányzata
19. Kontraszty László festőművész kiállításának megnyitója a Múzeum Galériában
- Kleist: Amphitryon – bemutató a PNSZ Szobaszínházában
20. Bogdán János emlékművét, Pál Zoltán szobrász és Patartics Zorán építész alkotását felavatták a Gandhi Gimnáziumban
24. Pécsi Tavasz Fesztivál – Perényi Miklós (gordonka) és Rohmann Imre (zongora) hangversenye
26. Kitaibel Pál szobrát, Trischler Ferenc alkotását felavatták a JPTE Botanikus kertjében
- Hampton: Hollywoodi mesék – bemutató a Pécsi Nemzeti Színházban
28. Tisztelet Hrabalnak, kiállítás nyílt a Parti Galériában

*Pál Zoltán – Patartics Zorán: Bogdán János emlék
Gandhi Gimnázium, Pécs*

In memoriam Donhoffer Szilárd 1902-1999

Budapesten született, a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett orvosdoktori diplomát, egy szemeszt a Bécsi Egyetemen töltött, Skóciában a Nobel-díjas Macleod aberdeeni intézetében gyakornokoskodott. 1926-ban telepedett meg Pécsen, a nagy hírű Ángyán-féle Belgyógyászati Klinikára került, és az ezt követő 73 évben meghatározó professzora volt a Pécsi Orvostudományi Egyetemnek. Alapítója a Kór-életani Intézetnek, 1964-1967 között az egyetem rektora – egy ciklusban parlamenti képviselő volt – a Magyar Tudományos Akadémia tagja, két periódusban az MTA Orvosi Osztályának elnöke, 1983-1985 között a Pécsi Akadémiai Bizottság elnöke. Kiemelkedő klinikai, oktatói és tudományszervezői tevékenysége mellett közel 300 eredeti tudományos közleménynek volt a szerzője, kutatói munkásságának legfontosabb területét angol nyelven összefoglaló monográfiája nagy nemzetközi elismertségnek örvendett. Kutatási eredményei ma is helytállóak. A mai modern kutatási eszközök igazolják, amit ő elméleti alapon dolgozott ki. Klinikusként a szakmai alázatot és betegcentrikusságot tanította. Híresek voltak tantermi előadásai, a tökéletes mondatok által kifejtett gondolatait követve a hallgatóság nemcsak a legújabb ismeretek birtokába jutott, de retorikai élményben is részesült. Kórélettan című egyetemi tankönyve mindmáig alapműnek számít. 1961-ben Kossuth-díjjal ismerték el a nemzetközi, a hazai, a pécsi kutatás és felsőoktatás nagyformátumú egyéniségének munkásságát, a POTE Honoris Causa Díszdoktora, az Akadémiai Aranyérem, Pécs Város Díszpolgára cím birtokosát.

Az élet nagy kérdései foglalkoztatták, ennek jegyében születtek életének utolsó szakaszában rövid filozófiai töltetű írásai.

A Professzor Úr 1999. január 12-én, életének 97. évében, szellemi frissességét mindvégig megőrizve csendesen elment.

Donhoffer Szilárd: Parerga 11.

II. János Pál: egy régi Egyház elkötelezett újítója, vagy új Egyház alapítója?

A kérdés pusztán retorika, ennek következtében nincs komolyabb jelentősége.

János Pál legnagyobb műve: kihirdette, hogy az Egyház elismeri az evolúciót, mint a jelenlegi világot kialakító mechanizmust. Kijelentésének súlyát alig ismerték fel, következményeivel alig foglalkoztak, holott ez a határozat összeegyeztethetetlen az egész Őszö-vetséggel, amelyet – beleértve a „választott nép” fogalmát – az ősz-pergamenek gyűjtő-helyének egyik prominens polcán lehet elhelyezni.

Az Egyház gyökeres reformja szempontjából majdnem azonos fontosságú, hogy nagyszámú, az Egyház szempontjából rendkívül fontos megnyilatkozása során sohasem vette igénybe az „ex cathedra” védelmét, amivel gyakorlatilag élesen elhatárolta magát a pápai csálthatatlanság tanától. Eleinte utazásai és az azokon tartott tömegrendezvények nem látszottak könnyen egyeztethetőnek a fenti képpel. A valóságban azonban rendkívül fontos volt a szerepük. Biztosították, hogy a pápa ne csak főpapokkal találkozzék, hanem kötetlen formában beszélgethessen azokkal, akiknek feladata lesz reformjainak gyakorlati megvalósítása.

Összegezve: nem lehet kétséges, a pápák között II. János Pálé az első hely!

Névválasztásával is jelzi, hogy az egyházi reform szükségességét elfogadtatni a biborosi testülettel összehangolt erőfeszítést követelt. Ennek teljesítése elsősorban két bíborosnak köszönhető: a későbbi I. és II. János Pálnak. I. János Pál korai halála következtében a reform végrehajtása egészében II. János Pálra maradt.

SZÁMUNK SZERZŐI:

Angster József

mérnök, ipartörténet-kutató

Bezerédy Győző dr.

helytörténész

Boda Miklós

könyvtáros, irodalomtörténész

Boros László

ny. középiskolai tanár, egyházművészeti kutató

† Donhoffer Szilárd

Kossuth-díjas akadémikus, Pécs város díszpolgára

Erdődy Gyula dr.

helytörténész

Gábor Olivér

régész, múzeológus, a Janus Pannonius Múzeum munkatársa

Kárpáti Gábor

régész, a Janus Pannonius Múzeum osztályvezetője

Márfi Attila

főlevéltáros, Baranya Megyei Levéltár tudományos főmunkatársa

Mendöl Zsuzsanna

művészettörténész

T. Mérey Klára dr.

történész, a történettudományok doktora, c. egyetemi tanár,
a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos főmunkatársa

Retzler Pálné Gál Éva

régész, múzeológus, a Janus Pannonius Múzeum tudományos munkatársa

Romváry Ferenc dr.

Munkácsy-díjas művészettörténész, a Pécsi Szemle főszerkesztője

Szabó László Gy. dr.

botanikus, a természettudományok doktora,
a Janus Pannonius Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára

Vargha Dezső dr.

főlevéltáros, a Baranya Megyei Levéltár munkatársa

FOTO:

Körtvélyesi László: 99.

Lantos Miklós: 24, 26, 28.

Nagy Gábor: 3, 4, 5, 6.

Romváry Ferenc: 81.

PÉCSI SZEMLE

GÁBOR OLIVÉR:

Évezredes szenthelyek Pécsen és környékén II. Jakab-hegy 2

BODA MIKLÓS:

Pécs középkori egyeteme a kutatások tükrében 9

KÁRPÁTI GÁBOR:

Laudator temporis acti. Művelődéstörténeti gondolatok
egy zsebkönyv kapcsán 17

BOROS LÁSZLÓ:

Öt éves a pécsi bazilika kincstárának kiállítása 23

RETZLER PÁLNE GÁL EVA:

Gondolatok a pécsi aranyművesek céhleveléről 30

ANGSTER JÓZSEF:

A pécsi zsinagóga műemlék-orgonája 34

ERDŐDY GYULA:

A baranyai iparoktatás története III. 42

MÁRFI ATTILA:

Emlékező botrányok Thália pécsi színpadain a reformkorban 49

SZIRTES BÉLA:

Emlékek a pécsi bányatelepek hétköznapijából 57

T. MÉREY KLÁRA:

A pécsi dohánygyár 69

BEZERÉDY GYÓZÓ:

Gróf Bethlen István pécsi tartózkodása dr. Nikolits Mihály főispán
visszaemlékezése alapján 74

SZABÓ LÁSZLÓ GY.:

A Janus Pannonius Tudományegyetem botanikus kertje 80

MENDŐL ZSUZSANNA:

Ilyen volt, ilyen lett a Tabakó villa 91

KRÓNIKA 94

In memoriam Donhoffer Szilárd 100